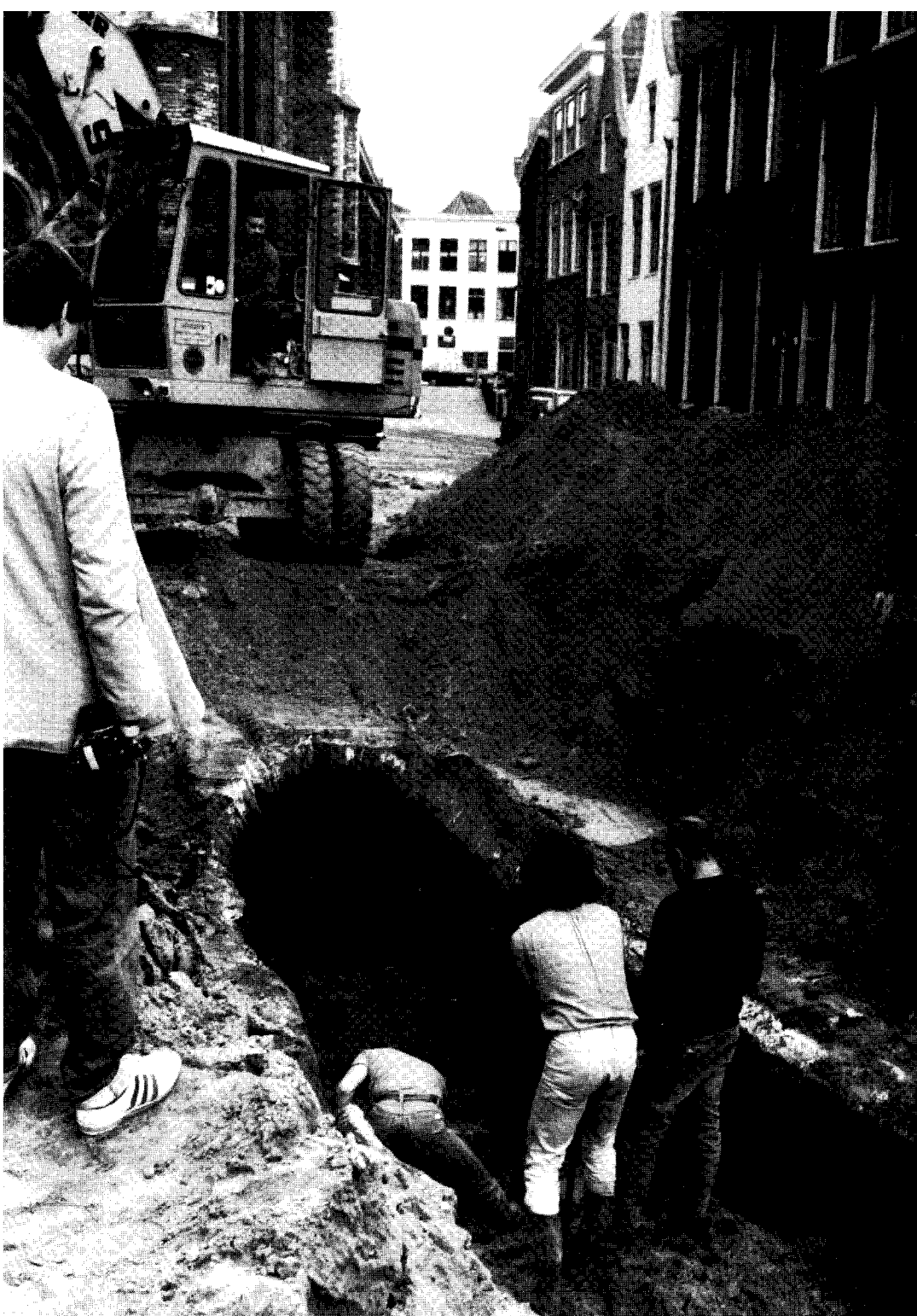

LEIDS JAARBOEKJE 1986

LEIDS JAARBOEKJE
1986

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1986

ACHTENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: Rioleringswerkzaamheden aan de Hooglandse Kerkgracht. Foto C. W. Fock.

Omslag: Profiel van Leiden vanuit het noorden met op de voorgrond de Kwaakbrug over de Haarlemmertrekvaart. Gewassen pentekening O.I. inkt, 7750. Toegeschreven aan Jan de Beyer. Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

VOORWOORD

De redactie van het Leids Jaarboekje heeft het afgelopen jaar afscheid moeten nemen van niet minder dan drie van haar leden. Daarbij moge allereerst worden genoemd de heer G. 't Hart, die vanaf 1964, dus ruim twintig jaar, op een deskundige en – op een goede manier kritische wijze van historische kennis aan het Jaarboekje ten goede heeft laten komen. Door zijn werkzaamheden als archivaris van Rijnland was hij het ook juist die een open oog had voor bijdragen uit de regio buiten Leiden. Drs. R.E.O. Ekkart had zich reeds, na zijn verhuizing naar Den Haag, enige jaren geleden van de zware taak van eindredacteur, die hij zo voortreffelijk vervulde, teruggetrokken. Nu echter zal de redactie het ook zonder zijn op grote kennis gefundeerde kritische oordeel moeten stellen; niet echter zonder zijn warme belangstelling voor alles wat de Leidse kunst en geschiedenis betreft. Daarvan getuigt reeds zijn nieuwe bijdrage aan dit Jaarboekje. Ook dr. C.M. Rehorst voelde zich genoodzaakt door zijn vertrek uit Leiden zijn eerst kort aangevatte taak als secretaris te moeten neerleggen. Hij is opgevolgd door drs. D.J. Noordam, die reeds deel uitmaakte van de redactie, terwijl drs. W. Otterspeer en J.H. Dröge de gelederen van de redactie inmiddels hebben versterkt.

Dit jaar was voor de derde maal de Oud Leiden-prijs aan de orde en ten opzichte van de vorige keer was het aantal inzendingen op verheugende wijze verdubbeld: een viertal studies op zeer verschillend terrein maar elk met zijn eigen merites. Twee hiervan zijn dit jaar terug te vinden in dit Jaarboekje, waaronder het bekroonde artikel over de Katwijksche Maatschappij tot uitoefening van kust- en steurharingvisserij. Een derde zal volgend jaar worden gepubliceerd. Naast de zeer gevarieerde inbreng die – gelukkig – elk jaar vanuit de historisch geïnteresseerde onderzoekers de redactie bereikt, zorgen zij ook nu voor een boeiende afwisseling.

C.W. Fock
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1'10%

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. Bicker Caarten (1965), mw. mr. A.J. Versprille (1977), dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), de heer J.A.E. Aalders (1984) en drs. R.E.O. Ekkart (1986).

BESTUUR

prof. mr. H.W. van Soest (1982), voorzitter

drs. A.J.F. Gogelein (1983), ondervoorzitter

mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák (1982), secretaris (Postbus 017, 2300 AX Leiden)

P.C. Spaargaren (1986), penningmeester

ir. L. Barendregt (1983)

mw. drs. C.L.N. Briët-Han (1979)

J. Donkers (1981)

mr. J. Karstens (1981)

mw. M.C. Meijer-Hofland (1985)

drs. D.J. Noordam (1983)

drs. K.A. Ottenheym (1985)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden, tel. 071-12141X.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 27,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,- per jaar.
Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.4X37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET "LEIDS JAARBOEKJE"

mw. prof. dr. C.W. Fock (1973), voorzitter
drs. D.J. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
J.F. Droge (198.5)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. W. Otterspeer (1985)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. Nipper, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

mw. prof. dr. C.W. Fock
prof. dr. H. van der Linden
J. Donkers, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mw. H. Suurmond-van Leeuwen
Ch. F. van der Weijden
Drs. M.L. Wurfbain
mr. J. Karstens, secretaris

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden. Vertegenwoordiger in de Monumentencommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mw. M.H. Olijerhoek-Bouwmeester (1985), Pastoor v.d. Plaatsstraat 26, Rijpwetering

Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Groenoord 127, Alphen a.d. Rijn

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk a.d. Rijn: vacature

Katwijk: J.P. van Brake1 (1969), Merelstraat 39, Katwijk

Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, Leiderdorp

Leimuiden, Nieuwkoop en Noorden, Nieuwveen, Rijsaterwoude, Ter Aar, Langeraar en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978) Dorpsstraat 84, Nieuwveen

Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, Lisse

Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), van Struykstraat 12, Noordwijk

Noordwijkerhout: J.J. Bergman (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout

Oegstgeest: mw. E.M. Terwen-Dionisius (1986), Prinses Beatrixlaan 1a, Oegstgeest

Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg

Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, Voorhout

Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, Voorschoten

Warmond: J.A.M. Saulenn (1984), Lommerlustlaan 64, Warmond

Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Lange Kerkdam 56, Wassenaar

Woubrugge: H. van der Wereld (1979), Acaciastraat 26, Alphen a.d. Rijn

Zoeterwoude: mw. Th. M. van Hartevelt-Liesveld (1973), Hoge Rijndijk 48, Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1985

Bestuurssamenstelling

In 1985 trad mw. drs. C.E. Zonneville-Heyning uit het bestuur omdat zij de regio ging verlaten. Zij heeft gedurende haar zittingsperiode van zeven jaar eerst als tweede secretaris en later als secretaris gefungeerd. In haar plaats en op de plaats die sedert 1979 niet meer bezet was, werden mw. M.C. Meijer-Hofland en drs. K.A. Ottenheim gekozen. De heren J. Donkers en mr. J. Karstens kregen een benoeming voor een nieuwe periode van vier jaar.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 4 maart 1985 in het Stedelijk Museum De Lakenhal gehouden. De vergadering keurde een contributie-verhoging van f 2,50 goed. Deze bracht de kosten voor het gewone lidmaatschap op f 27,50 en voor jeugdleden op f 20,-. Dr. F. Muurling werd benoemd tot lid van de kascommissie.

Na afloop van de vergadering werd de Oud-Leidenpenning uitgereikt aan de heer J.P. Zwanenburg, die als diaken van de Nederlands Hervormde Gemeente te Leiden en groot aandeel heeft gehad in de restauratie van het Sionshof en als directeur van de Stichting tot Bevordering van het Leids Stadsherstel veel heeft bijgedragen aan de restauratie van de voormalige Waalse Bibliotheek. Door zijn inzet heeft hij het behoud en herstel van het historisch stadsschoon van Leiden bevorderd.

Leden

Een aanmelding van 169 nieuwe leden stond tegenover een verlies van 82 leden. Ondanks een iets verhoogde contributie steeg het ledenbestand derhalve met 87 tot 1617 leden.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde zes maal. Veelvuldig werd besproken hoe de doelstelling "maatregelen nemen tot behoud van monumenten" optimaal verwezenlijkt kon worden in de binnenstad van Leiden. Het bestuur tekende

voor de tweede maal bezwaar aan tegen de gevel van de school aan de Vliet. Op de desbetreffende hoorzitting werd het standpunt nader uiteengezet.

In het kader van de zorg voor monumenten in de regio diende het bestuur een bezwaarschrift in tegen een bestemmingsplan te Leiderdorp. Aanvaarding van dit plan hield sloop van drie pandjes aan de Kerklaan in. Mondeling toonde de voorzitter in de gemeenteraadsvergadering aldaar aan, dat een herbestemming zeer goed realiseerbaar is. Het bestuur betuigde adhesie aan de brief van het Genootschap Oud-Katwijk, waarin het bezorgdheid over het pand Louwestraat 10 aan de gemeenteraad van Katwijk kenbaar maakte.

Op advies van Oud-Leiden werd het gerestaureerde beeld van Van der Werf voorzien van een laag van bijenwas om het te beschermen tegen schadelijke stoffen. Ook andere beelden zullen na hun restauratie een dergelijke behandeling ondergaan.

Meerdere malen werd het bestuur gevraagd financiële steun te verlenen aan een project. Telkens heeft het bestuur daarbij overwogen of het verlenen van een subsidie verenigbaar was met de doelstelling “het bevorderen van de kennis van de historie van Leiden en van zijn monumenten”. Zo ontving de Campagne Restauratie Ambacht een bijdrage voor de manifestatie van oude ambachtelijke technieken, die toegepast worden bij het herstel van oude bouwwerken. Stichting Molen de Put kreeg een bedrag van f 1000,-. De motivering is geweest dat in vroeger jaren een houten standerdmolen op het bastion heeft gestaan en het herscheppen van deze situatie een vroeger stadsbeeld kan oproepen en aldus de kennis over Leidens historie bevorderen. Ook het ambacht molenbouwer wordt door deze herbouw in stand gehouden. Twee publikaties over Leiden werden gesubsidieerd. De Historische Vereniging Holland ontving f 3000,- voor “Armoede en sociale spanning, sociaal historische studies over Leiden in de 18de eeuw” deel XVII in de serie Hollandse Studiën, en de Stichting Hollandse Historische Reeks werd een zelfde subsidie verleend voor het proefschrift van dr. M. Prak “Gezeten burgers, de elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780”.

In september hebben de massale verspreiding van folders én de stand op de Uitmarkt geresulteerd in een groot aantal nieuwe leden. Een wervingscampagne werd ondersteund door een interview van de voorzitter in het Leidsch Dagblad.

Dankbaar heeft het bestuur het aanbod van drs. C.H. Vedder Christiaanse aanvaard, die zijn etalage Hogewoerd 33 ter beschikking stelde aan de Vereniging.

De heer J. Donkers inventariseerde de glasplaten, die door de Vereniging bij het Gemeente Archief in bewaring zijn gegeven.

De heer J.A.E. Aalders verzorgde ook dit jaar de ledenadministratie. Zoals gewoonlijk ontving ieder lid een welkomstbrief van hem. De grote aanwas verschaftte hem dit jaar veel extra werk.

Ir. L. Barendregt vertegenwoordigde de Vereniging in het bestuur van de Stichting Molen de Put.

Mw. H. Suurmond-van Leeuwen vertegenwoordigde de Vereniging in de Monumentencommissie. Deze commissie voert een meersporenbeleid nl. de aanpak van de oude binnenstad wijk voor wijk (de beoordeling van de bebouwing in de Pieterswijk werd in 1985 afgerond); het reageren op incidentele verzoeken tot plaatsing door het College van B&W of door derden gedaan. Het derde spoor is de beoordeling van de jongere bouwkunst in Leiden, waarbij de commissie veel baat heeft van de werkstukken van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden. Het College van B&W heeft in 1985 71 panden op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

Mw. H. Suurmond-van Leeuwen vertegenwoordigde de Vereniging ook in de Archeologische Begeleidingscommissie, waar zij de taak van tweede secretaris vervulde alsmede deel uitmaakte van de redactie van de uitgave "Bodemonderzoek in Leiden".

Prof. dr. H. van der Linden vertegenwoordigde de Vereniging in de Rijnlandse Molenstichting.

Correspondenten

Op 17 september werd in Rijnsburg een correspondentenvergadering georganiseerd, die bezocht werd door 9 correspondenten. Onder meer werd het wel en wee van de monumenten in de regio besproken. De slechte toestand van de oude boerderij Moleneind 17 te Rijnsburg had men zelf kunnen constateren tijdens een rondwandeling.

De bezetting van de correspondentschappen Alphen, Alkemade en Leiderdorp werd gewijzigd. De heer E. van Elk heeft gedurende 40 jaar zeer nauwgezet het correspondentschap van Alphen vervuld, maar is reeds enkele jaren niet meer woonachtig in die gemeente. Op voordracht van de historische vereniging van Alphen werd de heer J.J. Pijpers in zijn plaats benoemd. Mw. M.H. Olijerhoek-Bouwmeester werd correspondent voor Alkemade. Mw. drs. B.P.M. Hustinx-van Acker wenste het correspondentschap van Leiderdorp neer te leggen. De heer E. ten Hooven, de initiatiefnemer voor de oudheidkamer aldaar, volgde haar op.

Het bestuur ervaart de signalerende functie van de correspondenten als zeer nuttig.

Publikaties

In september verscheen het 77ste deel van het jaarboekje met een omvang van 216 pagina's. Elf artikelen die met veel afbeeldingen zijn geïllustreerd, het verenigingsnieuws en de traditionele kronieken vormen de inhoud.

Voor drs. R.E.O. Ekkart was dit het laatste jaarboekje waaraan hij als redactielid meewerkte. Hij sloot hiermee zijn jarenlange zeer actieve loopbaan binnen de Vereniging af. Ook dr. C.M. Rehorst verliet de redactie-commissie. De heren J.F. Dröge en drs. W. Otterspeer volgden hen op. Drs. B.N. Leverland werd voor een periode van vijf jaar herbenoemd. Drs. D.J. Noordam nam het secretariaat van de commissie over.

Het Mededelingenblad verscheen zes maal.

Lezingen

Op 16 januari sprak de heer A. Koningsveld over de Leidse Kamer van Koophandel (33 aanwezigen). Marian Castenmiller deed op 6 februari aan 48 belangstellenden verslag van haar onderzoek naar het middeleeuwse vrouwenklooster Mariënpool. Op 4 maart hield drs. M.L. Wurfbain na de jaarvergadering eerst een toelichting op het schilderij "Het Annahofje" van T.W. Ouwerkerk, dat op kosten van de Vereniging gerestaureerd is. Daarna gaf hij een uiteenzetting over zijn restauratiebeleid, waarin hij zowel de collectie als het gebouw van De Lakenhal zelf betrok (63 aanwezigen).

Op 17 april schetste de heer H. van der Wereld het leven van Otto Cornelis van Hemessen, die van veel betekenis is geweest voor de beoefening van de lokale geschiedenis van Woubrugge (31 aanwezigen). Op 29 oktober keken 141 personen naar lichtbeelden van stadsgezichten van Leiden rond 1910 en 1970, die de heer A. Neve met twee projectoren tegelijkertijd vertoonde. De kijkers zelf zorgden voor een levendig commentaar. Drs. P. Bitter gaf op 27 november uitleg aan 81 belangstellenden over de bewoningssporen van het oude Marendorp, die hij aangetroffen had op het bouwterrein van C&A aan de Haarlemmerstraat. Op 19 december hield prof. dr. J. van Goudoever een lezing over de godsdienstpolitiek van Willem van Oranje (39 aanwezigen).

Excursies

De belangstelling van de leden voor de excursies was in 1985 onverminderd groot. Op 20 april namen ruim 40 leden deel aan het zoeken naar bouwsporen in het oude centrum van Leiden. Drieëntwintig sportievelingen fietsten op 11 mei mee naar Katwijk, waar het museum werd bezich-

tigd, en naar Rijnsburg met als doel het Spinozahuisje. Op 15 juni telde de excursie naar het kasteel-museum te Ecaussinnes-Lalaing en de abdijruïnes van Villers 91 deelnemers. Op 6 juli waren er 89 belangstellenden voor een bezoek aan de gerestaureerde Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Naar Nieuw-Vossemeer en Bergen-op-Zoom trokken op 7 september 58 excursiegangers. Zij genoten van het polderlandschap en van een bezoek onder deskundige leiding aan de Sint-Gertrudiskerk en het Markiezenhof in laatstgenoemde stad. Tenslotte waren er 60 gegadigden voor een rondleiding door het stadhuis en de Oude Kerk van Delft op 12 oktober.

JAARREKENING 1985

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1985		
	1985	
Contributies	44.692,25	
Advertenties (netto)	3.847,50	
Bijdragen	200,--	48.739,75
Drukkosten e.d. jaarboekje	30.267,95	
Bulletin	7.445,42	
Kosten secr./penningmeester	4.255,63	
Lezingen, zaalhuur	2.142,--	
Bijdragen en lidmaatschappen	239,50	
Representatie	610,15	
Prijsvraag	,	
Folders e.d.	5.823,70	
Propaganda	582,26	
Kosten penning	328,56	51.695,17
TEKORT OP GEWONE AKTIVITEITEN		2.955,42
Rente	31.035,10	
Opbrengst boekjes + puzzles	1.007,50	
	32.042,60	
Koersverschillen	162,07	
Excursies, per saldo	+ 143,34	
Opbrengst Register	+ 790,--	
Kosten Register	- 36,25	
	32.777,62	
Subsidies	26.310,--	6.467,62
OVERSCHOT		3.512,20

BALANS PER 31 DECEMBER 1985

Bank/giro	31.570,97	Fonds Mw. Mr. Annie	
Obligaties	304.000,-- ¹⁾	Versprille	15.000,-- ²⁾
Contributies	82,50	Contributies 1986	865,--
Interest	17.105,71	Subsidies	43.460,-- ³⁾
		Ver. Hendrick de	
		Keyser	16.500,-- ⁴⁾
		Diverse kosten	301,75
		Kapitaal:	
		Saldo:	
		1-1-1985	273.120,23
		Batig saldo	
		1985	3.512,20
	352.759,18		276.632,43
			352.759,18

1) Aflossingswaarde; beurswaarde f 334.699,--.

2) De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten gunste van, onder toezicht van de Commissie voor de Redactie van het Leids Jaarboekje, door de Vereniging uit te geven publikaties, die verband houden met Leiden en Omstreken.

3) Specificatie: Rapenburg-project R.U. Leiden f 30.000,--, St. Vrienden v/h Prentenkabinet voor catalogus "De Ruïne van Rijnsburg" f 500,--, St. Hollandse Hist. Reeks f 3.000,--, Hist. Ver. Holland, deel 17 f 3.000,--, St. Pieterskerk (wandbord) f 6.960,--.

4) Toezegging restant restauratie-verplichting en opbrengst pand Vliet 9, uit te keren bij aanvang restauratie f 6.500,-- resp. na voltooiing gedurende vijf jaren f 2.000,--.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1985

samengesteld door P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten en leden:
J.P. van Brakel, Th.M. van Harteveldt-Liesveld, E. van der Hoeven, E. ten
Hooven, E.M.Ch.M. Janson, S.C.H. Leenheer, J.M. van Leeuwen, F.H. Lugt,
M. Lugt-Rethans, I.M. Maes, M.H. Olijerhoek-Bouwmeester,
H.N.M.A. Robertz, J.H.M. Sloof en H. van der Wereld.

JANUARI

- 1 De Heer Henk Walvaart viert een 25-jarig dubbeljubileum als cantor-organist van de Hervormde kerk te Voorschoten en leerkracht aan de Gevers Deynootschool.
- 2 Jhr. mr. F.H. van Kinschot, burgemeester van Leiden van 1946 tot 1964, op 85-jarige leeftijd overleden (zie ook p. 27).
- 5 Huize Ursula te Nieuwveen, het Rooms-Katholieke centrum voor verstandelijk gehandicapten, viert haar 50-jarig bestaan.
- 13 Schaatser Jan Hoozeveld uit Woubrugge wint de Jordancup, de short-trackbeker voor junioren, in Nottingham.
- 16 Mevrouw M.A. van Leeuwen-van Nierop uit Zoeterwoude, ontvangt het verzetsherdenkingskruis.
- 18 De heer B. van Vliet uit Voorschoten beëindigt na 41 jaar zijn voorzitterschap bij de Veiling Leiden.
- 19 Officiële start van de herbouw van het landhuis "Backershagen" te Wassenaar.
- 28 De Israëlische minister van landbouw Arik Nechamlik bezoekt de bloemenveiling Flora te Rijnsburg.

FEBRUARI

- 1 Het besluit dat het overgebleven deel van de Zilverfabriek naar Zoetermeer zal verhuizen, betekent het definitieve vertrek van het bedrijf uit Voorschoten.
- 3 Het echtpaar Van der Linden-van der Steen te Leiden is 70 jaar getrouwd.
- 8 De Heer D.F.E. Meerburg neemt na een bestuurslidmaatschap van 51 jaar afscheid van de "Katwijkse Bouwvereniging".

- 13 Het bestemmingsplan "De Binkerd" ten Noordwesten van Lisse is vastgesteld.
- 15 Oprichting van de "Stichting vrienden van het Adema-orgel" dat in de Agathakerk in Lisse staat.
- 16 De Heer G.J. van der Kroft, burgemeester van Leimuiden e.o., benoemd tot burgemeester van Lisse.
- 18 De Vereniging Oud-Leiden maakt bezwaar tegen de voorgenomen sloop van enkele karakteristieke pandjes in de Kerklaan te Leiderdorp.
- 21 Lenie van der Horn-Langelaan uit Ter Aar is de snelste vrouw in de wedstrijd van de 13de elfstedentocht. De Koninklijke Van Kempen en Begeer te Voorschoten zal de 12.996 kruisjes vervaardigen voor de toerrijders van deze elfstedentocht.
De Heer L.J. Elstgeest uit Hoogmade krijgt de gouden FNV-speld wegens zijn 40-jarig lidmaatschap van de Bouw- en Houtbond FNV. Zes leden van de Woubrugse muziekvereniging krijgen een herdenkingsspeld, waarvan B. Kroon, D. Slingerland en E. Molenaar wegens hun 50-jarig lidmaatschap.
- 22 De Heer Frans Turk, de oudste inwoner van Alkemade, overleden op 100-jarige leeftijd.
- 23 De Heer N. Rietbroek, voormalig wethouder van Alkemade, overleden op 71-jarige leeftijd.
- 25 Mede door toedoen van de Vereniging Oud-Leiden besluit de gemeenteraad van Leiderdorp nog niet over te gaan tot sloop van de panden Kerklaan la, 2 en 3.
- 25 De panden Geversstraat 61 en 63 te Oegstgeest, 130 jaar oud, zijn gesloopt.
- 28 Het "Leidsch Dagblad" bestaat 125 jaar.

MAART

- 1 De Heer L.V. Elfers wordt, als opvolger van de Heer Swaan, burgemeester van Koudekerk a/d Rijn.
- 2 De vroegere Leidse wethouder drs. P.H. Schoute wordt als nieuwe burgemeester van Wassenaar aan de bevolking voorgesteld.
Dr. M. van der Stoel, sinds 1964 ereburger van Voorschoten, overleden.
- 3 De Hervormde kerk te Hoogmade, wordt na een grondige opknapping weer in gebruik genomen.
- 4 De Heer J.P. Zwanenburg krijgt de erepenning van de Vereniging Oud-Leiden wegens zijn inzet tot het behoud en het herstel van Leidse monumenten.
Mevrouw Drs. 1. Günther, lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Hol-

- land, geeft het startsein voor de restauratie van het Boerhaavehuis te Voorhout.
- 8 Het Eerste Kamerlid mevrouw M.L. Tiesinga plaatst in Voorschoten het eerste naambord van de voorvechtster van vrouwengelijkheid: de Joke Smitlaan.
- 9 Wagenmaker J. de Groot van de Oude Varkensmarkt 13 te Leiden overleed op 84-jarige leeftijd.
De bekende Wassenaarse kunstschilder Roeland de Koning overleden op 86-jarige leeftijd.
- 10 Pater jhr. J.L.J.M. van Sasse van Ysselt uit Woubrugge viert zijn 40-jarig priesterfeest.
- 11 Dr. S. Patijn, Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, brengt een werkbezoek aan Leimuiden, Nieuwveen en Rijsaterwoude.
- 12 Bij rioleringswerkzaamheden in de Geregracht te Leiden zijn restanten gevonden van een oude brug en van de oude stadsmuur uit 1386.
- 18 Weipoort onder Zoeterwoude is nu een beschermd dorpsgezicht.
- 20 De Vereniging Oud Alkemade verzoekt de gemeente een gemeentelijke monumentenverordening op te stellen.
- 21 De Heer J.C. van Wageningen, oud-burgemeester van Woubrugge, overleed op 78-jarige leeftijd (zie ook p. 31).
- 28 Oud-burgemeester W.K. de Roos van Rijsburg wordt benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.
- 29 De Rijsburgse Damclub **bestaat** 50 jaar.

APRIL

- 1 De Heer F. Jonkman wordt burgemeester van Rijsburg.
Mr. W. Downer, Gemeentearchivaris van Leiden, gaat met pensioen.
Het echtpaar Buntsma-Kraan uit Warmond is 65 jaar getrouwd.
Het gerenoveerde Cultureel Centrum te Voorschoten is weer in gebruik genomen.
- 5 Mevrouw M.S.J. van der Geest, de vroegere gemeente-ontvanger van Voorschoten, overleden.
- 8 De Heer G.J. Boom, oud-notaris van Voorschoten, overleden.
De Heer N.P. van der Pouw Kraan uit Woubrugge, op 71-jarige leeftijd overleden.
- 15 Er wordt een begin gemaakt met de restauratie van het Burchtcomplex, de voormalige Rooms-Katholieke pastorie, te Warmond.
De aanleg van een riolering langs de Groenwegh te Hoogmade is begonnen.

- 16 De gemeente Alkemade reageert afwijzend op het verzoek tot instelling van een gemeentelijke monumentenverordening.
- 17 Schoolmeester M. Lakeman te Voorschoten overleden.
- 19 De Heer M.A. v.d. Have wordt bij zijn afscheid als burgemeester van Leiderdorp benoemd tot ereburger.
- 21 Jan Hoogeveen en Claudia Wolvers, beiden uit Woubrugge, worden Europees kampioen shorttrack (schaatsen).
- 25 In de Haasbroekpolder onder Zoeterwoude wordt een nieuw watergeemaal gebouwd.
- 26 De restauratie van het Van Brouchovenhof aan de Papengracht is gereed.
- 29 De Heer J. van Gorkom, directeur Gemeentewerken te Oegstgeest, neemt afscheid.

MEI

- 1 Mr. T.N. Schelhaas wordt Gemeentearchivaris van Leiden.
De Heer Cees Vesseur neemt na 37 jaar afscheid van de brandweer van Alkemade.
Voedseldroppers uit 1945 bezoeken Rijnsburg.
- 3 Onthulling van het gedenkteken voor de Franse Commando's die in februari 1944 tijdens een geheime missie omkwamen op het strand van Wassenaar.
De muziekvereniging "Arti et religioni" in Ter Aar bestaat 50 jaar.
- 4 De arts Wybo Kortmann uit Zoeterwoude ontvangt het verzetshedenkingskruis.
- 5 In de Stevenshofpolder te Leiden wordt een door Truus Menger-Oversteegen ontworpen monument onthuld voor het vrouwenverzet in de Tweede Wereldoorlog.
De gemeente Zevenhoven viert haar 900-jarig bestaan, onder meer met een aubade en een boek over de plaats.
- 14 In Alphen a/d Rijn is in de Julianastraat hoogstwaarschijnlijk het Castellum Albanianum gevonden.
- 20 De Heer A.J.A.L. Bruggeman wordt geïnstalleerd als burgemeester van Leiderdorp
De bekende kunstenaar H.H. Kamerlingh Onnes, oprichter van de Voorschotense Kunstkring, overleden.
De Heer K. Hoogeveen krijgt de gouden erespeld van Leiden bij zijn afscheid als bedrijfsleider van de Leidse schouwburg.
- 21 De Heer A. v.d. Koppel, voorzitter van de VVV te Leiden, krijgt de gouden gedenkspeeld van Leiden.

- 24 Het Hof van Holland, Breestraat 127/129 te Leiden, is na veel strijd en een forse verbouwing, in gebruik genomen als boekhandel.
- 26 De Heer C.J. Oudshoorn uit Lisse wordt 100 jaar.
- 29 De duizend jaar oude, rode stenen sarcofaag naast de Hervormde kerk te Woubrugge komt waarschijnlijk onder de hoede van de Rijksdienst voor Monumentenzorg.
- 31 De spoorweghalte "De Vink" te Voorschoten, is in gebruik genomen.

JUNI

- 1 De gerestaureerde Vrouwgeestmolen onder Woubrugge wordt weer in bedrijf gesteld.
- 3 De Gijsselaarsbank is terug op de oude plaats aan het Kort Rapenburg te Leiden.
- 5 De historische vereniging Otto van Hemessen te Woubrugge roept 1985 uit tot Comrie-jaar: 250 jaar geleden werd daar ds. A. Comrie beroepen.
- 10 De Heer Jan van Nieuwkoop, schrijver en Kaagbewoner, overleden op 81-jarige leeftijd.
- 11 Mevrouw M.L. Brinks-Dek is 50 jaar lid van het Christelijk Vocaal Ensemble te Voorschoten.
- 14 Dr. S. Patijn, Commissaris der koningin in Zuid-Holland, brengt een werkbezoek aan de gemeente Nieuwkoop.
De Heer F. Boeien wordt benoemd tot directeur van de Leidse schouwburg.
- 15 De watersportvereniging Noord-Zuid te Nieuwkoop viert haar 50-jarig bestaan en wordt koninklijk onderscheiden met de zilveren erepenning.
- 20 Alle hondenbezitters in Woubrugge die de hondenbelasting betalen, krijgen van de gemeente eenmalig een schepje cadeau om de uitwerpselen van hun huisdier op te ruimen.
- 21 De Heer N. van 't Wout neemt afscheid als burgemeester van Valkenburg.
De restauratie van de toren van de Hervormde kerk in Woubrugge begonnen.
- 22 De Heer A. Verdel, oud-gemeenteraadslid van Alkemade, overleden op 64-jarige leeftijd.
- 26 Zes plassengemeenten, waaronder Alkemade, Leimuiden, Rijnsaterwoude, Warmond en Woubrugge, vormen een recreatieschap.
- 28 De restauratie van het Eva van Hogeveenhofje in de Leidse Doelensteeg is voltooid.

JULI

- 7 De Koninklijke Kaagvereniging viert haar 75-jarig bestaan.
- 8 In Zoeterwoude wordt een mammoetkies uit de Vierde IJstijd (100.000-20.000 v. Chr.) gevonden.
- 10 De koffiebranderij "Het Klaverblad" sinds 1769 in Leiden gevestigd, gaat verdwijnen.
- 15 Mevrouw A. van Delft-Wijnands uit Rijnsburg is 100 jaar.
- 16 Mr. M.J.J.M. Boelen benoemd tot burgemeester van Leimuiden e.o.
- 18 Op de hoek van de Rembrandtstraat en het Noordeinde te Leiden zijn delen van de Witte Poort opgegraven.

AUGUSTUS

- 1 De Woubrugse zeiler Ed van der Sluis wordt voor de vierde maal Europees kampioen in de Javelin-klasse.
- 3 H. de Mooij, W.L. v.d. Gugten en C. Noort benoemd tot ereburgers van Rijnsburg, de laatste postuum.
- 15 De Heer H. van der Luit is 40 jaar werkzaam bij restaurant De Beukenhof te Oegstgeest.
- 16 De Heer C. Sinke wordt burgemeester van Valkenburg.
- 24 Zuster Benvenuta-Bijlemeer te Ter Aar, 91 jaar oud, viert haar 70-jarig kloosterfeest in de parochiekerk te Langeraar.
- 29 Ruim 90% van de panden in de gemeente Woubrugge is nu aangesloten op het rioolnet.
- 30 Het museum voor de bloembollenstreek in Lisse wordt geopend.

SEPTEMBER

- 4 De Heer G. Eveleens, directeur van de Rabobank Oude Wetering/Woubrugge, is 40 jaar in dienst van deze organisatie.
- 6 Het echtpaar J. de Mey-v.d. Berg uit Leiderdorp is 70 jaar gehuwd. De scheepswerf "Gerardus Majella" in Ter Aar bestaat 75 jaar.
- 10 De Rijnsburgse Schaakclub bestaat 50 jaar.
- 12 Pastoor C.P. van Dam te Nieuwveen viert zijn 40-jarig priesterfeest. Mevrouw E. Favier-Zandbergen krijgt de gouden speld van de gemeente Leiden voor haar 40-jarig werk in de Horeca. De gemeenteraad van Woubrugge stelt het woningbouw-programma 1986-1990 vast: er zullen gemiddeld per jaar 23 woningen in Woubrugge en 10 in Hoogmade gebouwd worden.
- 17 De technische school MSG te Leiden bestaat 200 jaar.

- 19 Mevrouw G.L. Eisma-Bijkerk uit Voorschoten is 100 jaar oud.
Het standbeeld van de Leidse burgemeester Van der Werf in het gelijknamige park is gereviseerd.
- 21 Het St. Annahofje aan de Hooigracht te Leiden is na een grondige restauratie weer opengesteld.
- 24 Het milieu-educatief centrum Leiderdorp wordt geopend.
- 25 Mevrouw Mr. A.J. Versprille, voormalig Gemeentearchivaris van Leiden, krijgt wegens haar bijdrage tot het vastleggen van verschillende facetten van de Leidse geschiedenis, de gouden gedenksplend van de gemeente.
- 29 Het echtpaar P. Voorzaat-Valkenburg uit Voorschoten is 65 jaar getrouwd.
- 30 De Warmondse school met de bijbel bestaat 75 jaar.

OKTOBER

- 2 Mevrouw A.B.J. van der Vliet-de Vries krijgt de erepenning in zilver van de gemeente Leiden voor haar inzet op sociaal-medisch gebied.
- ti Het 18de-eeuwse kabinetorgel in de Hervormde kerk in Hoogmade wordt, na restauratie, weer in gebruik genomen.
- 7 De Heer L. Schipaanboord neemt, na 31 jaar organist te zijn geweest, afscheid van de Gereformeerde kerk te Leiderdorp.
- 10 Langs de Heimanswetering in Woubrugge wordt een stervende jonge vos gevonden; het is voor het eerst in ongeveer zeven jaar dat in deze omgeving een vos gesignaleerd werd.
- 12 De Christelijke zangvereniging "De lofstem" te Woubrugge viert haar 80-jarig bestaan.
Op de grens van Alphen a/d Rijn en Zwammerdam is een oude Romeinse weg opgegraven.
- 14 De Koninklijke Watersport Vereniging "De Kaag" te Warmond bestaat 75 jaar.
- 23 Op het bouwterrein voor de nieuwe vestiging van C & A aan de Leidse Haarlemmerstraat zijn vondsten uit de 15de eeuw gedaan.
- 24 De Heer P. v.d. Kwaak, raadslid te Leiderdorp, op 52-jarige leeftijd overleden.
- 30 De toneelvereniging "Sint Jansclub" te Zevenhoven bestaat 75 jaar.
- 31 Ds. P. Schoonhoven, emeritus-predikant van Hoogmade, op 81-jarige leeftijd overleden.

NOVEMBER

- 1 De Heer Willem van der Pouw Kraan uit Rijpwetering is 40 jaar moleenaar van de twaalfkantige watermolen op de Poeldijk te Rijpwetering.
- 3 De gerestaureerde Marekerk in Leiden is weer gereed voor gebruik.
- 4 De heer A.W.C. Verhees, oud-notaris te Katwijk, overleden.
- 8 De Raad van Commissarissen en de Provincie Zuid-Holland besluiten tot definitieve sluiting van het Dierenpark Wassenaar.
- 13 Mevrouw Door de Jeu-Hulsebosch wordt onderscheiden met het gouden insigne van het Nederlands Centrum voor Amateurtoneel wegens haar 40-jarig lidmaatschap van de toneelvereniging St. Theodulfus te Oude Wetering.
- 15 Rob Scholtes wordt biljartkampioen kunststoten van Nederland.
De Heer G.M. Karremans is 40 jaar werkzaam bij Gebroeders Eggink te Voorschoten.
Het Leidse Volkshuis is weer geopend na renovatie.
- 25 Mr. S.A.C. Begeer, oud-directeur van de Zilverfabriek te Voorschoten, neemt afscheid.
De Morspoortbrug te Leiden is na totale vernieuwing in gebruik gesteld.
Het bestuur van de muziekschool te Lisse besluit, wegens het ontbreken van financiële middelen, tot sluiting.

DECEMBER

- 1 Mw. dr. L.A.M. Giebels treedt in functie als archivaris van het hoogheemraadschap Rijnland en volgt hierdoor Drs. J.E.A. Boomgaard op.
- 6 De gevel van de voormalige Leidse bierbrouwerij "De Posthoorn" en de Hekkensteeg zijn gerestaureerd.
- 8 Ds. J.P. Honnef, emeritus-predikant van de Hervormde kerk te Leiderdorp, op 75-jarige leeftijd overleden.
- 13 De panden Vliet 41 en 43 te Leiden zijn gerestaureerd en als vergaderen expositieruimte van het Gemeentearchief in gebruik genomen.
De oudheidkamer Leiderdorp wordt geopend.
- 19 De Heer H. van Woerden, historicus te Oegstgeest, overleden.
- 24 De Rooms-Katholieke Onze Lieve Vrouwe Geboorte kerk te Rijpwetering wordt na een grondige restauratie weer in gebruik genomen.

JHR. MR. FRANCOIS HENRI VAN KINSCHOT

23 oktober 1899 ■ 2 januari 1985

Burgemeester van Kinschot (zo toch was hij bekend) stamde uit een aanzienlijk geslacht van Brabantse herkomst. In de 17de eeuw woonde een voorvader in Delft en deze voorvader, Mr. Gaspar van Kinschot, was gehuwd met Sara Tromp, kleindochter van Maerten Harpertsz. Tromp, onze befaamde zeeheld. De vader van onze Van Kinschot, geboren in 1870 in 's-Gravendeel, was cavalerie-officier en bracht het tot generaal-majoor titulair.

In september 1917 liet Van Kinschot zich als student in de rechten inschrijven aan de Leidse Universiteit. Hij nam zijn intrek op Rapenburg 100, bij de twee gezusters Oostveen. En in 1922, na het behalen van de titel meester in de rechten, werd hij volontair ter gemeentesecretarie te Sassenheim. Maar al een jaar later werd hij aangesteld ter provinciale griffie van Zeeland, in het door hem zo vaak geprezen Middelburg.

Amersfoort, zijn geboorteplaats; Leiden, zijn studiestad; Middelburg, zijn echte eerste werkstad; hij wist van deze drie steden geschiedkundig alles en kon er met kennis van zaken over vertellen.

De burgemeestersloopbaan ving aan in 1929, met de benoeming tot burgemeester van Zuidlaren; in 1934 volgde Alkmaar, waar hij een tijdlang moest onderduiken in de jaren 1940-'45; in 1946 werd het Leiden.

Leiden, in zomer 1946. We hadden erg veel tegenslag gehad in ons gemeentebestuur. De na de bevrijding weer in functie herstelde burgemeester Van de Sande Bakhuizen lag zwaar ziek, toen in november 1945 de noodgemeenteraad werd geïnstalleerd. De zo flinke verzetsman, wethouder Verwey, fungeerde bekwaam als loco-burgemeester, maar ook hij was door honger en ellende aangetast. In december 1945 stierf Van de Sande Bakhuizen, in februari 1946 Verwey.

De oudste uit ons college van B en W, de heer Riedel, werd de loco-burgemeester. Zoals altijd circuleerden ook toen allerlei namen van echte (en onechte) kandidaten voor het burgemeesterschap. Per 31 mei 1946 was de benoeming een feit. En we waren heel erg gelukkig nu weer een echte burgemeester te hebben in Jhr. Van Kinschot.

Duidelijk was de hele bevolking verheugd met deze benoeming. De installatie had plaats op 17 juni. De Breestraat was die namiddag stampvol met mensen. Het was voor het echtpaar Van Kinschot een intocht om nooit

te vergeten. Wat al spoedig bleek, en de burgerij was daar echt gelukkig mee, was het meeleven van de burgemeester en zijn vrouw met alle lief en leed van de burgers.

Ik heb menigmaal van dankbare Leidenaars gehoord, dat zij in de Van Kinschot's een echte burgervader en een echte burgermoeder zagen. Geen show, maar van mens tot mens, van hart tot hart.

In de functie van burgemeester had de heer Van Kinschot drie eigenschappen: op tijd beginnen, onpartijdigheid, vertrouwen in medewerkers. Het op tijd beginnen kostte zelfs een keer een gemeenteraadslid zijn presentiegeld; zaterdag, een kleine agenda, veel te mooi weer om lang binnen te zitten; toen het raadslid tegen half drie in de Raadszaal kwam viel de hamer en was de vergadering gesloten. Alle fracties erkenden zijn onpartijdigheid, wat hem niet weerhield als voorzitter van de Raad een duidelijke mening te hebben en te zeggen waar het op stond. Het vertrouwen in mensen is hem wel eens opgebroken en bij zulk een tegenvaller kon hij zeer teleurgesteld zijn; dat mensen dat elkaar kunnen aandoen.

Bij grote gebeurtenissen was hij op en top de burgemeester; met kennis van zaken regelde hij alles. Ik noem het bezoek van Koningin Wilhelmina in 1948; het bezoek van Koningin Juliana en Prins Bernhard in 1954; de hulp aan Vlissingen in 1946; de hulp aan Nieuwe Tonge na de stormramp van 1953; de lustrumfeesten van de Universiteit en niet te vergeten de 3 oktober-feesten. Natuurlijk waren er diverse medewerkers, maar het geheel moest gaaf zijn, moest kloppen en wat de tijd betreft in de hand gehouden worden. De monumenten van onze stad, daar was hij zuinig op en hij verheugde zich in de diverse renovaties zoals die van de Waag, het Gravensteen, de Pieterskerk, de Hooglandse kerk en de St. Lodewijkskerk. Maar ook het bekende wevershuisje vond hij zeer de moeite waard. Hij was dan ook niet voor niets bestuurslid van de vereniging "Oud-Leiden".

Naast de functie van burgemeester was die van curator van de Universiteit een taak waar hij gaarne tijd aan besteedde. De groei van de Universiteit vanaf 1946 was spectaculair. Het aantal hoogleraren bedroeg in 1946: 121, in 1964: 250. Het aantal studenten verdubbelde van 3.300 naar 6.800. De Universiteit werd een groot-werkgever, want het aantal personeelsleden steeg in die achttien jaren van ruim 1.400 naar meer dan 3.000.

Gelukkig voor de stad, want met de textiel ging het niet best en in de metaalsector was rond 1960 stilstand in de groei een kwalijk teken,

Liep dan in die jaren alles even glad? Had de burgemeester nooit een botsing bijvoorbeeld met de Raad? O ja, niets zo menselijk als een meningsverschil. In de kwestie dempen van de Mare het voorstel daartoe was afkomstig van twee wethouders, dus van een minderheid in B en W - liep

het zo dat een meerderheid van de Raad ertoe besloot. Dat was wel wat teveel gevraagd en zodoende ontstond een botsing toen de burgemeester mededeelde in beroep te gaan ter vernietiging van dit raadsbesluit.

Ik meen nog altijd dat bij onze burgemeester vooral speelde de vrees voor een dolzinnig dan ook maar dempen van het Rapenburg; want de verkeersmaniakken van die jaren hadden grote liefde voor gedempte grachten met geasfalteerde wegen.

Na een periode van achttien jaren, in oktober 1964, kwam de befaamde leeftijd van 65 jaar. Dat afscheid is een feestweek geworden met niet alleen de officiële nummers zoals een raadsvergadering en een receptie. Een spontaan burgerij-comité zorgde voor een klinkend afscheid buiten het stadhuis. Op een plankier voor het stadhuis onze scheidende burgemeester en zijn echtgenote, de vier zonen met hun echtgenoten en de negen kleinkinderen. En een feestelijke optocht met veel muziek met daarbij weer een enorme publieke belangstelling. Na nog een aantal jaren in Leiden gewoond te hebben kwam de noodzaak om te verhuizen naar Warmond. Zorg en verdriet waren de laatste jaren zijn deel vanwege de ziekte van zijn lieve vrouw. In groot geloof heeft hij dat kruis gedragen. Intens blij was hij met zo nu en dan bezoek van goede bekenden. Met de jaarwisseling spraken wij nog telefonisch over een bezoek, doch een paar dagen later kwam het bericht van zijn overlijden.

Jhr. Van Kinschot was een gelovig mens, een meelevend lidmaat van de Waalse Kerk. Gedurende dertig jaren, van 1948 tot 1978, was hij lid van de Kerkeraad als ouderling. En van de bestuurlijk aan de Waalse Kerk verbonden stichting “Jean Pesijnshof” was hij regent van 1953 tot 1978. Hij had grote belangstelling voor de oecumene; daarvan getuigde de uitvaart in Warmond.

Jhr. Van Kinschot was ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw, officier in de orde van Oranje Nassau, ere-burger van Boonville (Verenigde Staten) en rechtsridder van de Johanniter Orde. Hij ontving de ere-penning van de stad Leiden en was in 1957 door de paus benoemd tot commandeur in de orde van de Heilige Gregorius de Grote. Als burgemeester Van Kinschot kan en zal Leiden hem niet vergeten.

S. Menken

JAN CATHARINUS VAN WAGENINGEN

19 maart 1907 - 21 maart 1985

Op 21 maart 1985 overleed, twee dagen na zijn 78-ste verjaardag, in het Haagse Bronovo-ziekenhuis de heer J.C. van Wageningen, oud-burgemeester van Woubrugge en Hoogmade. Gedurende zijn meer dan vijftientigjarig burgemeesterschap heeft Van Wageningen altijd een grote belangstelling gehad voor de geschiedenis van de dorpen Woubrugge en Hoogmade. Hieruit vloeide onder meer voort zijn wezenlijke inzet voor de realisering van een Gemeentemuseum. Dit werd in september 1953 geopend en kreeg in 1974 de naam Museum "Van Hemessen". Eveneens in 1953 werd hij bereid gevonden om het correspondentschap van Woubrugge voor de vereniging Oud-Leiden op zich te nemen; tot aan zijn pensionering heeft hij deze functie bekleed. Gedurende de laatste twee jaar van zijn leven publiceerde Van Wageningen onder de titel "Ik herinner mij. . ." bijdragen in het blad "De Jacobslander" van de historische vereniging "Otto Cornelis van Hemessen" te Woubrugge. Deze artikelenreeks greep terug op zijn loopbaan als eerste burger van Woubrugge en Hoogmade. Enkele dagen voor zijn ziekte zond hij de redactie nog een aflevering, welke hij echter niet meer in het blad heeft teruggezien.

Jan Catharinus van Wageningen, geboren te Utrecht, kwam na het eind-examen van de middelbare school en de militaire dienst in het bedrijfsleven terecht. In 1932 begon hij zijn ambtelijke loopbaan bij de gemeenteadministratie en in 1936 trad hij in tijdelijke dienst van het ministerie van Economische Zaken, Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Deze betrekking werd, mede door de Tweede Wereldoorlog, verlengd tot 1945. Vlak na de bevrijding werd hij gedetacheerd bij het Provinciaal Militair Commissariaat in Zuid-Holland, waarna hij in november 1945 door de Provinciale Griffie werd aangetrokken. Daar werkte hij als hoofdcommies tot de zomer van 1946, toen de reeds lang beoogde burgemeestersfunctie per 1 augustus werd gerealiseerd. Zijn installatie te Woubrugge vond plaats op zaterdag 3 augustus in "Het Oude Raedthuys". Bij besluit van het college van Burgemeester en Wethouders d.d. 12 augustus 1946 (B en W vervingen ingevolge de toen van kracht zijnde noodwetgeving de gemeenteraad) werd Van Wageningen met ingang van dezelfde datum benoemd tot ambtenaar van de burgerlijke stand.

Gedurende de ambtsperiode van Van Wageningen kwamen in de gemeente Woubrugge veel zaken tot stand. Er werden onder andere honderden nieuwe woningen gebouwd. Een ander memorabel feit is de bouw

van een moderne verkeersbrug in 1953 over de Heimanswetering. Deze verving de uit 1869 daterende en iets noordelijker gelegen dubbele klapbrug. Voorts de instelling van het gemeentelijk woningbedrijf, aankoop en verkoop van “Het Oude Raedthuys”, vernieuwing van de straatverlichting, verlichting van de torenuurwerken in Woubrugge en Hoogmade, grenswij-

ziging tussen de gemeenten Woubrugge en Alkemade, nieuwbouw gereformeerde kerk en de drinkwateraansluiting van de Woudsedijk.

Een van de hoogtepunten uit de ambtsperiode van Van Wageningen had plaats op 20 mei 1954, toen Koningin Juliana een bezoek bracht aan de Kijnstreek, waarbij ook Woubrugge werd aangedaan.

Nadat burgemeester Van Wageningen viermaal was herbenoemd en in augustus 1971 zijn vijftentwintigjarig ambtsjubileum met waardige festiviteiten was gevierd, kon in goede sfeer afscheid worden genomen van de gemeente Woubrugge. Bij besluit van de gemeenteraad van 15 maart 1972 werd hem de zilveren erepenning van Woubrugge uitgereikt, vanwege het feit dat hij onder dikwijls moeilijke omstandigheden met inzet van geheel zijn persoon heeft geijverd voor de ontwikkeling van de gemeente. Tijdens zijn ambtsperiode maakte de gemeente een belangrijke groei door en ontwikkelden Woubrugge en Hoogmade zich tot forensendorpen. Telde de gemeente bij zijn komst ongeveer 2.500 inwoners, bij zijn vertrek was dat aantal gegroeid tot ca. 3.750.

Na zijn vertrek uit Woubrugge vestigde Van Wageningen zich met zijn echtgenote in Den Haag. Graag bleef hij nog op de hoogte van het dorpsgebeuren in Woubrugge en Hoogmade. Dankbaar was hij dan ook voor de uitnodigingen om bij festiviteiten aanwezig te zijn. Hij kon dan vaak weer tal van oude bekenden ontmoeten. Jammer vond hij het dat tijdens zijn ambtsperiode geen nieuw gemeentehuis gerealiseerd kon worden. Overigens had hij de nieuwbouw liever in het westelijk dorpsdeel van Woubrugge gezien omdat daar de uitbreiding van het dorp ligt.

Van Wageningen, ridder in de orde van Oranje-Nassau en drager van het Oorlogs-Mobilisatiekruis, werd op 25 maart 1985 begraven op de Algemene Begraafplaats te Den Haag, na een dankdienst in de Duinzichtkerk.

H. van der Wereld

DE LATIJNSE SCHOOL EN DE RECTORSWONING

door

J.F. Dröge

In publicaties uit het verleden over de geschiedenis van de Latijnse School is het meest opvallende de verwarring die bestaat over de plaats waar deze in 1431 zou zijn gevestigd. Zo geeft L. Knappert in zijn twee artikelen in het *Leids Jaarboekje* (1904/05) wel de juiste plaats aan, maar verwacht de school met het huis van professor Bontius dat echter op de hoek van de Schoolsteeg en het Gerecht stond.' P.J. Blok vermeldt in zijn *Geschiedenis eener Hollandsche stad*: 'de Groote School, die zich sedert 1428 bevond in een deel van het oude huis Lokhorst aan de Pieterskerkgracht.' H.A. van Oerle veronderstelt in zijn standaardwerk *Leiden binnen en buiten de vesten* dat de school aanvankelijk meer naar het oosten werd gebouwd en pas in 1599 op de huidige plaats verrees." Uit nader onderzoek in het Leidse Gemeente-archief bleek dat de Groote of Latijnse School 555 jaar geleden op de plaats van het nog bestaande gebouw werd gevestigd.

De grafelijke boomgaard

Het gebouw van de Latijnse School is gesitueerd in een gebied dat in de Middeleeuwen deel uitmaakte van het grafelijk domein binnen Leiden, waarin het huis Lokhorst een belangrijk element vormde als woongebouw. Tijdens de regering van de graven van het Henegouwse Huis vond een opdeling van dit domein plaats, waarbij de kavels in bepaalde gevallen in leen werden uitgegeven. Dit gebeurde ondermeer met de grafelijke boomgaard, die, samen met het huis en de grafelijke hof, op 7 augustus 1329 door graaf Willem 111 van Henegouwen in beheer werd gegeven aan zijn meesterknaap, de rentmeester Gheret Heynenzoon.' De boomgaard werd in die tijd begrensd door de tegenwoordige Pieterskerkgracht, de Langebrug, de Papengracht, 't Gerecht en de Lokhorststraat.

Na de dood van Gheret Heynenzoon gaf hertog Albrecht van Beieren zijn woning met hof en boomgaard op 27 februari 1360 in leen aan Gheret van Egmond.⁵ In 1367 stichtte de hertog het Kapittel van St. Marie in de hofkapel in 's-Gravenhage, waarbij de goederen in Leiden aan deze instel-

ling werden geschonken. Dit college gaf het Leidse bezit in 1375 over aan Willem van Naeltwijc, maarschalk van Noord-Holland, tegen een jaarlijkse rente van 55 oude schilden. Deze overdracht werd door hertog Albrecht van Beieren bevestigd, behoudens de door hem en zijn voorvaderen uitgegeven erven.” Uit dit laatste valt af te leiden, dat de boomgaard toen al gedeeltelijk was verkaveld. Ook de straten langs de omringende grachten (vroegere poldersloten) en de Schoolsteeg, die men eerst nog Varckensteeg noemde, zullen toen reeds hebben bestaan.

Dat nog niet alle kavels van de voormalige boomgaard waren uitgegeven blijkt uit een verkoopakte van 28 december 1381, waarbij Willem van Naeltwijc een leeg erf aan de Pieterskerkgracht van acht vierkante roeden verkocht aan Huyghe ‘den gravenmaker’. Als belendingen werden aan de noordoost- en achterzijde Heynric Bilresso en aan de zuidwestzijde Dirc Mouwerijnssoen opgegeven.’ Door het ontbreken van verdere gegevens kan de juiste plaats van deze kavel niet meer worden vastgesteld.

De plaats van de school

Pas vanaf 1431 kan aan de zijde van de Lokhorststraat (toen nog Hofsteeg) een duidelijk beeld van de daar aanwezige eigendommen worden verkregen. Op 8 februari van dat jaar werd namelijk de oude school, die was gelegen tussen het huis Lokhorst en het Gravensteen, door de stad verkocht aan Boudijn van Zwieten. Aan de Hofsteeg werd een huis gesloopt om plaats te maken voor de nieuwe Latijnse School. Hiervan wordt alleen de achterbelending opgegeven, namelijk Willem Florisz. van Alckemade.” Met behulp van een aantal latere verkoopakten kan de plaats van de school goed worden vastgesteld. Op 7 maart 1431 verkocht namelijk Heynric Coman Woutersz. aan Johannes van der Velden ‘die borduerwercker’, een huis met bijbehorend erf, dat gelegen was bij de school aan de Hofsteeg. Het werd belend door de panden van Jan Hollantsz. en dat van Elisabeth, de weduwe van Gerijt ‘die coster’. Aan de achterzijde grensde het aan het bezit van de al eerder genoemde Willem Florisz. van Alckemade.” Van dit verkochte huis zijn de data van eigendomsoverdrachten vanaf 1431 bekend, doordat de latere overdrachtsakten zoals gebruikelijk door middel van transfixen aan de oorspronkelijke akte van 7 maart 1431 zijn gehecht. Ze zijn zo goed bewaard gebleven omdat het pand in 1532 door de stad werd aangekocht als uitbreiding van de Latijnse School. In de transfixen staan geen belendingen vermeld, maar via de stichtingsbrief van de vicarie van St. Pieter op het St. Catharina- en St. Christoffelaltaar in de Hooglandsekerk uit 1499, weten we wie in dat jaar de eigenaars van de belendende percelen waren. Het pand werd op 5 januari 1499 door de priesters Floris en Jacob Pietersz.

verkocht aan de executeurs-testamentair van Katrijne Claesdr., waarbij de koop als volgt werd omschreven:

“Des gelijcx soe assignieren wij executoers voirn. ende gheven noch wuyt craft des testaments ende uterste wille van Katherine, die fundierster voirscr. een huys ende erve, staende binnen Leyden bij den schole. Ende heeft belegen nu ter tijd an die ene zijde, die stede van Leyden voirscr. mit dat huys dat an die schole staet, dair die schoelmeesters in wonen ende an die ander zijde dat hueyckhuys dat Jan Hollantsz. toe placht te hoeren; streckende voir van die straet tot after an Joffers van Ruven erve. Welcke huys ende erve voirscr. wij gecoft hebben van die penningen dien Katrijn voirn. in hoer testament ende uterste wille dairtoe geordineert hadde.““

Van het genoemde hoekhuis zijn ook nadere gegevens bekend. Op 26 januari 1493 werd de helft hiervan door Fie, weduwe van Ysbrant Jacobsz., geschonken aan het St. Catharinagasthuis en de Huiszittenmeesters van de St. Pietersparochie. De andere helft was op dat moment in handen van de verdere erfgenamen van haar man. Aan de noordzijde wordt Griete, weduwe van Jan Dircxz. en aan de westzijde worden de priesters Floris en Jacob Pietersz. als eigenaars vermeld. De nieuwe eigenaars droegen hun aandeel in het pand op 7 februari 1499 over aan Goessen Gerijtsz.” Met de bovenstaande gegevens kan de situatie aan de Lokhorststraat in 1431 (krt. 1) en 1499 (krt. 11) worden vastgelegd. Het pand naast de school, van Griete de weduwe van Gerijt ‘die coster’, zal in de tussenliggende periode door de stad zijn aangekocht om te gaan dienen als huisvesting voor de rector.

Verdere uitbreiding

In 1525 werd naast de aan de school grenzende woning een huisje aangekocht voor de huisvesting van scholieren die bij de rector in de kost waren (krt. III).¹² Zoals we in het voorafgaande hebben gezien werd de Latijnse School op 25 september 1532 uitgebreid met het pand dat in 1499 bij de stichting van de vicarie van St. Pieter was aangekocht (krt. IV).“

Op 10 december 1535 kocht Engel Jansdr., de weduwe van Goessen Gerijtsz., van Jacob Andriesz. van der Velden een derde deel van het hoekpand Lokhorststraat/Pieterskerkgracht. Op 15 november 1537 kocht zij het resterende één zesde deel van de Kerkmeesters van de St. Pietersparochie. In beide gevallen wordt als noordwaartse belending Wigger Joestenz. genoemd, die dit pand zal hebben gekocht van Griete, de weduwe van Jan Dircxz.¹⁴

Het bezit van deze Wigger Joestenz. aan de Pieterskerkgracht bestond

uit twee huisjes, die op 12 januari 1549 door zijn erfgenamen werden verkocht aan goudsmid Ghijsbrecht Aerntsz. van Griecken. Deze verkocht ze een jaar later op 21 maart 1550 aan zijn buurman Nicolaes van Berendrecht.¹⁵

Omdat het bezit van Nicolaas van Berendrecht later een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van de Groote School, gaan we eerst wat dieper in op de historie van deze panden.

Aan de Pieterskerkgracht komen we zijn naam voor het eerst tegen in het Kohier van de 10e penning van 1541, waarin hij vermeld staat als schout van Leiden.“ Op 21 maart 1550 kocht hij de al eerder genoemde huisjes van Ghijsbrecht Aerntsz. van Griecken. Op 4 september van datzelfde jaar kreeg de schout de beschikking over een erf dat tot het bezit van de Latijnse School behoorde. In ruil hiervoor bouwde hij op een leeg erf dat aan zijn eigendom grensde, een schuur met een washuis en een privaat, ten bate van de school. Ook werd de riolering van de schoolgebouwen vernieuwd. Deze zou voortaan onder zijn woonhuis doorlopen en daarna uitmonden in de gracht.” De schuur werd vermoedelijk gebouwd aan de zijde van de Schoolsteeg (vgl. krt. IV en V).

In 13.57 wordt Nicolaes van Berendrecht vermeld in het Kohier van de 10e penning, waarbij de huurwaarde van zijn bezit wordt geschat op £ 29.¹⁸ Aan de Pieterskerkgracht begon men met het innen van deze belasting op de hoek met de Voldersgracht (nu Langebrug), waarna men zuidwaarts ging. In 1557 werd het eigendom van de schout aan de noordzijde begrensd door dat van Maritgen, de weduwe van Claes Claesz., daarnaast woonde Sophia Willemsdr., de weduwe van Adriaen Dircxz. van Crimpen, die in hetzelfde jaar was overleden. Aan de zuidzijde werd de belending gevormd door het pand van Anna Goessendr. en de gebouwen van de Groote School.

Toen in 1561 deze belasting nogmaals werd geheven, werd de huurwaarde van het bezit van Nicolaes van Berendrecht geschat op £ 40.¹⁹ Tussen de woonhuizen van de schout en Sophia Willemsdr. worden nu twee twee eigenaars vermeld. Het noordelijke pand was in handen van Jan Zijvertsz., het andere was eigendom van Nicolaes van Berendrecht en werd door hem verhuurd aan de goudsmid Oth Gerritsz. Cit een aantal verkoopakten van het pand van Sophia Willemsdr. weten we echter, dat de genoemde Jan Zijvertsz. niet aan de zuid- maar aan de noordzijde van dat complex woonde.²⁰ Nicolaes van Berendrecht zal tussen 1557 en 1561 het pand van Maritgen, de weduwe van Claes Claesz. hebben aangekocht. Het stadsbestuur deed hetzelfde met het pand van Anna Goessendr., dat ging dienen als huisvesting van de onderschoolmeesters (krt. V). Een gegeven

dat wordt bevestigd door het feit dat in een akte van 25 februari 1562, waarbij Nicolaes van Berendrecht het linker van de twee pandjes, die hij in 1550 van Ghijsbrecht Aerntsz. van Griecken had gekocht, aan de stad verkocht. Van de belending aan de zuidzijde werd toen gezegd dat deze door de stad was aangekocht van Engel Goessens. Met Engel Goessens zal zijn bedoeld: Engel Jansdr. de weduwe van Goessen Gerijtsz. en moeder van Anna Goessendr. (krt. VI).²¹

De uit het eerste huwelijk van Nicolaes van Berendrecht geboren dochter Agatha huwde in 1560 met Mr. Johan Berot, doctor in de rechten." Bij het huwelijk zegde haar vader als geschenk een jaarlijkse rente van 200 Karolusguldens toe. Toen Johan Berot in 1567 nog niets van dit geld ontvangen had en zich daar bij zijn schoonvader over beklaagde, verkreeg hij in ruil voor de beloofde rente, de eigendommen van Nicolaes van Berendrecht aan de Pieterskerkgracht, bestaande uit twee huizen en een hofstede. Het ene huis werd door de schout zelf bewoond, terwijl het andere sinds 1562 was verhuurd aan karmeliet Jan Lievensz. van der Asselt. Voorwaarde was, dat Nicolaes van Berendrecht het huis tot zijn dood mocht blijven bewonen. In de desbetreffende akte worden aan de noordzijde Sophia Willemsdr. en aan de zuidzijde het stadsschoolhuis als belendingen vermeld."

Nadat Nicolaes van Berendrecht op 2 maart 1567 was overleden, kon Johan Berot vrij over het complex beschikken. Hij verkocht het geheel, mede namens zijn dochter Levina Berot, op 4 augustus 1578 aan Nicolaes Stochius van Reckelinghuysen."

Nicolaes Stochius was in het najaar van 1571 benoemd tot rector van de Latijnse School". De reden waarom hij in 1578 overging tot aankoop van een eigen woonhuis - dit terwijl hij recht had op vrije bewoning van de naast de school gelegen stadsrectorie - moet waarschijnlijk worden gezocht in de slechte bouwkundige toestand, waarin het laatstgenoemde gebouw verkeerde. Daarnaast was het oude bezit van Nicolaes van Berendrecht aanzienlijk groter van omvang dan de panden aan de Lokhorststraat.

Blijkens de Volkstelling van 1581 was hij gehuwd met de uit Nijmegen afkomstige Alijdt Jansdr. Venboot. Het complex bood in dat jaar tevens huisvesting aan 31 scholieren en 20 studenten." Uit het Grachtenboek van 1583 blijkt, dat aan de Pieterskerkgracht een gedeelte van negen roeden en zeven voet breed, in handen was van Mr. Claes, rector (afb. 1). Het terrein was gelegen tussen dat van de erfgenamen van Sophia Willemsdr. en een terrein van de stad, op de hoek van de gracht en de Lokhorststraat, met een breedte van twee roeden en negen voet.²⁷ Ook in het Belastingregister Vetus 1 (ca. 1585) staat hij als eigenaar te boek, waarbij het huis dat

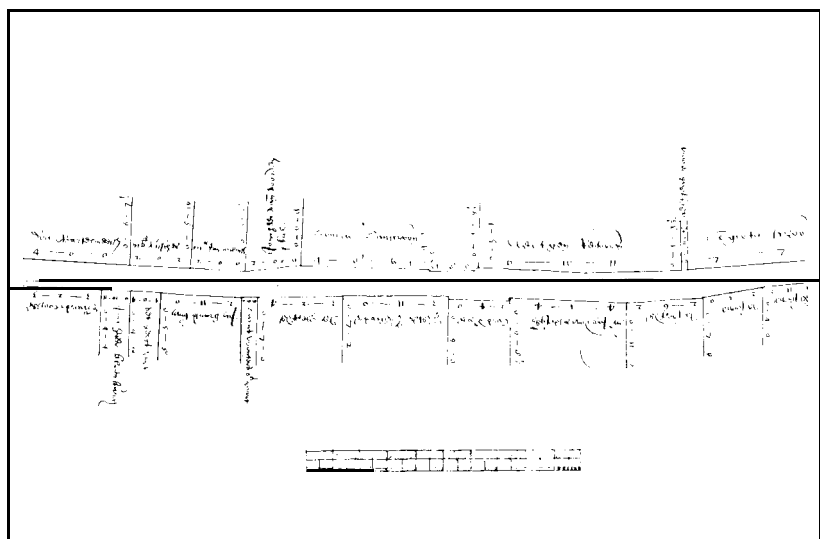
Kaarte van Pieterskerck Gracht

<i>Die Stat</i> <i>5-9-0</i>	<i>Mee den elken roeden</i> <i>9</i>	<i>der gesonnen van</i> <i>congruent vriedt</i> <i>6-2-0</i>	<i>Andron</i> <i>monvett</i> <i>4-3</i>
<i>2-11-0</i> <i>pieter lous</i> <i>aprilken</i>	<i>1-11-0</i> <i>pieter</i> <i>grachten</i> <i>pietling</i>	<i>1-1-1</i> <i>Nieuw den</i> <i>tenon</i>	<i>5-3-0</i> <i>lenedron haerman</i>
<i>5-4-9</i> <i>maritgen</i> <i>lucbe 2</i>	<i>5</i> <i>pouwel</i>		

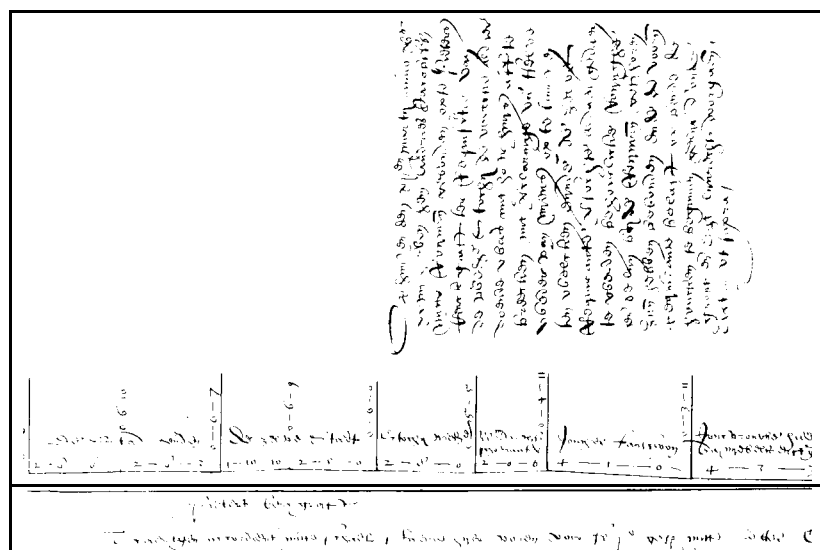
afb. 1. Kaart van de Pieterskerkgracht uit het Grachtenboek, 1583. Gemeente-archief, Leiden.

hij bewoonde, was gelegen tussen twee panden die hij verhuurde.” Nadat Nicolaes Stochius op 2.5 september 1593 was overleden, kwam het complex in handen van zijn weduwe Alijdt Jansdr. Venboot en zijn kinderen Pouwels en Elisabeth.“

Op 6 oktober 1598 verkochten de erfgenamen van Nicolaes Stochius een groot deel van hun bezit aan de stad (krt. VII).“ Het verkochte terrein lag tussen de gebouwen van de Latijnse School en het huis waar zij zelf bleven wonen (het tegenwoordige pand Pieterskerkgracht 11). Met behulp van twee kaarten in het Buurkwestieboek A, van 1597 (Schoolsteeg) en van 1599 (Pieterskerkgracht) kan een goede indruk van de omvang van het verkochte terrein worden verkregen. Aan de zijde van de Schoolsteeg was het terrein (voor de verkoop!) zes roeden, tien voet en elf duim (26 m) breed en aan de Pieterskerkgracht (na de verkoop!) vier roeden, drie voet en tien duim (16,5 m) breed (afb. 2 en 3).³¹ Aanleiding tot deze aankoop door het stadsbestuur waren de nieuwbouwplannen voor de Latijnse School.

afb. 2. Kaart van de Schoolsteeg uit het Huurkwestieboek, 1597. Gemeentearchief, Leiden.

afb. 3. Kaart van de Pieterskerkgracht uit het Buurkwestieboek A, 7599. Gemeentearchief, Leiden.

De nieuwbouw van 1599

Op 10 november 1593 verscheen een door het stadsbestuur uitgevaardigde keur, waarbij het gebruik van rieten daken in de stad werd verboden. Voor elke bon (stadsgedeelte) werd een datum vastgesteld vóór welke alle rieten daken door pannen moesten zijn vervangen. Voor het bon Over 't Hof, waarbinnen de Latijnse School was gelegen, werd dit 31 december 1598.³² Toen op 9 november 1596 door de schoolopzieners werd geklaagd over de slechte toestand van de rieten daken van het schoolgebouw en de daarnaast gelegen panden, werd in verband met bovengenoemde keur dan ook besloten slechts een provisorische reparatie uit te laten voeren. De rector ontving als vergoeding voor het ongemakf 50,- per jaar extra, totdat de daken zouden zijn vervangen.“”

Op 20 november 1597 was de toestand van de gebouwen dermate slecht geworden, dat reparatie nauwelijks meer mogelijk was. Er werd besloten om over te gaan tot totale nieuwbouw van de school en de bijgebouwen. Het stadsbestuur benoemde een bouwcommissie bestaande uit het vroedschapslid Symon Fransz. van der Merwen, de stadssecretaris Jan van Hout, de schoolopzieners en de stadswerklieden. Het was aanvankelijk de bedoeling om te komen tot een openbare aanbesteding, maar later werd besloten dat de stad de werkzaamheden in eigen beheer zou uitvoeren.“”

In plaats van een nieuwe rectorswoning aan de Lokhorststraat werd op 6 oktober 1598 een groot deel van het complex van de erfgenamen van Nicolaes Stochius aangekocht. De reden van deze verandering in de oorspronkelijke bouwplannen moet worden gezocht in de belangrijke kostenbesparing en de ruimtewinst die deze aankoop ongetwijfeld opleverde. Uit de stadsrekeningen blijkt, dat in verhouding tot totale nieuwbouw slechts een gering bedrag nodig was om de aangekochte panden geschikt te maken voor deze nieuwe bestemming. De werkzaamheden vonden direct na de aankoop plaats in de winter van 1598/99.³⁵

Het ontwerp voor het nieuwe schoolgebouw werd vermoedelijk gemaakt door de bouwkundige leden van de commissie. Twee van hen, de stadsmetselaar Jacob Dirxsz. den Dubbelden en de stadssteenhouwer Claes Cornelisz. hadden in 1593 een aandeel in het ontwerp voor een nieuwe stadhuisgevel, waarvan een tekening van de laatstgenoemde bewaard bleef.“” Op 30 juni 1599 werd het bouwplan nog gewijzigd zodanig dat naast het eigenlijke gebouw een gang met aangrenzend trappenhuis kon worden aangelegd, waardoor de lokalen op de verdieping beter bereikbaar werden. De hiervoor nodige ruimte werd onttrokken aan de naast de school gelegen voormalige rectorswoning.³⁷

Voor de bouwgeschiedenis van de school zijn we in hoofdzaak aangewe-

zen op de rekeningen van de tesorier-extraordinaris. Helaas zijn hiervan alleen de bijlagen uit 1599 en 1601 onvolledig bewaard gebleven. Toch bevatten deze voldoende gegevens om een beeld te verkrijgen van het verloop van de werkzaamheden.³⁸

Met de sloop van het oude schoolgebouw werd in juli 1599 begonnen door stadstimmerman Joris Andriesz. Deze werd op 5 augustus opgevolgd door Jacob Quirijsz. van Banchem.³⁹ Het rieten dak werd verwijderd door rietdekker Willem Ghijsbrechtsz. De nieuwe fundering werd begin augustus uitgezet door Jacob Dircxz. den Dubbelden. Op 9 augustus 1599 legde Steffen van Warmondt als zoon van de presiderende burgemeester Claes Willemsz. van Warmondt de eerste steen voor het nieuwe schoolgebouw, waarbij hij als verering een 'Portugaelsche dublon' ter waarde van f 12 ontving.⁴⁰ Eind februari werden de dakpannen aan de binnenzijde afgesmeerd, waaruit mag worden geconcludeerd dat men met het grootste deel van de werkzaamheden gereed was. Hoewel verondersteld mag worden dat de ingebruikname van de nieuwe school met enige feestelijkheden gepaard ging, is hierover nog niets gevonden.

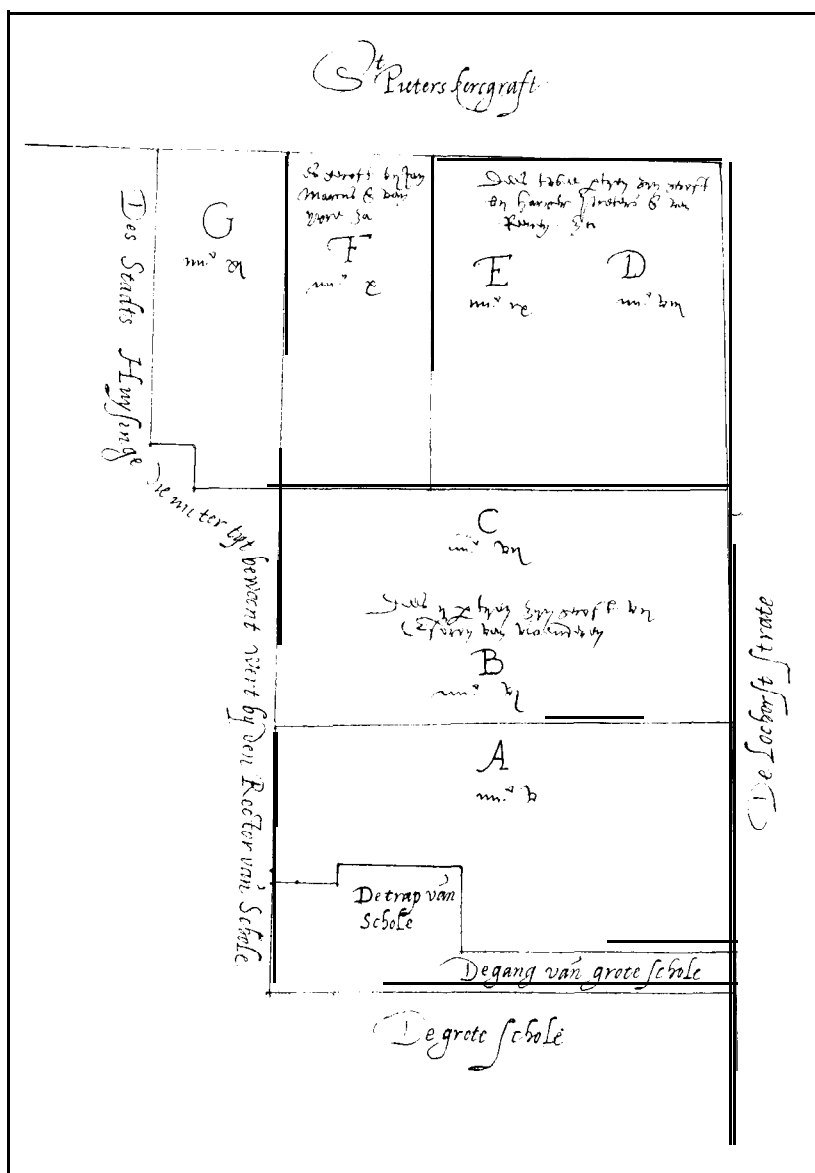
De oude rectorswoning en de huizen op de hoek van de Lokhorststraat en de Pieterskerkgracht werden door het stadsbestuur te koop aangeboden. Van het terrein werd een kaart gemaakt, waarop de percelen werden aangegeleid met de letters A t/m G (afb. 4).⁴¹ De delen B t/m F werden op 3 mei 1599 verkocht aan Esdron van Vlaenderen, Harper Pietersz. van Rheenen (D en E) en Jan Marcusz. van Yperen (F). Het gedeelte G werd nooit verkocht maar alsnog bij de nieuwe rectorswoning getrokken.⁴² De oude rectorswoning (A) werd op 27 april 1601, na afloop van de bouwwerkzaamheden, verkocht aan de goudsmid Cors Dircxz.⁴³

Na de verkoop van de panden aan de Lokhorststraat ontstond een situatie die zich tot na het midden van de 19e eeuw zou handhaven (krt. VIII).

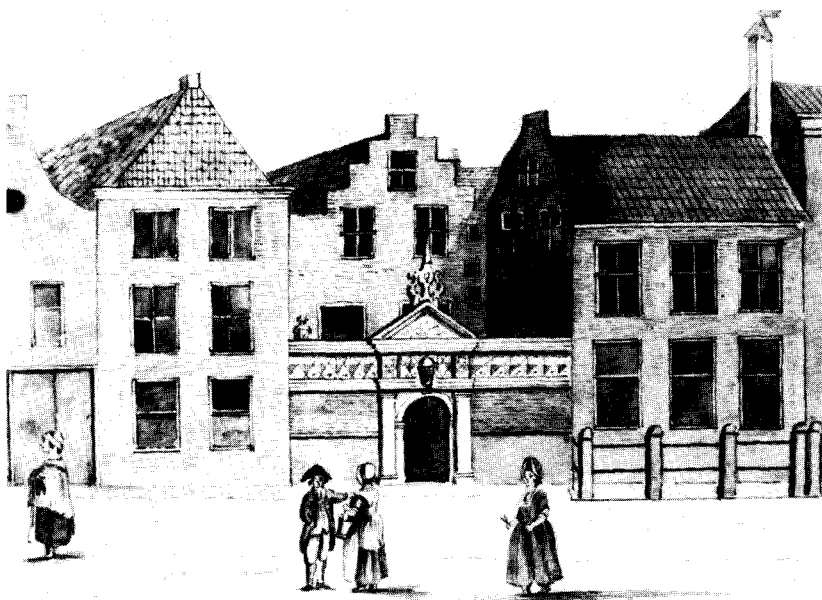
Latere verbouwingen

De entree van de rectorswoning werd in 1613 verfraaid met een toegangs-poortje naar ontwerp van stadssteenhouwer Willem Claesz. van Es, dat na de sloop van de rectorswoning in 1865 bewaard bleef en tegenwoordig naast het Gravensteen aan het Gerecht staat opgesteld (afb. 5).⁴⁴ Op 1 juni 1651 werd besloten om achter het schoolgebouw een extra lokaal te bouwen vanwege het grote aantal leerlingen in de laagste klas. Deze uitbreiding kwam tot stand onder leiding van stadsfabriek Arent van 's-Graven-sande en kon op 23 oktober van datzelfde jaar in gebruik worden genomen.⁴⁵

Na een aantal minder belangrijke verbouwingen in de 18e eeuw, die

ajb. 4. Kaart van de te verkopen percelen aan de Lokhorststraat en Pieterskerkgracht, 7599. Gemeentearchief, Leiden.

afb. 5. De rectorswoning met toegangspoortje aan de Pieterskerkgracht, 7788. Geaquarelleerde pentekening door Jacob Timmermans, 739 x 787 mm. Gemeente-archief, Leiden.

vooral betrekking hadden op de rectorswoning aan de Pieterskerkgracht, volgden in de 19e eeuw een reeks wijzigingen die tot op de dag van vandaag het uiterlijk van de Latijnse School bepalen.⁴⁶ Zo werd de uitbreiding van 16.5 1 in 1828 ingericht tot ijklokaal en vervolgens in 1846 met een verdieping en een kap verhoogd, waardoor twee lokalen aan de school konden worden toegevoegd. Het ijklokaal kwam op de plaats van de aangrenzende turfschuur aan de Schoolsteeg. De beide verbouwingen kwamen tot stand onder leiding van stadsarchitect Salomon van der Paauw.⁴⁷ De kruiskozijnen op de verdieping van het schoolgebouw werden in 1830 uitgebroken; die op de begane grond volgden in 1835. De thans nog aanwezige schuiframen werden toen aangebracht.⁴⁸

De rectorswoning aan de Pieterskerkgracht was tot 1845 als zodanig in gebruik maar werd toen verbouwd tot school voor het genootschap 'Mathesis Scientiarum Genitrix'.⁴⁹ Vermoedelijk werd naar aanleiding van de hiervoor noodzakelijke verbouwing een tweetal plattegronden van begane grond en verdieping van het gehele complex gemaakt.

In 1865 werd het gedeelte aan de Pieterskerkgracht gesloopt om plaats te maken voor het gebouw voor de H.B.S. voor jongens naar ontwerp van stadsarchitect Jan Willem Schaap. De Latijnse School onderging hierbij een verbouwing waarvan de nieuwe - thans nog aanwezige - hoofdtrap en de verhoging van het in 1846 nieuw gebouwde ijklokaal de voornaamste onderdelen vormden. Het gehele werk werd op 17 juli 1865 aanbesteed en vervolgens gegund aan Cornelis van Vliet voor een bedrag van f 45.897,-.⁵⁰

Slot

De Latijnse School was in 1838 omgezet in Gymnasium. Vijftig jaar later werd aan de Doezastraat een nieuw gebouw in gebruik genomen, waarmee een einde kwam aan 450 jaar klassiek onderwijs in de oude vestiging aan de Lokhorststraat. De H.B.S. bleef tot 1917 aan de Pieterskerkgracht gevestigd; vanaf dat jaar waren de gebouwen hoofdzakelijk in gebruik bij MSG, dat inmiddels ook dagonderwijs verzorgde. Het oude voormalige H.B.S.-gebouw diende in 1966, in verband met de bouwvallige toestand, te worden gesloopt; slechts de 19de eeuwse uitbreidingen achter de Latijnse School aan de zijde van de Schoolsteeg bleven daarbij gehandhaafd.

Na een beperkte renovatie in 1953 volgde van 1980-'82 een totale restauratie van de Latijnse School, die onder leiding van het architectenbureau J. Walraad te Den Briel werd uitgevoerd door het Leidse aannemersbedrijf Du Prie BV. Sindsdien biedt het gebouw huisvesting aan de Schoolbegeleidingsdienst Rijnland.

NOTEN

Met dank aan drs. A.M. Coebergh van den Braak, oud-rector van het Stedelijk Gymnasium, voor enige waardevolle aanvullingen op het manuscript voor dit artikel.

1. L. Knappert, 'Uit de geschiedenis der Groote of Latijnsche School te Leiden', *Leids Jaarboekje* 1 (1904) 93-139 en 2 (1905) 14-48.
2. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* ('s-Gravenhage 1912) 183.
3. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de vesten. Beschrijving* (Leiden 1975) 76.
4. F. van Mieris, *Groot Charterboek van de Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland II* (Leiden 1754) 485.
5. Van Mieris, *Groot Charterboek III* 118.
6. Secretarie Archief 1253-1574 (SA 1), inv. nr. 774, Stukken betreffende het kapittel van St. Marie in 's-Gravenhage. Authentiek afschrift door Jan van Hout, 1589.
7. Archieven van de kloosters, inv. nr. 946.
8. Archieven van de kloosters, inv. nr. 923.
9. SA I, inv. nr. 731 (8 stuks).
10. Archieven van de kerken, inv. nr. 1060 (2 stuks).

12. SA 1, inv. nr. 1562.
12. SA 1, inv. nr. 284 A, Vroedschapsresoluties, fol. 76vo.
13. SA I, inv. nr. 731 (nr. 8).
14. SA I, inv. nr. 1564.
15. Rechterlijk Archief (RA) inv. nr. 73, Oudste Inbrengboek, fol. 48vo.
16. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Archief van de Staten van Holland vóór 1572 (ASH vóór 1572), inv. nr. 275, Kohier 10e penning 1544, fol. 18.
17. SA I, inv. nr. 750.
18. ARA, ASH vóór 1572, inv. nr. 1011, Kohier 10e penning 1557, fol. 22 vo en fol. 27.
19. ARA, ASH vóór 1572, inv. nr. 1330, Kohier 10e penning 1561, ongefol.
20. RA, inv. nr. 67, Waarboek B, fol. 76vo en fol. 92; Waarboek C, fol. 40.
21. SA 1, inv. nr. 754.
22. RA, inv. nr. 102, Stukken betreffende de nagelaten boedel van Nicolaes van Berendrecht, fol. 277 (nr. 321c).
23. Secretarie Archief 1575-1851 (SA 11), inv. nr. 21, Privilegeboek D, fol. 172vo.
24. SA 11, inv. nr. 21, Privilegeboek D, fol. 173-174.
25. SA II, inv. nr. 2946, Rekening tresorier-ordinaris 1575, fol. 58vo.
26. SA II, inv. nr. 1074, Register van de volkstelling 1581, fol. 85.
27. SA II, inv. nr. 4480, Grachtenboek 1583, fol. 48.
28. SA II, inv. nr. 6789, Belastingregister Vetus I, fol. 67.
29. K.J.F.C. Kneppelhout van Sterkenburch, *Degedenkteeken in de Pieterskerke Leyden* (Leiden 1864) 56, nr. 263: Nicolaes Stochius, † 2.5 september 1593.
30. SA II, inv. nr. 21, Privilegeboek D, fol. 174vo; SA II, inv. nr. 2967, Rekening tresorier-ordinaris 1599, fol. 35vo.
31. RA, inv. nr. 48, Buurkwestieboek A, fol. 2 (Schoolsteeg) en fol. 93vo (Pieterskerkgracht).
32. Bibliotheek over Leiden en omgeving, inv. nr. 17850, *Afkeuringe van alle riet-daken en vermeerderinge van de branikeuren* (Leiden 1593).
33. SA II, inv. nr. 9252, Gerechtsdagboek D, fol. 73.
34. Ibidem, fol. 259.
35. SA 11, inv. nr. 4856, Bijlagen rekening tresorier-extraordinaris 1599.
36. Prentverzameling, inv. nr. 16771 mf.
37. SA 11, inv. nr. 9263, Gerechtsdagboek E, fol. 62.
38. SA II, inv. nr. 4856 en 4857, Bijlagen rekening tresorier-extraordinaris 1599 en 1601.
39. E. Pelinck, 'De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)', *Leids Jaarboekje* 59 (1967) 59-76.
40. SA II, inv. nr. 3755, Ordonnantieboek D, fol. 161, Vriendelijke mededeling Dr. J.D. Bangs.
41. SA II, inv. nr. 4189, Verhuringen- en bestedingsboek C, fol. 2vo; inv. nr. 2595, Verkoopvoorwaarden van de huizen door de stad verkocht.
42. RA, inv. nr. 67, Waarboek 2D2, fol. 60vo, 63 en 64.
43. RA, inv. nr. 67, Waarboek 2E1, fol. 93.
44. SA II, inv. nr. 4648, Rekening tresorier-extraordinaris 1613, fol. 132 en 134.
45. SA II, inv. nr. 553 1 b, Register van stukken betreffende de Latijnse School (1640-165 1), fol. 43vo-44vo.
46. SA II, inv. nr. 5184, Register van bestekken van openbare gebouwen (1595-1762), met afschriften, samengesteld door S. van der Paauw; bevat geen bestekken m.b.t. de Latijnse School; SA II, inv. nr. 5174-5183, Bestekken van stadswerken (1768-1814); bevatten 3- of 6-jarige gedrukte onderhoudsbestekken waarin slechts sprake is van verbouwingen van ondergeschikt belang.
47. SA II, inv. nr. 5189, Bestekken van openbare werken D (1826-1830) nr. 110; aanbesteding: 27-5-1828, aannemer: TH. Molkenboer; SA II, inv. nr. 5192, Bestekking van openbare werken G (1842-1846), nr. 385; aanbesteding: 28-9-1846, aannemer: J. Holtz.
48. SA II, inv. nr. 5189, Bestekken van openbare werken D (1826-1830), nr. 149; aanbesteding: 28-6-1830, aannemer: J. Holtz; SA 11, inv. nr. 5190, Bestekken van openbare werken E (1831-1838), nr. 205; aanbesteding: 4-5-1835, aannemer: J. Holtz.

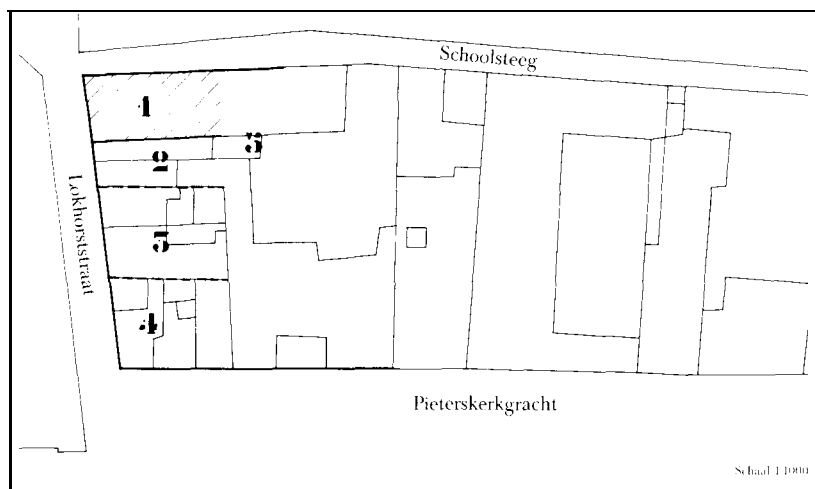
49. L.A. Peeperkorn-van Domselaar, *Twee eeuwen technisch onderwijs, twee eeuwen bij de tijd. De geschiedenis van MSG Leiden 1785-1985* (Lelden 1985).

50. Bibliotheek over Leiden en omgeving, inv. nr. 20025d, Bestek en voorwaarden tot het bouwen der benodigde lokalen van de Hoogere Burgerschool enz. alhier, met aanbehoorende werken.

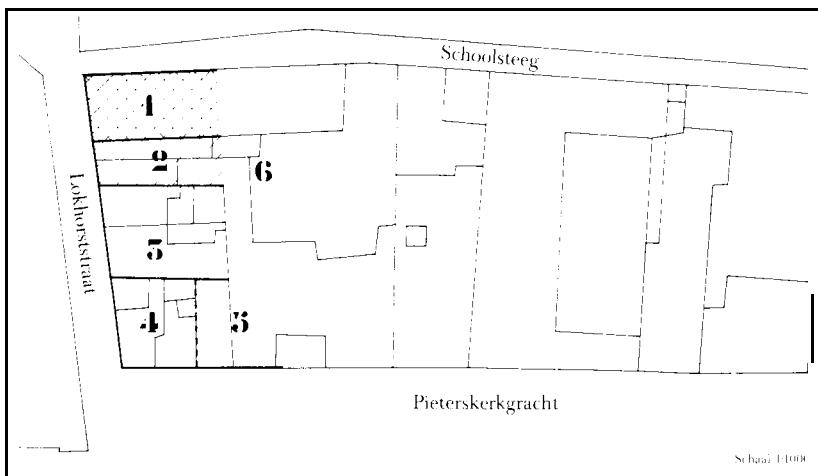
Leiden 1785-1985 (Leiden 1985).

KAAKTEN

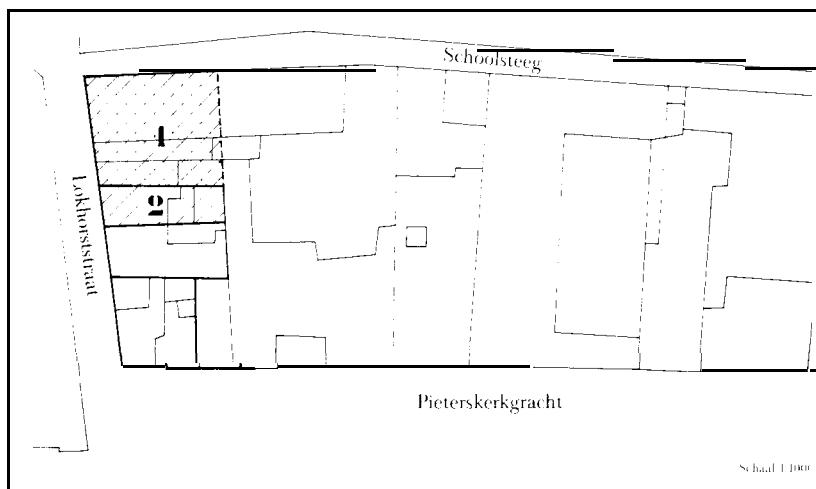
Op de acht navolgende kaartjes zijn de eigendomsoverdrachten van 1431-1598 en de toestand van 159X-1X1.5 weergegeven. Als basis fungeerde de kadastrale kaart van Lelden van ca. 1825. Tekeningen van de schrijver.

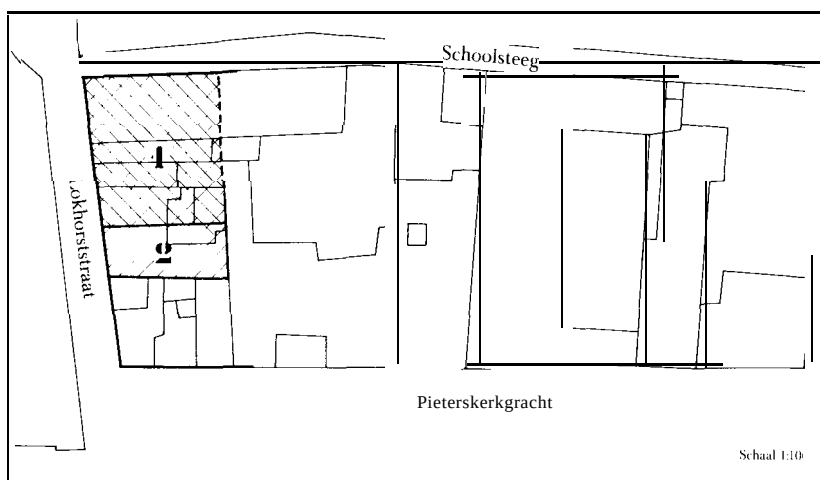
Kaart 1. Situatie in 7437. 1-Hier werd in 7431 de nieuwe Latijnse School gebouwd; 2- Elisabeth, weduwe van Gerijt 'die coster'; 3- Perceel in 1431 door Heynric Coman Woutersz. verkocht aan Johannes 'die borduerwercker'; 4- Jan Hollantsz.; 5-Willem Florisz. van Alckemade. (Perceelgrenzen tussen 2 en 3 onduidelijk).

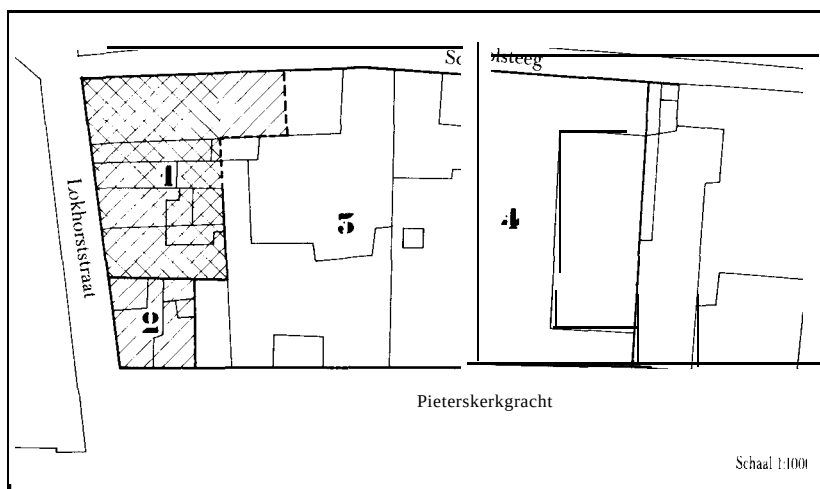
Kaart II. Uitbreiding tussen 7437 en 1499; 1- Latijnse School en *bijgebouw(en)*; 2- *Uitbreiding*; 3- *Executeurs-testamentair Katrijne Claesdr.*; 4. *Goessen Gerijtsz.*; 5- *Griete, weduwe van Jan Dircxz.*; 6- *Joffer van Ruyven*.

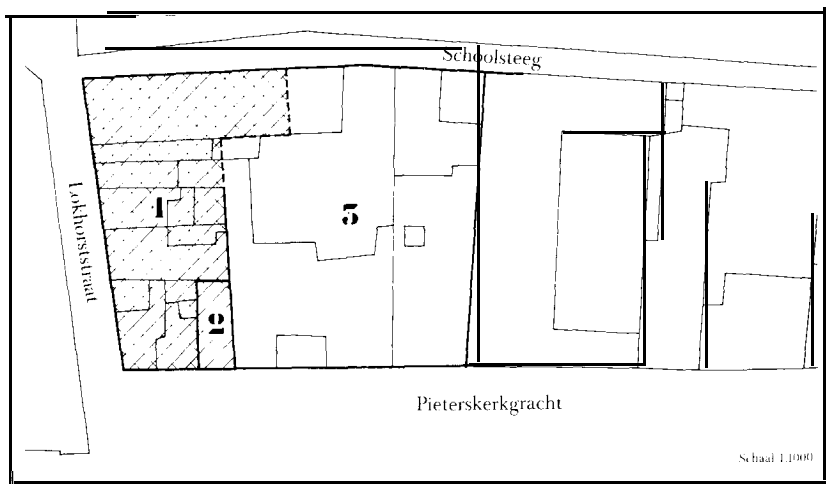
Kaart III. 1- Latijnse School met *bijgebouwen*; 2- *Uitbreiding* in 1525. Gegevens over belendingen ontbreken.

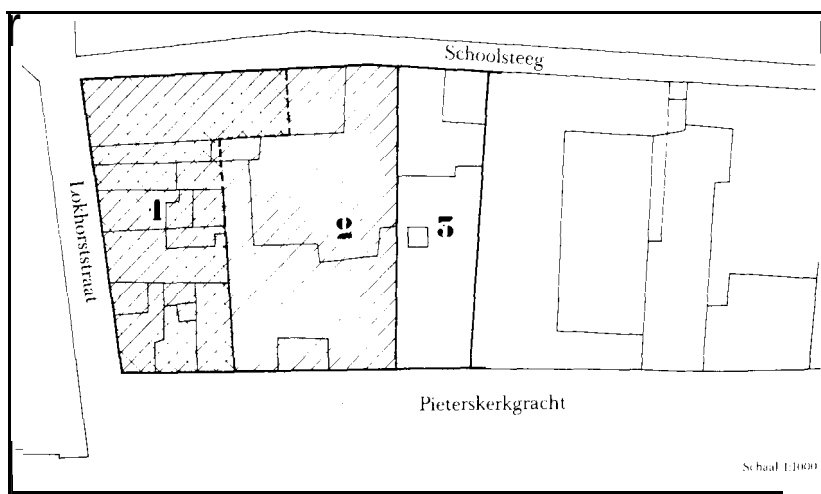
Kaart IV. 1- Latijnse School met bijgebouwen; 2- Uitbreiding in 1753.

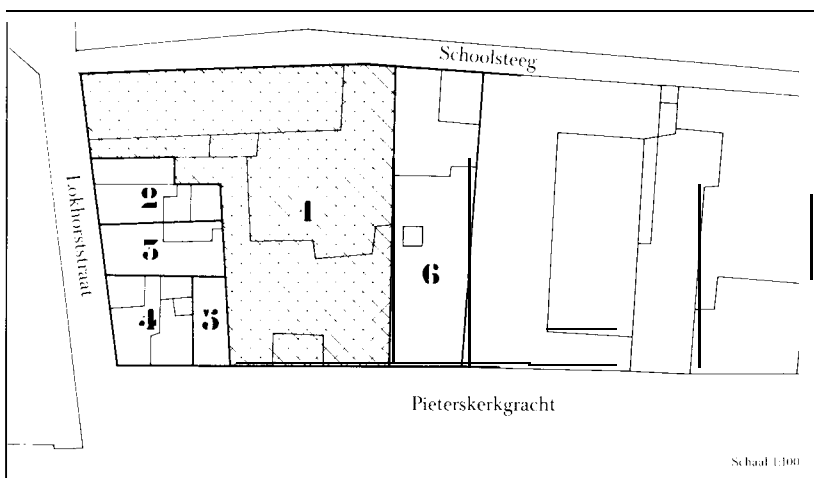
Kaart V. 1-Latijnse school met bijgebouwen; 2- Perceel voor 1756 aangekocht door de stad; 3- Nicolaes van Berendrecht; 4- Sophia Willemsdr.

Kaart VZ. 1- Latijnse School met bijgebouwen; 2- Dit pandje werd in 1562 door Nicolaes van Berendrecht aan de stad verkocht; 3- Nicolaes van Berendrecht.

Kaart VII.1- Latijnse School met bijgebouwen; 2- Dit gedeelte werd in 1598 door de erfgenamen van Nicolaes Stochius aan de stad verkocht; 3- Het pand waar de erfgenamen van Stochius bleven wonen (tegenwoordig Pieterskerkgracht 11).

Kaart VIII. Situatie van 1600-1845. 1- Latijnse School en rectorswoning; 2- Cors Dircxz.; 3- Esdron van Vlaenderen; 4- Hasper Pietersz. van Rhenen; 5- Jan Marcusz. van Yperen; 6- Alijdt Jansdr. Venboot, weduwe van Nicolaes Stochius.

JOHANNES DE VOS, VERWARRING ROND VIER LEIDSE SCHILDERS

door

C. Willemijn Fock en R.E.O. Ekkart

Op 30 september 1658 ontving de schilder 'Jan de Vos voor een groot con-trefeytzel nae de heer Thisius saliger' .£ 25 uit de handen van jonkheer Marcus du Tour, die belast was met de bouw van de Bibliotheca Thysiana aan het Rapenburg. Het toen geleverde portret van Johannes Thysius, stichter van de bibliotheek, een van de meest unieke stichtingen in Leiden in de 17de eeuw waarvan het interieur met de inrichting grotendeels onge-schonden tot ons is gekomen, hangt nog altijd in de benedenhal (afb. 14). Twee kleinere portretten die Jan de Vos tegelijkertijd leverde voor .£ 1.5 elk en die voorstelden de hoogleraren Antonius Thysius en Constantijn L'Empereur, twee ooms van Thysius, zijn daarentegen niet meer bekend.

In de rekeningen van de bouw van de bibliotheek treffen we echter ook de volgende notities: op 14 juli 1656 "aen meester Jan de Vos voor verwen van het huys van de bibliotheek .£ 78.19.-" en op 23 januari 1658 "aen meester Jan de Vos voor het verwen van de boeckekassen en bovensolder vande mijn bibliotheek mitsgaeders het schilderen van het portieqq en het waepen .£ 72.14.-".¹

Het zal duidelijk zijn dat het hier moet gaan om twee verschillende personen met dezelfde naam. Niet alleen wordt de een uitdrukkelijk "meester" genoemd, een term waaraan men juist in ambachtelijke gildekringen sterk vasthield, maar de hier genoemde werkzaamheden liggen te ver uiteen dan dat zij in de toenmalige beroepspraktijken binnen het schildersgilde normaal door één zelfde persoon zouden zijn uitgeoefend. Hoewel overal in één gilde verenigd was er een groot verschil tussen de zogenaamde *fijn*-schilder (kunstschilder) en de *grofschilder*. De laatste wordt afwisselend ook wel aangeduid als kladschilder of "schilder met de grote *quast*" en bepaalde zich dus tot het grove werk, zoals het verfwerk aan huizen e.d. Dat kon echter ook inhouden het aanbrengen van decoratieve motieven, niet alleen imitatie-technieken zoals het marmeren of schilderen van *hout*-imitaties, maar ook het aanbrengen van echte decoratieve elementen - geschilderde pilasters, cartouches, guirlandes, ranken, wapens e.d. en fraai gecalligrafeerde teksten. In het in 1648 opgerichte Leidse Sint Lucas-gilde, dat zowel de fijnschilders als de kladschilders omvatte en oorspron-

kelijk geen gildeproef kende, is het typerend dat juist voor de kladschilders in 1703 een gildeproef werd ingesteld waarin dergelijke decoratieve vaardigheden werden getoetst. De proef bestond uit “een wapen met drie schilden met een ossekop gelijk in andere steden, als Uytregt, Delft ende Den Haaghe gebruycklijck is”,² dat wil zeggen het embleem van het Sint Lucas-gilde. Het ging daarbij onder andere om te tonen dat men goed met olieverf kon omgaan, maar de twee bewaard gebleven voorbeelden van deze gildeproef weliswaar late exemplaren uit 1702 en 1807³ tonen aan dat de kladschilders bepaald toch over enige schilderkunstige capaciteiten dienden te beschikken ook al betrof het het precies naschilderen van een standaardvoorbeeld.

In hoeverre grofschilder, kladschilder en schilder met de grote quast als synonieme termen kunnen worden beschouwd voor de echte huisschilder ligt buiten het bestek van dit artikel, met name de term huisverwer wordt wel naast de andere ter onderscheiding in akten gehanteerd en zal dus een iets ander specialisme betreffen.’ In het Leidse Sint Lucasgilde hadden de kladschilders in ieder geval wel, nadat hun verzoek om een eigen gilde tot drie maal toe was afgewezen, een dusdanige positie in het gilde toegewezen gekregen dat vanaf 1659 één en sinds 1660 zelfs twee kladschilders van het bestuur deel moesten uitmaken naast de fijschilders en zij eerst apart uit eigen kring een deken kozen maar al snel ook als deken van het gehele gilde fungeerden.” Het moet in de tweede helft van de 17de eeuw nog maar zelden zijn voorgekomen dat iemand het beroep van fijschilder en kladschilder combineerde.

In de Bibliotheca Thysiana betrof het zeker een fijschilder Jan de Vos die de portretten leverde en een kladschilder meester Jan de Vos die het houtwerk in huis, de balken zoldering en de vaste boekenkasten in de bibliotheek verfde.

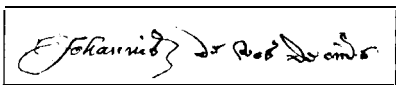
Over 17de-eeuwse schilders met de naam Johannes of Jan de Vos bestaat in Leiden echter nogal wat verwarring. Sinds Bredius in zijn *Künstler-Inventare* vier schilders met die naam onderscheidde, waarvan twee fijschilder zouden zijn en twee kladschilder, zijn de bronnen die we over deze vier schilders hebben telkens wisselend geïnterpreteerd wat betreft hun levensdata en onderlinge familierelaties.” Zonder de verkeerde combinaties en conclusies hier in detail te willen rechtzetten lijkt het goed de nu beschikbare kennis over de vier schilders Jan de Vos opnieuw op een rij te zetten. Daarbij is het tevens mogelijk nieuwe gegevens over hun werk hier te presenteren, zowel betreffende de portretschilder als betreffende het werk van een van de kladschilders die tevens, bij uitzondering, fijschilder blijkt te zijn geweest.

Reeds Bredius maakte onderscheid tussen drie schilders Jan de Vos, die nauw aan elkaar verwant waren en die hij voor het gemak aanduidde als Jan de Vos I, II en III, en één kunstenaar die van de vorige geheel losstond: Jan de Vos IV; aanduidingen die hieronder zullen worden aangehouden. Als mogelijkheid tot het groeperen van de bronnen hanteerde hij vooral het vergelijken van de handtekeningen op de betreffende akten, waarvan hij er enkele – maar zeker niet alle – afbeeldde. Hierbij liet hij de handtekeningen in het gildearchief echter buiten beschouwing.’

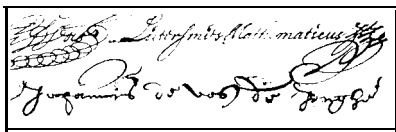
De oudste van de vier genoemde schilders, Johannes de Vos 1, moet omstreeks 1593 in Leiden zijn geboren, aangezien hij in 1646 als 53-jarige een akte ondertekende. In 1613 trouwde hij met Jannetje den Droghe, maar bij die gelegenheid gaf hij nog als beroep saaiwerker op. De eerste maal dat hij echt als schilder vermeld staat is pas in een notariële akte van 1625. Bij de dood van zijn vrouw in maart 1631 wordt als zijn adres de Achtergracht aangegeven, op welk adres hij tot in de laatste vermeldingen in 1665 woonachtig bleef en waarmee in dit geval de Marendorpse Achtergracht (de huidige Van der Werfstraat) werd bedoeld. Kort na de dood van zijn eerste vrouw hertrouwde hij nog in 1631 met Marytge Jacquemijns, uit welk huwelijk tussen 1632 en 1651 nog eens dertien kinderen werden gedoopt, waaronder twee tweelingen.

Uit zijn eerste huwelijk bleven twee zoons in leven, Johannes en Maerten, die in 1636 volgens een weeskamerakte respectievelijk 21 en 11 jaar oud waren. Omdat in de verschillende weeskamertransakties in 1650 en 1657 – overigens ook al in 1644 – wordt gesproken over de “weeskinderen” van Johannes de Vos schilder, is sinds Bredius altijd aangenomen dat deze vóór 1650 moet zijn overleden, waarbij hij werd vereenzelvigd met een zekere Jan de Vos wonend in de Groenesteeg en begraven in de Hooglandse Kerk op 21 september 1649. De aanduiding weeskind slaat in de genoemde aktes echter op het feit dat de moeder van de kinderen was overleden. De vader treedt bij diverse huwelijken van zijn kinderen ook nog na 1649 op als getuige, telkens wonend op de Achtergracht, o.a. bij het huwelijk van genoemde Maerten de Vos, schilder, in 1658 en bij het huwelijk in 1665 van een zoon Johannes, schilder, geboren uit zijn tweede huwelijk, welke zoon we dan ook kunnen identificeren met Johannes de Vos III.⁸ Bovendien blijkt uit vergelijking van de handtekeningen dat hij tussen 1663 en 1669 een aantal keren als hoofdman de rekeningen van het Sint Lucasgilde ondertekende (afb. 1). Johannes de Vos 1 zal dan ook pas na 1669 zijn overleden, al kan door het meestal weglaten van beroepsaanduiding en/of adres in de begraafboeken zijn begraafdatum niet worden achterhaald.

Johannes de Vos 1 was in 1648 direkt toegetreden tot het Sint Lucasgilde, tegelijk met zijn oudste zoon, Johannes de Vos II, van wie hij in het gilde-

afb. 1. Handtekening van Johannes de Vos I, als hoofdman van het St Lucas-gilde, 1664.

afb. 2. Handtekening van Johannes de Vos II, als hoofdman van het St Lucas-gilde, 1664.

boek daarom onderscheiden werd door de toevoeging “de oude”.!’ Daaronder werd bij hem echter direkt aangetekend “de schilders met de groote quast geëxcuseert” (van het betalen van eenjaarlijkse contributie), hetgeen moet betekenen dat hij geen fijnschilder was maar kladschilder. Pas weer in 1660, toen de kladschilders door hun deelname in het gildebestuur een duidelijker positie hadden verworven, betaalde hij opnieuw zijn inkomgeld en werd de jaren daarop in 1663 en 1664 en opnieuw in 1668 en 1669 ook tot hoofdman van het gilde gekozen namens de kladschilders.“

Ook zijn oudste zoon Johannes de Vos 11 trad in het gilde op als schilder met de grote quast en was daarom na zijn toetreden in 1648 eveneens een aantal jaren verschoond van het betalen van contributie. Hij hervatte, volgens de rekeningen, zijn betaling eerst weer in 1662. In de jaren 1665 en 1666 was hij eerst hoofdman en daarna deken “van de grote quast” in het gilde en ondertekende daar als Johannes de Vos de Jonghe (afb. 2), een naam die hij vanaf 1671 in het gilde niet meer hanteerde omdat toen zijn vader blijkbaar geen gildelid meer was. Vanaf die datum ondertekent hij in het gilde meestal in prachtig lopend schoonschrift als Johannes de Vos van Vossenburgh.

Johannes de Vos 11 was omstreeks 1615 in Leiden geboren.” In 1639 trouwde hij, als schilder wonend op de Achtergracht bij zijn vader, die ook getuige was, met Aeltge Adamsdr Treumiet, geboortig uit Nijmegen en wonend op de Middelweg. Uit dit huwelijk werden tussen 1640 en 1651 vier kinderen gedoopt. In 1642 woonde hijzelf ook op de Middelweg bij de Copenhinxsteeg, vanwaar in 1645 ook een kind werd begraven. In 1651 kocht hij een huis aan de noordzijde van de Copenhinxsteeg¹² en vanaf dat ogenblik komt hij in alle bronnen voor als daar woonachtig.

Er zijn enige landschappen bewaard, geschilderd in de trant van Jan van Goyen en gesigneerd Vos of J. de Vos. Sinds Bredius zijn deze meestal beschouwd als het werk van Johannes de Vos 1, van wie werd aangenomen dat hij fijnschilder was.” Twee schilderijen, die zich bevinden in musea te Stockholm en Düsseldorf, zijn 1641 gedateerd, evenals een niet meer aanwijsbaar schilderij, dat in 1896 werd geveild.” Van enkele jaren later, uit

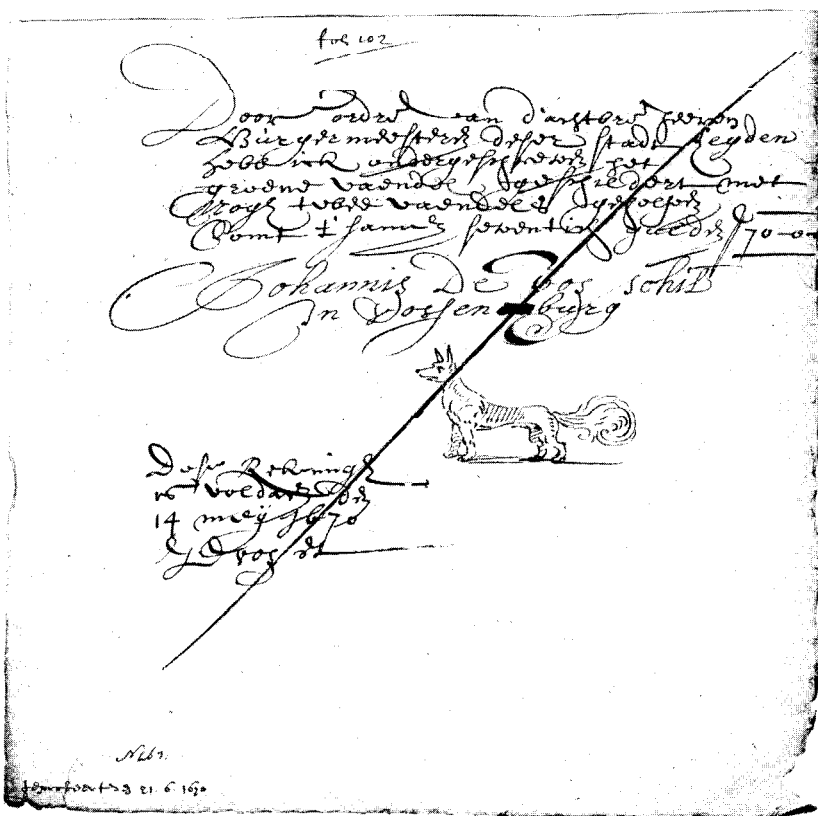
afb. 3. Gezicht op Leiden, door Johannes de Vos II, 1662. Doek 116 x 773 cm. Part. coll.

1617, dateert een gezicht op de stad Delft, dat behoort tot het bezit van de gemeente Delft. Enkele andere schilderijen dragen wel een signatuur of de resten van een signatuur, maar geen jaartal.” Naast typisch Hollandse motieven, zoals het duinlandschap op het paneel in Düsseldorf,¹⁶ zijn er ook duidelijke aanwijzingen dat de schilder de landsgrenzen heeft overschreden, met name het schilderij in Stockholm, waarop de stad Keulen is afgebeeld.” De maker van deze landschappen kan worden beschouwd als een niet onverdienstelijke navolger van Van Goyen, zoals er met name in de steden Leiden, Haarlem en Den Haag diverse geweest zijn.

Nu we echter weten dat zowel vader als zoon in eerste instantie klad-schilder waren en beiden in [164] al werkzaam, moet de toeschrijving aan de vader opnieuw worden gezien. Het lijkt in ieder geval onwaarschijnlijk dat deze landschappen het werk zijn geweest van de hieronder nog te bespreken portretschilder Jan de Vos IV. Daarentegen zijn er diverse argumenten die wijzen in de richting van juist de zoon, Johannes II, als schilder van deze landschappen. Er bestaat namelijk een groot schilderij met een gezicht op Leiden vanuit het zuiden (afb. 3), welk schilderij een aantal jaren als bruikleen heeft gehangen in de Lakenhal.¹⁸ Dit doek is niet voorzien van een naam, maar naast het jaartal 1662 dat te lezen valt direct links van het

afb. 4. Detail van afb. 3, met de signatuur van het vosje naast de datum 1662.

afb. 5. Rekening van Johannes de Vos 11 voor drie vaandels, 1670.

groepje mannen dat op het pad langs de rivier staat, is heel opvallend een vos geschilderd, die gezien deze ongebruikelijke plaatsing ongetwijfeld als signatuur moet worden opgevat (afb. 4). Het is met name dit vosje dat Johannes de Vos 11, “Van Vossenburgh” zoals hij zich dan gaat noemen, ook elders als signering blijkt te hanteren.

Een aardig en nog onbekend voorbeeld hiervan is de eigenhandig door hem geschreven rekening voor het schilderen van een groen vaandel en nog twee vandelens voor de stad Leiden in 1670 (afb. 5).¹⁹ Het is de eerste maal dat we deze trotse handtekening zijn tegengekomen, maar het eigenhandige schrift van de verdere tekst stemt geheel overeen met zijn eerdere handtekeningen. Het vosje is ten opzichte van het schilderij uit 1662 in spiegelbeeld, ook later zal Johannes de Vos 11 het vosje als signering naar links kijkend afbeelden.

Johannes de Vos II moet dus een van de zeldzame 17de-eeuwse voorbeelden zijn geweest van een kladschilder die tevens fijnschilderwerk deed, ook al vermeldt het gildearchief hem nergens als zodanig. Juist echter in 1670 komt hij in twee notariële akten wel met een dergelijke verwijzing voor: in een verklaring die hij op 1 november van dat jaar aflegde over de familie van zijn vrouw, als erfgenamen van Adam Woutersz Treurniet, heet hij “constrijck” schilder, terwijl een maand later zijn vrouw Aeltje Treurniet in een akte als “huysvrouw van Johannes de Vos, Constschilder” staat vermeld.

Ook later nog zijn er blijken van zijn activiteiten als fijnschilder. Toen hij na het overlijden van zijn eerste vrouw, in 1683 opnieuw in het huwelijk zou treden met Trijntje Korsdr van der Mij, weduwe van Pieter Jansz van Dijk, werden er huwelijkse voorwaarden opgemaakt, waarin zijn huwelijksinbreng in details is beschreven. Deze lijst is allereerst interessant vanwege het inzicht dat zij geeft in de welstand die Johannes inmiddels had bereikt: eigenaar van niet minder dan 19 huizen (waarvan 9 in de Coppenhinxsteeg), een grafstede en een “thuyn daar de Vos geschildert staat” buiten de Zijlpoort.

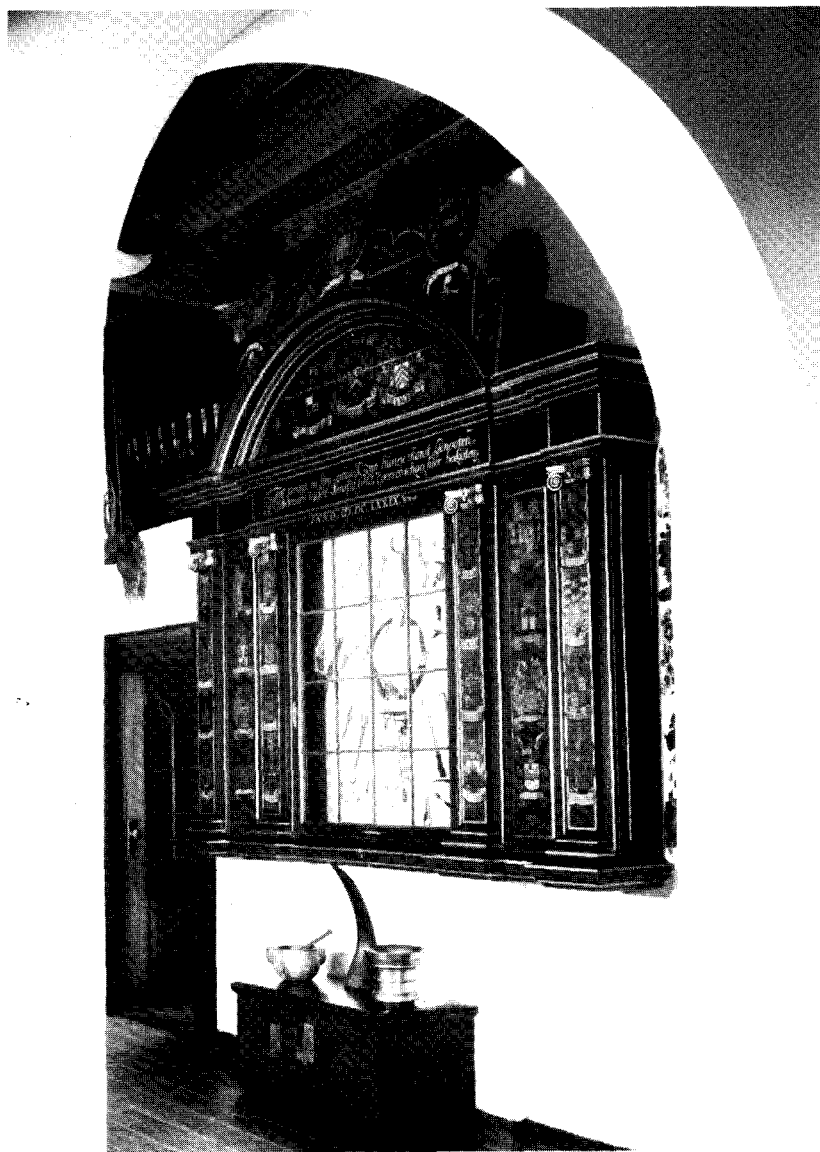
Belangrijk in ons verband is de opsomming van de ingelijste schilderijen die de bruidegom inbracht, zoals elf portretten van zijn familie. Het waren echter vooral werken van Leidse en Haarlemse landschapschilders: vier van Jan van Goyen, een landschap van Jan Steen, stukken van Aernout Elsevier, van Pieter de Molijn, acht van Hendrik Staats, vier van Esaias van de Velde en een van Meindert Hobbema, tegen slechts een enkel genrestuk. Daarnaast bezat hij echter ook “137 gelijste en ongelijste stukken soo van de voors. toekomende bruydegom als van verscheyde andere meesters”, hetgeen duidelijk aangeeft dat hij een groot aantal eigenhandig geschilderde werken in huis had. Ook de aanwezigheid van het bekende “schilder-

afb. 6. Boekenkast in de Bibliotheca Thysiana, Rapenburg 25. Detail met de decoratieve schildering door Johannes de Vos, 1657. Foto Kunsthistorisch Instituut Leiden.

boek van Karel van Mander”, een boek “van de antiquiteyten van Rome” en “een schildersboek daar men prenten in leyt” wijzen, evenals een houten “leeman” (ledepop in gebruik bij schilders voor het schilderen van figuren) op aspiraties als kunstenaar.

Het lijkt waarschijnlijk dat Johannes de Vos 11 zich in zijn officiële carrière als kladschilder met name heeft toegelegd op decoratief werk. Of we daaronder het in het begin genoemde schilderwerk in de Bibliotheca Thysiana mogen rangschikken is niet met zekerheid te zeggen, aangezien ook de vader Johannes 1 daarvoor nog in aanmerking komt. Wel was er hier niet alleen sprake van het gewone verfwerk van het inwendige houtwerk, maar op het portiek (afb. 6) dat de boekenkasten langs de lange wand onderbreekt, is in het fronton ook het wapen van Johannes Thysius afgebeeld met ter weerszijden van draperieën het jaartal 1657. Het sterk gebombeerde fries is beschilderd met een lange strook van wijnranken en lauriertakken. In de zwikken van de toog boven de dichte kast zijn palmachtige takken weergegeven terwijl het sluitsteentje van de kastboog een wat onbeholpen geschilderd engelkopje draagt. Ter weerszijden van de kast zijn de Ionische pilasters gemarmerd. Het is allemaal werk dat behoorde tot de competentie van de schilder met de grote quast en vakkundig uitgevoerd.

afb. 7. Kast van het Chirurijngilde, met de beschrijving van wapens en emblemen door Johannes de Vos 11, 1679 (met uitbreiding in 1687). Stedelijk Museum de Lakenhal.

afb. 8. Detail van afb. 7 met de signatuur van het vosje.

In ieder geval zijn van Johannus II op dit gebied twee andere activiteiten bekend, waaronder allereerst te noemen valt de geschilderde decoratie van de chirurgijnskast, die het gilde van de chirurgijns in 1679-1680 voor hun gildekamer boven in de Waag liet maken en die nu in bezit is van de Lakenhal (afb. 7).²⁰ In zijn oorspronkelijke vorm besloeg de kast het huidige middengedeelte met de glazen deur, geflankeerd door twee Ionische pilasters op de hoeken, die het hoofdstel met het segmentvormige fronton dragen. Dit fronton wordt op onorthodoxe wijze bekroond door een opstaande geschulpte rand waar bovenop de wapens van deken en hoofdlieden uit 1679 zijn geplaatst. In het fronton zijn de wapens van het gildebestuur van het voorafgaande jaar geschilderd. Op 25 mei 1679 werd door deze twee besturen gezamenlijk de besteding van deze decoratie aan de schilder Jan de Vos gevierd met een gelag dat f 3.16.- kostte. Het jaar daarop werd de rekening van de schilder voor de totale decoratie voldaan ten bedrage van f 29, zeker reeds inclusief het schilderen van de wapens van het toen nieuw aangetreden bestuur, die op de pilasters werden bijgeschilderd." Op het fries is een opdracht gecalligrafeerd, terwijl daaronder de architraaf door Johannes de Vos de datum ANNO CIO.IOC.LXXIX (1679) is aangebracht met daarnaast als signatuur het nu bekende vosje met langgestrekte staart (afb. 8). Behalve de wapens en de tekst moest Johannes op de kast echter ook emblemen van het gilde afbeelden, die een plaats vonden op de opstaande rand boven het fronton. Hier kon Johannes zich vrijwel letterlijk inspireren op de emblemen die in het zilveren gildeblazoën, gemaakt het jaar tevoren, in 1678, door de Haagse zilversmid Adriaen van Hoecke, in de rand zijn gedreven en die instrumenten van het chirurgijnsambacht voorstellen afgewisseld door doodshoofden.

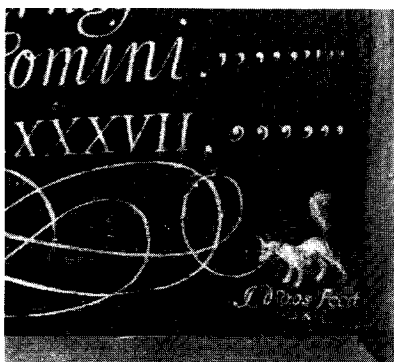
Jaarlijks werden op de pilasters de wapens van nieuw gekozen gildebestuursleden toegevoegd en toen de ruimte daarvoor ontbrak werd in 1687 de kast verbreed met twee vleugels, opnieuw op de hoeken afgesloten door Ionische pilasters. Of hierbij Johannes de Vos opnieuw is ingeschakeld is in de rekeningen echter niet meer vermeld.

afb. 9. Naamlijst van de regenten van het Pesthuis, door Johannes de Vos II, 1687. Stedelijk Museum de Lakenhal, in bruikleen aan de Hooglandse Kerk.

In deze jaren speelde Johannes de Vos 11 ook een grote rol in het eigen gilde, niet meer alleen als hoofdman namens de kladschilders (1670, 1677 en 1680), maar nu ook als deken (1671, 1678 en 1681). Mogelijk heeft juist het feit van zijn dubbele activiteit als kladschilder en als fiijnschilder het mogelijk gemaakt dat hij als deken voor het gehele gilde, inclusief de fiijnschilders, in die jaren acceptabel was; bovendien is het ook duidelijk dat geleidelijk aan de kladschilders in het gilde steeds meer werden geïntegreerd, zij het dat zij pas later ook als deken werden gekozen. Na 1681 hield deze activiteit van Johannes 11 in het gilde op, maar dat betekende niet dat hij zich uit zijn beroep had teruggetrokken. Daterend uit 1687, kennen we een groot geschilderd bord met de namen van alle regenten van het Pesthuis (afb. 9), gecalligrafeerd in dezelfde soort letters waarin ook het opschrift op de chirurgijnskast is geschreven. Bovenaan zijn de wapens geschilderd van de zittende regenten van het jaar 1687 en rechtsonder na de datering Anno Domini CIO.IOC.LXXXVII De 29 oktober heeft hij weer zijn vosje geschilderd nu met opgeheven staart en ditmaal nog ondertekend door zijn naam JdVos fecit (afb. 10).

Dergelijke borden heeft hij meer geleverd want nog in 1690 is een rekening bewaard van een betaling door de meesters van de hallen van een totaalbedrag van f 27.12.- aan Jan de Vos en Willem van Mieris schilders, respectievelijk “voor ‘t schilderen van 4 deuren met woorden en ‘t schoonmaken van de schilderijen op de staalkamer”.²² De “deuren met woorden”

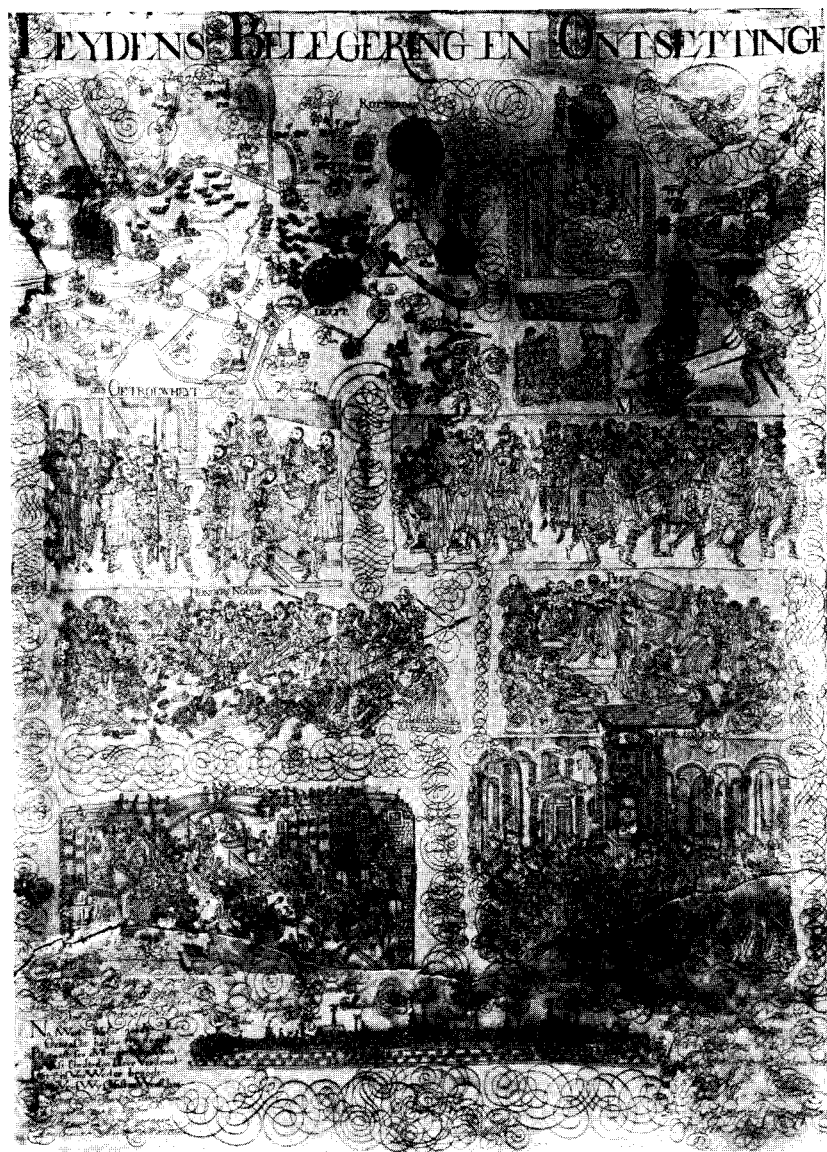
afb. 10. Detail van afb. 9 met de signatuur J. de Vos.

die De Vos hier dus moet hebben gemaakt zullen vergelijkbaar zijn geweest aan het Pesthuisbord.

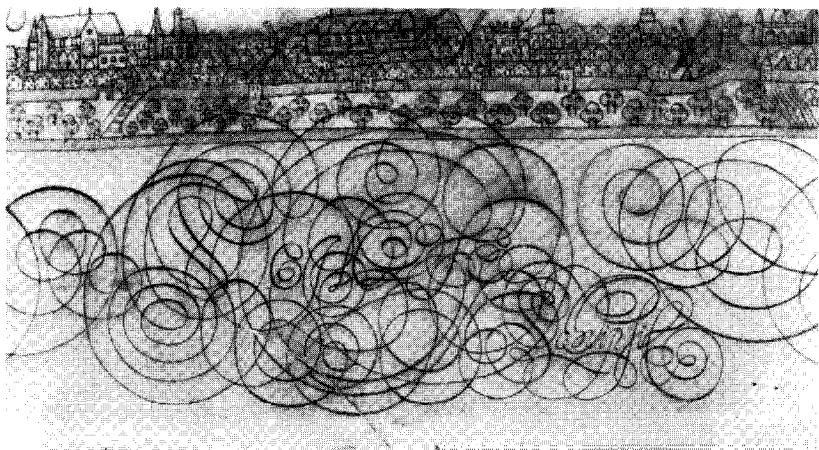
Niet lang daarna is Johannes de Vos 11 overleden. Zijn vrouw werd in januari 1691 vanuit de Coppenhinxsteeg begraven, hijzelf volgde haar in het graf in de week van 7 tot 14 november 1693, omstreeks 78 jaar oud.

In de catalogus van de Lakenhal van 1983 wordt aan Johannes de Vos 11 nog een werk toegeschreven dat op verwant terrein ligt, al gaat het hier niet om schilderwerk maar om pennekunst. Het betreft een curieuse weergave van een aantal scènes uit het Beleg en Ontzet van Leiden (afb. 11), die op prenten teruggaan.“” In het lijnenspel aan de onderrand is in het midden een aantal op letters lijkende krullen getrokken waarin men de naam *JDVos fecit* kan lezen hoewel dit er niet echt staat (afb. 12). De calligrafie doet sterk denken aan de schrijfkunst van Johannes de Vos en een toeschrijving lijkt dan ook vooralsnog gerechtvaardigd. Als datum van ontstaan komt het meest in aanmerking het jaar 1674, ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van het Ontzet van Leiden.

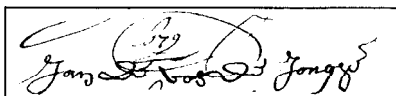
Als laatste familielid is reeds vermeld Johannes de Vos 111, die eveneens kladschilder was. Tot nu toe werd aangenomen dat hij de zoon was van Johannes 11, maar alle gegevens over zijn leven maken duidelijk dat hij diens jongere broer was, die uit het tweede huwelijk van Johannes 1 in 1636 werd geboren. Niet alleen treedt Johannes 1, wonend op de Achtergracht, op als getuige bij zijn huwelijk in 1665 met Marytge van Osch, maar als weduwnaar huwde Johannes 111 opnieuw in 1680 met Orseltge Fransdr van Halderham, weduwe van Jan van de Bogaert, waarbij zijn *broer* Johannes 11 in de Coppenhinxsteeg getuige was. Hijzelf getuigde als Johannes de Vos de Jonge bij het huwelijk en de huwelijksvoorwaarden van deze broer en blijkt volgens diens huwelijksinbreng ook met hem te hebben samengewerkt. In 1669 werd hij lid van het gilde en eenmaal, in 1679, ook hoofdman

afb. 11. Pennekonst Leydens Belegering en Ontsettingh, toegeschreven aan Johannes de Vos II. Pen op perkament 84,5 x 60 cm. Stedelijk Museum de Lakenhal.

afb. 72. Detail van afb. 11 met signatuur.

afb. 73. Handtekening van Johannes de Vos 111, als hoofdman van het St Lucas-gilde, 1679.

waarbij hij als Jan de Vos de Jonghe ondertekende (afb. 13).²⁴ Maar anders dan van zijn broer zijn geen decoratieve activiteiten van hem vermeld. Waarschijnlijk heeft hij alleen als huisschilder gewerkt. Ook zijn overlijdensdatum is onbekend. Tot 1691 werden nog kinderen uit zijn tweede huwelijk gedoopt, daarna zwijgen de bronnen.

In de hier besproken familie bleek het dus te gaan om een vader en twee zoons, alle drie kladschilder, van wie er een ook hogere aspiraties had. Geheel onafhankelijk van deze familie staat een vierde gelijknamige schilder Jan de Vos IV, die eveneens rond het midden van de 17de eeuw in Leiden werkzaam was als enige echte fijnschilder en wel portretschilder.

Zoals hiervoor al werd opgemerkt bestaat er geen aanwijsbaar familieverband tussen de reeds besproken schilders en de portrettist Jan de Vos, die wij aanduiden als Jan de Vos IV. Naar geboortjaar was deze meester de op één na jongste van de vier schilders De Vos, want in een notariële akte uit juli 1650 gaf hij op dertig jaar oud te zijn, zodat hij, indien deze opgave nauwkeurig is, in 1619 of 1620 geboren moet zijn. Zijn geboorteplaats was blijkens zijn ondertrouwinschrijving Leiden. Noch over zijn afkomst, noch over zijn opleiding is iets bekend. Zijn leertijd, vermoedelijk in de tweede helft van de jaren dertig, zal hij wel hebben doorgebracht bij één van de

Leidse kunstenaars, bij wie hij het portrettistenvak kon leren, zoals David Bailly of Joris van Schooten. In 1646 trad Jan de Vos in het huwelijk met de toen 25-jarige Adriana van de Velde en het huwelijkscontract maakt duidelijk dat de schilder hiermee een “goed huwelijk” deed, want indien hij als eerste zou overlijden zouden zijn familieleden een uitkering van 250 gulden uit de boedel krijgen, terwijl bij vooroverlijden van de vrouw aan haar verwanten 4.000 gulden moest worden uitgekeerd. Dit wijst erop dat hetgeen de bruid ten huwelijk meebracht een veelvoud was van de bezittingen van de man. De akte van huwelijkse voorwaarden geeft ons de indruk dat deze verbintenis voor de jonge portretschilder nog een tweede voordeel bood, namelijk een relatie met de universitaire kringen, aangezien voor de bruid als “gecoren voocht” de juridische hoogleraar Jacobus Maestertius optrad. Het is wellicht via deze relatie dat Jan de Vos in zijn loopbaan een reeks opdrachten van personen uit de universitaire wereld kreeg.

Ten tijde van zijn huwelijk woonde Jan de Vos nog in de Breestraat ten huize van Antonis van Delden, maar spoedig na de bruiloft schijnt hij te zijn verhuisd naar het Rapenburg, waar hij gedurende zijn verdere leven woonde bij het Faliede Bagijnhof, dat wil zeggen vlak naast de toenmalige Universiteitsbibliotheek. In 1648 trad De Vos toe tot het schildersgilde, waarvan hij in 1651 hoofdman, in 1652 deken, in 1655 en 1656 hoofdman, in 1657 opnieuw deken en in 1662 tenslotte nogmaals hoofdman was. In de doopboeken van de Pieterskerk vinden we in de jaren 1647-1660 de inschrijving van acht kinderen van Jan de Vos en Adriana van de Velde, waarbij diverse vrij aanzienlijke getuigen, met name uit Amsterdam, optraden.” Van de acht kinderen stierf overigens het merendeel jong of vrij jong, zodat in 1670 nog slechts twee dochters, de in 1650 geboren Alida en de in 1652 geboren Willemijntje, in leven waren. De schilder zelf overleed in januari 1663, vermoedelijk 42 of 43 jaar oud, en werd op 1 februari van dat jaar in de Pieterskerk begraven. Zijn weduwe volgde hem ruim zeseneenhalf jaar later in het graf en werd op 2 december 1669 ter aarde besteld. Na haar overlijden werd een inventaris opgemaakt van de nagelaten boedel, waarin behalve het woonhuis van de familie De Vos aan het Rapenburg nog een huis in de Nonnensteeg en een speeltuin buiten de Koepoort zijn opgenomen. Daarnaast vermeldt deze inventaris goud en zilver en meer dan 250 schilderijen.

Thans rest ons nog maar een klein deel van het oeuvre van deze Jan de Vos IV, die gedurende een periode van bijna twintig jaar voornamelijk als portretschilder werkzaam moet zijn geweest. Wellicht is het mogelijk het kleine oeuvre, waarop hierna wordt ingegaan, uit te breiden door de toeschrijving van enkele van de vele anonieme Leidse portretten uit het derde kwart van de 17de eeuw, maar een dergelijk onderzoek valt buiten het

afb. 74. Portret van Johannes Thysius, door Jan de Vos IV, 1658. Paneel 37 x 32,5 cm. Leiden Bibliotheca Thysiana. Foto Kunsthistorisch Instituut Leiden.

bestek van dit artikel. Het is daarom beter ons te beperken tot de gesig-
neerde werken en een enkel stuk dat, hoewel ongesigneerd, al eerder op zijn
naam gebracht is. Van die werken is de beeltenis van Johannes Thysius, die
in de aanvang van dit artikel werd genoemd (afb. 14), zeker niet de meest
indrukwekkende.“ Voor dit schilderij, waarvoor de schilder in 1658 beta-
ling ontving, had De Vos ook geen levend model voor zich, aangezien Thy-

afb. 15. Portret van Jacob Golius, door Jan de Vos IV. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau, Den Haag.

sus al in 1653 was overleden. De kunstenaar moest zich dus beperken tot het kopiëren van een reeds bestaand portret of, indien zo'n afbeelding van de jong gestorven boekenliefhebber niet bestond, tot het reconstrueren van zijn uiterlijke trekken aan de hand van de getuigenverklaringen van diegenen die hem goed hadden gekend. Het resultaat is een tamelijk vlak schilderij, dat overigens een geenszins onbekwame schildershand verradert. Van

afb. 76. Portret van Claudius Salmasius, door Jan de Vos IV. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam. Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam.

de tegelijkertijd geleverde portretten van de hoogleraren Thysius en L'Empereur, die niet bewaard gebleven zijn, moeten we aannemen dat het soortgelijke gelegenheidswerkstukken waren.

De andere nog aanwijsbare schilderijen van Jan de Vos zijn, voor zover

we kunnen nagaan, wel naar het leven geschilderd. Bij het vroegst bekende stuk, het portret van Jacob Golius, hoogleraar Arabisch en wiskunde, uit 1651, is dit zelfs nadrukkelijk vermeld, aangezien de signatuur luidt: *ID Vos ad vivum pinxit a° 7651* (door J. de Vos naar het leven geschilderd in 1651).²⁷ Het is een vrij klein, maar aardig portret (afb. 15), waarbij het opvalt dat de voorgestelde, in tegenstelling tot hetgeen bij individuele portretten uit de 17de eeuw gebruikelijk is, de beschouwer niet aankijkt. De levendigheid van het schilderij wordt behalve door de weergave van het gezicht versterkt door het nogal op de voorgrond tredende, wijzende gebaar met de hand. Het een jaar later gemaakte portret van de hoogleraar in de theologie Johannes Coccejus is alleen nog bekend door de prent die de graveur Jonas Suyderhoef ernaar heeft gemaakt.” De nogal lineair geschilderde Merken van Jan de Vos leenden zich, blijkens deze en de andere hierna te noemen prenten die naar zijn schilderijen werden gemaakt, uitstekend voor reproductie in een lijntechniek als de kopergravure. Ook uit het begin van de jaren vijftig van de 17de eeuw dateert de beeltenis van de filoloog Claudius Salmasius (afb. 16), die eveneens aan de Leidse Universiteit verbonden was.²⁹ Het is een portret waarin het niet al te gemakkelijk karakter van de voorgestelde duidelijk aan de dag treedt. Een niet gesigneerd, maar aan De Vos toe te schrijven portretje van de sinds 1650 blinde historicus Petrus Scriverius zal uit dezelfde tijd dateren.,“ Enige beeltenissen uit de volgende jaren, de afbeeldingen van de Lutherse predikant Kudolphus Heggerus en van de juridische hoogleraar Adriaen Beeckerts van Thienen, respectievelijk uit 1656 en 1657, zijn weer alleen bekend uit de gravures die Jonas Suyderhoef ernaar vervaardigde? Een van de beste werken van de schilder is het levensgrote kniestuk uit 1658 van een man, die blijkens zijn kleding vermoedelijk ook behoorde tot de kring van professoren en predikanten; helaas is de huidige verblijfplaats van dit indrukwekkende portret niet bekend (afb. 19):”

De vier ons bekende schilderijen uit de laatste levensjaren van de schilder zijn alle buiten het universitaire milieu ontstaan. Het zijn de afbeeldingen van de koopman Joost Sasselé en zijn echtgenote Maria Theunemans (afb. 17-18), waarvan het mansportret een signatuur en het jaartal 1660 draagt,‘, en twee groepsportretten van de regenten van het Catharinagasthuis uit 1659 en 1662.³⁴ Deze beide regentenstukken zijn in compositie wat saai en eentonig, maar tonen in de individuele koppen dezelfde kwaliteiten als de afzonderlijke portretten van de hand van Jan de Vos. Tot de afgebeelde personen behoort de jurist en historicus Simon van Leeuwen, onder andere bekend als de auteur van de in 1672 verschenen *Korte Besgryving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden*.

Hoewel er enig kwaliteitsverschil tussen de diverse genoemde schilde-

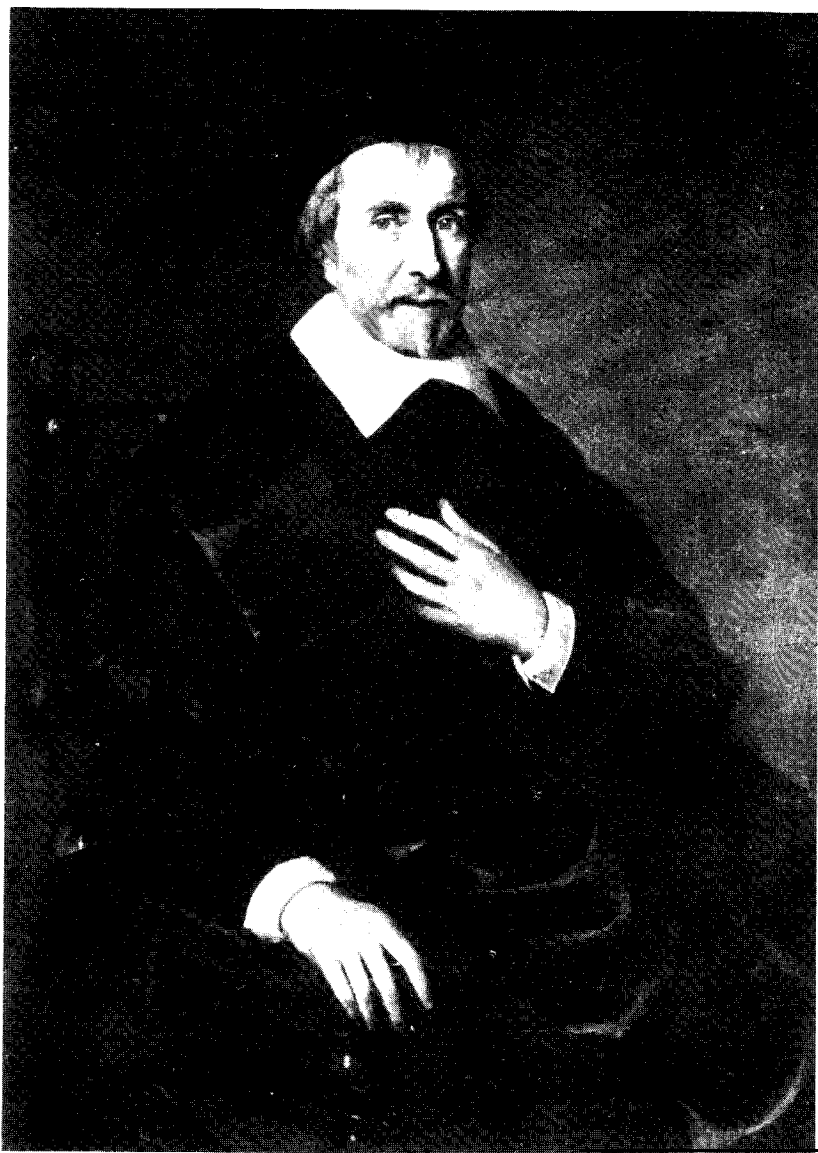
afb. 17. Portret van Joost Sasselé, door Jan de Vos IV. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau, Den Haag.

rijen kan worden geconstateerd, is het duidelijk dat Jan de Vos IV mag worden beschouwd als een gedegen vakman, die behoort tot de betere Leidse portrettisten uit het derde kwart van de 17de eeuw-. Met de landschapsschilder, die hiervoor met grote waarschijnlijkheid werd geïdentificeerd als Johannes de Vos II, is hij de enige van de vier naamgenoten die een plaats inneemt in de Leidse kunstgeschiedenis, aangezien de beide andere Vossen

afb. 78. Portret van Maria Theunemans, door Jan de Vos IV. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau, Den Haag.

zich vermoedelijk uitsluitend hebben beperkt tot die meer vergankelijke vormen van de schilderkunst, die in vroeger eeuwen als het werk “met de grote quast” werden aangeduid.

afb. 79. Portret van een onbekende man, door Jan de Vos IV. Verblijfplaats onbekend.

NOTEN

1. Leiden, Universiteitsbibl., Archief Bibliotheca Thysiana 1. Zie verder Th.H.Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht* III (Leiden 1987, ter perse), onder Rapenburg 25.
2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Secretarie archief (SA) 11 9299, Gerechtsdagboek 3C, fol. 51-52.
3. *Catalogus van de schildertijen en tekeningen, Stedelijk Museum de Lakenhal* (Leiden 1983) 156 nr. 119 (door Jan van Halteren, huisschilder, 1807) en 374 nr. 455 (door Everardus J. Vlaanderen, huisschilder, 1792).
4. Bijv. in de bekende indelingen die ontworpen waren door het Sint Lucasgilde in Haarlem in de jaren '30 van de 17de eeuw. H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lucasgilde te Haarlem* (Alphen a/d Rijn 1980) 94, 422.
5. GAL, SA II 9280, Gerechtsdagboek HH, fol. 10, 3-4-1659; fol. 121v-123v, 21-8-1659; fol. 252v-254v, 4-6-1660. SA II 215, 216, Dienstboeken P en Q. GAL, Gildearch. (GiA) 849 I, passim.
6. A. Bredius, *Künstler-Inventare* VI (Den Haag 1919) 2097~2121; *Idem* VII (Den Haag 1921) 266-268 [*Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte*, herausgeg. von C. Hofstede de Groot XII, XIII]. *Geschildert tot Leyden Anno 1626*, cat. tent., Stedelijk Museum de Lakenhal (Leiden 1976-'77) 118. Ch. Thiels, 'De Leidse chirurgijns en hun kamer boven de Waag', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980) 221. *Cat. Lakenhal* (1983) 376-377.
7. Een nieuwe vergelijking gaf aan dat hij in de meeste gevallen de aktes had gerangschikt bij de juiste persoon, maar dat de levensdata en daarmee de verwantschappen minder juist waren geïnterpreteerd. De meest belangrijke afwijkingen: bij Johannes de Vos 1 (Bredius, *Künstler*, 2104 nr. q (betreft Johannes 11), 2105 nr. x (betreft een ander persoon). Wanneer hier geen bronvermelding meer is gegeven is het betreffende archiefstuk bij Bredius vermeld. Wel is altijd het origineel opnieuw geraadpleegd. Belangrijk bleek vooral ook het erbij betrekken van de handtekeningen in het rekeningenboek van het St. Lucasgilde, GAL, GiA 849 I, waar deken en hoofdliden jaarlijks de rekeningen ondertekenden.
8. Johannes de Vos III was dus niet de zoon van Johannes de Vos II maar de broer. Dit kwam vaker voor wanneer het ging om zonen van een verschillende moeder. Als onderscheid gebruikte men dan zoals ook hier de toevoegingen 'de oude' en 'de jonge'. Zie voor Johannes 111 hieronder.
9. GAL, GiA 849 I, fol. 75 (Johannes de Vos de oude) en fol. 74 (Johannes de Vos = de zoon). De op fol. 50 ook al vanaf 1648 voorkomende Johannes de Vos, bij wie is aangetekend 'op Rapenburg', is te identificeren met de portretschilder, Johannes de Vos IV. Overigens blijven de verdere aantekeningen in het gildeboek verwarrend, omdat men halverwege de aantekeningen de vermeldingen van de jaarlijkse betalingen laat verspringen: op fol. 74 (start met Johannes II) is vanaf 1669 Johannes de Vos de Jonge (111) vermeld, die dan zijn ingangsgeld als meester betaalt, en op fol. 75 (start Johannes I) is vanaf 1673 Johannes 11 vermeld.
10. Behalve in GAL, GiA 849, passim, wordt dit bevestigd in de Dienstboeken over die jaren, CAL, SA 11 217, 218, Dienstboeken R en S.
11. In 1636 heette hij 21 jaar oud, in 1650 is er een vermelding van hem als lid van de schutterij en schilder, oud 35 jaar. Hij is niet te identificeren met de Johannes de Vos, Verianus, oud 20 jaar, die zich op 14 februari 1635 inschreef bij de Leidse universiteit als student in de medicijnen en inwoonde bij een apotheker in de Klooststeeg (Leiden, Universiteitsbibl., Arch. Senaat en Fac. 9, fol. 119), zoals wel is verondersteld.
12. GAL, Rechterlijk Arch. (RA) 67, waarboek 4C, fol. 221-222v, 27 juli 1651. Bonboek Kerkvierendeel, fol. 145.
13. C. Hofstede de Groot, 'Jan van Goyen and his followers', *The Burlington Magazine* 42 (1923) 27; W. Brnrt, *Die Niederländischen Maler des 17. Jahrhunderts* III (München 1948) nr. 962. Daarentegen wees L.J. Bol, *Holländische Maler das 17. Jahrhunderts nahe den grossen Meister, Landschaften und Stilleben* (Braunschweig 1969) 176, Johannes de Vos 11 als mogelijke auteur aan.

14. Bredius, *Kunstler*, 2100.
15. Bijv. de schilderijen, eertijds bij Kunsthandel P. de Boer, Amsterdam (catalogus 1960, nr. 27 met afb.) en bij Kunsthandel F. Enneking, Amsterdam (Gids Antiekbeurs Delft, 1966, met afb.).
16. Iff. Paneel 44 x 8,5 cm. Afgebeeld bij Bredius en in de in noot 13 vermelde publikaties van Hofstede de Groot en Bernt.
17. Paneel 32 x 65 cm. *Äldre Utländska Malningar och Skulpturer, National Museum Stockholm* (Stockholm 19.58) 219, nr. 249.5; H. Dattenberg, *Niederrheinansichten Holländischer Künstler des 17. Jahrhunderts* (Düsseldorf 1967) 346-347, nr. 438 met afb.
18. Doek 116 x 173 cm. Achtereenvolgens Kunsthandel K. Hermesen, Den Haag, 1955; Particuliere verzameling, in bruikleen aan Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden; Veiling Amsterdam (Mak van Waay) 8-10-1973, 263 met afb.
19. GAL, SA II 4916, Bijlagen Thesaurier Extraordinaris 1670.
20. Thiels, *Chirurgijns*, 219-223.
21. GAL, GiA 301, Ontvang en uitgaaf 1677-1683.
22. GAL, Arch. Hallen 60, Rekeningen 1666-1697, 1690 fol. 9v.
23. *Cat. Lakenhal* (1983) 377 nr. 503. Als voorbeelden zijn de zes prenten van Willem de Haen gebruikt, die zijn opgenomen in J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden* (Leiden 1614).
24. Zowel zijn vader als broer gebruiken altijd de volle naamvorm Johannes, hij bijnaaltijd de afgekorte vorm Jan. Ook de hieronder te bespreken Jan de Vos IV signeert altijd met de voor naam Jan
25. Bij Bredius, *Kunstler*, 2115-2119, zijn het oudste en het jongste kind niet vermeld, namelijk de op 18-6-1647 gedoopte Willemte (reeds begraven op 17-8-1647) en de op 3-10-1660 gedoopte Adrianus (vermoedelijk één van de vier in 1661, 1663 en 1664 begraven kinderen van Jan de Vos).
26. Paneel 37 x 32,5 cm. Zie: E.W. Moes, *Iconographia Batava* II (Amsterdam 1905) nr. 7967.
27. Paneel 37 x 32 cm. Stichting Familiearchief Van der Goes van Naters. Zie: *Leidse Universiteit* 400, cat. tent., Rijksmuseum (Amsterdam 1975) 78, nr. A 138. Een door Hieronymus van der My vervaardigde kopie bevindt zich in het Academieggebouw te Leiden. Het portret van Golius' echtgenote Remburg van der Goes (eveneens paneel 37 x 32 cm en in dezelfde verzameling bewaard) is ongesigneerd en lijkt van een andere hand te zijn.
28. R.E.O. Ekkart, *Franeker professorenportretten* (Franeker 1977) 129, nr. 99 (met opgave van oudere literatuur).
29. Doek 67,5 x 56,5 cm. Gesigneerd: *IDVOS f A° 16(...)*. Universiteit van Amsterdam. Zie: Moes, *Iconographia* nr. 6739,4; I.Q. van Regteren Altena en P.J.J. van Thiel, *De Portretgalerij van de Universiteit van Amsterdam en haar stichter Gerard van Papenbroeck* 7673-7743 (Amsterdam 1964) 189-190, nr. 39; *Leidse Universiteit* 400 74, nr. A 127.
30. Paneel 34 x 28,5 cm. Zie: Moes, *Iconographia* nr. 7130,6; *Icones Leidenses. De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden 1973) nr. 57; E.J. Wolleswinkel, 'De portretten van Petrus Scriverius en zijn familie', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 31(1977) 118, nr. 14.
31. Zie: F. Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders* (Amsterdam 1853) nr. 2238 en 269. Het portret van Heggerus afgebeeld in C.W. Fock, 'De Lutherse predikant Rudolphus Heggerus en zijn schilderijencollectie', *Leids Jaarboekje* 77 (1985) 27.
32. Doek 116 x 87 cm. Gesigneerd: 1. *DE VOS f*. 7658. Veiling Keulen (Kölner Kunst- und Auktions-Haus) 20/21-10-1920 nr. 47 met afb. Ook afgebeeld bij Bredius, *Kunstler* VII, tgo 266.
33. Doek, respectievelijk 63,5 x 55,5 cm en 63,5 x 55 cm. Het portret van de man gesigneerd: *IDVos f* 1660 12/12. Particuliere verzameling.
34. Respectievelijk Doek 141 x 239,5 cm, gesigneerd: *I.D. Vos fecit A° 7659* en Doek 219 x 314 cm, gesigneerd: *Z.D. Vos A° 7662*. *Cat. Lakenhal* (1083) 376-377, nr. 457 en 458

BOUDEWIJN VAN REES, EEN VERGETEN SECRETARIS

door

R.C.J. van Maanen

Wie zou verwachten in het vierdelige standaardwerk van de hooggeleerde P.J. Blok over de geschiedenis van de Hollandse stad Leiden Boudewijn van Rees belicht te zien, komt wel zeer bedrogen uit. Slechts tweemaal noemt hij hem, eenmaal als lid van de eerste Provisionele Raad en eenmaal in een noot als secretaris van een commissie.' Toch heeft deze man de stad als secretaris gediend van 1795-1811, een tijd van vormgeving aan nieuwe ideeën op maatschappelijk en politiek gebied, waarin de bestuursstructuren elkaar snel opvolgden. We kennen diverse rapporten en schrifturen van zijn hand, waaruit zijn denkbeelden zonneklaar blijken.' Wie was Boudewijn van Rees, en wat was zijn betekenis voor de Leidse geschiedenis?

Achtergrond en denkbeelden

Als zoon van een makelaar in lijnwaden en garens werd B. van Rees op 16 april 1753 te Haarlem geboren en op 3 mei gedoopt in de Remonstrantse kerk aldaar. In mei 1770 ging hij studeren aan het Remonstrants Seminarie te Amsterdam, hoewel zijn "uiterlijk voorkomen en gebrekkige spraak" twijfels opriepen over "zijn vaardigheid in het lezen". Hij volgde er de colleges van Abraham Arent van der Meersch, zijn toekomstige zwager, en van Daniël Wijtenbach, later hoogleraar in Leiden.' Een kerkelijke loopbaan volgde. Zijn eerste beroep was te Amersfoort (1776). Daar ging hij in augustus 1780 in ondertrouw met Elisabeth van der Meersch,⁴ achttien jaar ouder dan hijzelf, dochter uit een groot gezin dat verscheidene Remonstrantse predikanten heeft opgeleverd.⁵ In 1780 volgde een beroep naar Zwammerdam.

Vanaf de kansel en later in geschrifte maakte Boudewijn van Rees, "leeraar der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Zwademburgerdam" zijn politieke denkbeelden kenbaar." In een zestal preken, gehouden tijdens door de overheid gelaste bidstonden i.v.m. de Vierde Engelse oorlog, getuigde hij van zijn opvattingen over bestuur en bestuurders. Daarbij ging hij uit van de oorlog tegen Engeland, die hij vanwege ideologische motieven steunde. Het gaf blijk van de ware vaderlandsliefde met deze oor-

log in te stemmen. “Hoe slecht is derhalve het gedrag van die ontaarde Nederlanders die Engeland durven vrij spreken”. Dit zijn niet alleen uitingen van een anti-Engelse gezindheid, maar tevens van een Noord-Nederlands nationalisme. Het stadhouderschap bestreed hij niet, maar de pro-Engelse regent van de stadhouderlijke partij en schrijver van het pamflet “Politiek vertoog”⁷ noemde hij gepeupel.

Van Rees kante zich zowel tegen een eenhoofdige als tegen een oligarchische regeringsvorm. Bestuurders moesten representanten van het volk zijn, bereid om ten allen tijde rekenschap van hun daden af te leggen. Dat volk kon overigens nooit identiek zijn met “hoog of laag gepeupel of wuft gemeen”, nee, het was “of het gantsche lighaam der Natie, of het voor-naamste en beste gedeelte ervan”. Pieter Geyl zou schrijven: “Het volk dat waren zijzelf, de burgerij. voorzover bereid de nieuwe leuzen te aanvaarden.”

Politieke ambten mochten niet langer het privilege zijn van de leden van de bevoorrechte Nederduits Gereformeerde kerk. De wetgeving van de Oostenrijkse keizer Joseph II⁹ stelde hij als voorbeeld voor de onafhankelijkheid van maatschappelijke functies en godsdienstige overtuiging.

Zonder zelf het woord er ook maar één keer in te gebruiken, weerspiegelen deze kerkelijke redevoeringen de ideeën van het opkomende democratisch Patriotisme, aarzelend nog in hun consequenties, maar niettemin onmiskenbaar geformuleerd. Van Rees had stelling genomen voor de nieuwe politieke richting. Hoe kon het ook anders als Remonstrants predikant, die van het bestaande verbond van kerk en staat niets te verwachten had¹⁰

Zijn volgende standplaats, Zevenhuizen (1783), moest hij verlaten toen de zeer Orangistische bevolking op de been kwam.” En nadat de Patriotische denkbeelden door militaire interventie de kop waren ingedrukt, leek het de sociëteitsvergadering van de Remonstrantse Broederschap raadzaam op grote schaal overplaatsingen te regelen om verdere problemen te voorkomen. Van Rees kwam te staan in Moordrecht. Zijn optreden schijnt er geen problemen met zich meegebracht te hebben, hoewel de Moordrechtters er wellicht voor gevreesd hadden, gezien hun voorbehoud bij zijn benoeming van een vrij beroep op een ander indien er zich onaangenaamheden zouden voordoen.

Het vertrek van ds. P. van der Breggen Paauw bracht de gelegenheid voor een beroep naar Leiden. Op de aanvankelijke kandidatenlijst van de kerkeraad prijken de namen van de predikanten Van Koten en Van Rees met een gelijk aantal stemmen bovenaan.” Wie schetst de verbazing toen op de dubbele nominatie voor het beroep Van Rees niet meer voorkwam. Ds. Van Koten stond eerste en ds. Rogge tweede. De ruzie in de kerkeraad

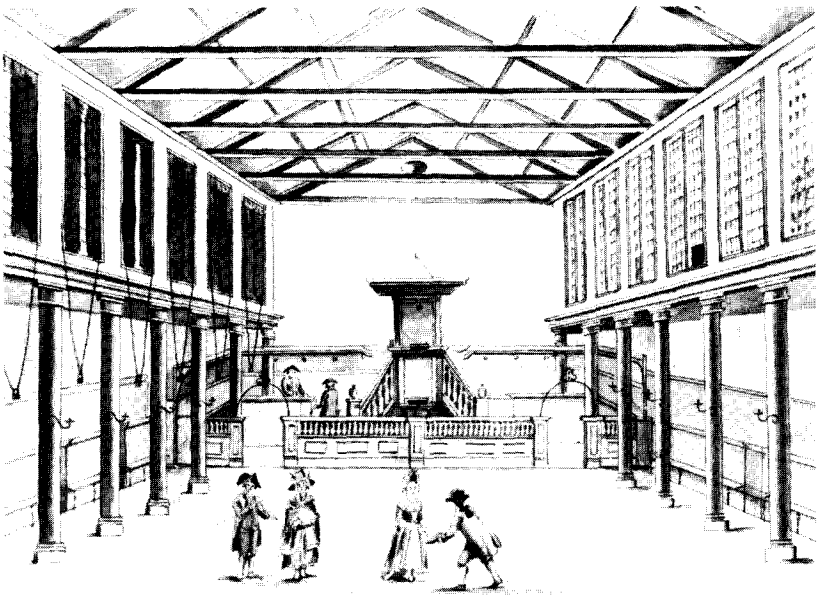

afb. 1. Pastorie van de Remonstrantse Kerk aan de Hooglandse Kerkgracht (34). Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

was compleet. De diaken C. van der Breggen verweet zijn broer, de bovengenoemde Van der Breggen Paauw, woordbreuk en verliet in grote woede de vergadering. Anderen onthielden zich van stemming. Ds. Van Koten meende dat hij in dergelijke omstandigheden het beroep niet kon aannemen. Dit opende de weg om een geheel nieuwe voordracht op te stellen. Op 13 februari 1793 besloot de kerkeraad met algemene stemmen Van Rees als opvolger van Van der Breggen Paauw te beroepen. Na enige correspondentie over zijn tractement nam hij het beroep aan. Rogge zou een jaar later zijn Leidse collega worden.

Huisvestingsproblemen kende de nieuw beroepen predikant niet. De pastorie op de Hooglandse kerkgracht kwam vrij.¹³ Op 12 juli 1793 trok hij erin.

Dat de Bataafse omwenteling van januari 1795 voor de Remonstranten een geschenk uit de hemel was, moge duidelijk zijn. Immers, de sedert de synode van Dordrecht ondergedoken gemeente kon door de val van het regentenregiem en in haar kielzog van de heersende kerk, uit haar schuilkerken tevoorschijn komen. Gelijkheid voor de wet voor alle kerkgenootschappen zou een feit worden. Waarom niet tevens verbroedering van alle

afb. 2. Interieur van de Remonstrantse Kerk. Tekening door Jacob Timmermans, ca. 1787. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

gezindten? In een preek over de juiste politieke keuze die door het “Nederlandsche gemeenebest” gemaakt was door een verbond met Frankrijk te sluiten, greep Van Rees de gelegenheid aan om zijn toehoorders aan te sporen “te arbeiden aan het oprigten van (een) algemeene christelijke kerk”.¹⁴ Hij riep de Remonstranten op die naam vaarwel te zeggen, de overige Protestantanten niet te vrezen dat de scheiding van kerk en staat waarheid, godsdienst en deugd schade zou berokkenen, en de Katholieken zich niet te laten verleiden tot een nieuwe eenheid van kerk en staat.

Op de jaarvergadering van de Remonstrantse Broederschap van 3 juni 1796 lanceerden de twee Leidse predikanten C. Rogge en B. van Rees het voorstel van een samensmelten van alle Protestantanten, welk idee door de vergadering werd overgenomen en in een schrijven aan “de Nederlandsche protestanten” wereldkundig gemaakt. Veel bijval vond het idee buiten de eigen kring echter niet. Slechts in Dokkum besloten de Doopsgezinde en de Remonstrantse gemeente voortaan samen te gaan als Vereenigd Christelijke Gemeente.¹⁵ Het probleem van een overtollige voorganger deed zich er niet voor, daar de Doopsgezinde predikantsplaats vacant geraakt was

door het vertrek van Matthijs Siegenbeek, die juist tot hoogleraar in de Nederduitse welsprekendheid te Leiden benoemd was.

Niet alleen broederschap tussen alle Christenen stond bij Van Rees hoog in het vaandel, maar evenzeer de vrijheid van de kerk ten opzichte van de staat, een thema dat onder impuls van de Bataafse revolutie grote aandacht kreeg onder verlichte intellectuelen. De verhouding tussen kerk en staat was in 1795 het onderwerp van de jaarlijkse prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap. Van Rees won met zijn verhandeling de gouden medaille.¹⁶ Hij betoogde dat het burgerlijk bestuur iedere invloed op zaken van godsdienst ontzegd moest worden; dat het slechts tot taak had de godsdienstzin aan te kweken. Een gedeelde tweede prijs behaalden de eerder genoemde Cornelis Rogge, de schrijver Rhijnvis Feith, en Gerrit Hesselink, hoogleraar aan de Doopsgezinde weeschool.

Eenzelfde teneur had Van Rees' verhandeling "Proeve van betoog dat het den Gereformeerden mogelijk en raadzaam zij om hunne leeraars zelf te salarieren, en in de verdere kosten hunner openbare godsdienst-oefeningen te voorzien".¹⁷ Alleen al uit deze titel blijkt dat scheiding van kerk en staat niet slechts een theoretisch denkbeeld was, maar ook een groot praktisch financieel probleem. De discussie over dit thema was al eerder geopend door Cornelis Rogge met zijn pamflet "De godsdienst afgezonderd van den staat". Nadat Van Rees zijn "Proeve van betoog" gepubliceerd had, liet ook de tegenpartij zich horen. De bekende dichter van moralistische kinderversjes, Hieronymus van Alphen, tevens van 1789 tot 1793 pensionaris van Leiden, schreef een felle brochure onder het pseudoniem Een Vriend van Godsdienst en Vaderland.* Origineel? Van Rees had de schuilnaam EVVG gevoerd, wat stond voor Een Vriend van Godsdienst. Het klonk bepaald niet revolutionair, zeker niet in vergelijking tot het pseudoniem Een Vriend van Vrijheid, Gelijkheid en Godsdienst waaronder Rogge schreef.

Kwamen in een "Proeve van betoog" Van Rees' denkbeelden over armenzorg slechts kort aan de orde, in zijn drie jaar later verschenen "Bedenkingen over den toekomstigen armenstraat" zette hij zijn verregaande ideeën uitvoerig uiteen.¹⁸ De biograaf van zijn tegenstrever Hieronymus van Alphen noemde hem zelfs zijn tijd ver vooruit. Wat betoogde Van Rees? Het onderscheid tussen stadsarmen en diakonie-armen is een historische gegroeidheid en dient te verdwijnen. "Van duizend arme burgers zijn er geen drie die door hun eigen schuld arm zijn".

Daarom hoort hun lot niet afhankelijk te zijn van de liefdadigheid van vermogende medeburgers, hetzij direct, hetzij indirect via de kerken. Armenzorg is een functie van de staat, of, zoals hij het elders uitdrukte: "Alle burgers zijn kinderen van het Vaderland".¹⁹ Dat verschaft de één

werk, de ander brood. Laat de overheid de armenzorg financieren, en niet de kerkgenootschappen. Dan zijn tevens hun financiële problemen opgelost en kunnen zij gemakkelijk uit eigen middelen hun predikanten betalen, wat tevens de vrijheid van de kerk ten opzichte van de staat waarborgt.

Krachtig bepleitte hij in dit stuk ter beïnvloeding van de Volksvertegenwoordiging in Den Haag een nationale armenzorg en het samensmelten van de verschillende armenfondsen. Maar dat ging onze landsbestuurders toen toch te ver.²¹ De staatsgreep van 12 juni 1798 betekende het begin van een gematigder politieke koers. De ideeën van Van Rees verdwenen uit het middelpunt van de belangstelling. Na anderhalve eeuw zouden zij daarin weer terugkeren.

De omwenteling van 1795

Onder de eerste twintig leden van de Provisionele Raad die op 19 januari 1795 door de burgerij in de Marekerk gekozen waren²² bevond zich Boudewijn van Rees, volgens eigen zeggen tegen wil en dank, maar gehoor gevend aan “dringende verzoeken van aanzienlijke mannen”.²³ Nog diezelfde dag werd hij als vice-voorzitter aangesteld. Voorzitter werd zijn Doopsgezinde ambtgenoot Jan Kops.²⁴ De beraadslagingen van die eerste revolutiedagen behelsden deels het benoemen van talloze commissies. Eén daarvan was de commissie tot het maken van “eenige arrangementen tot het oprigten van de vrijheidsboom, uytsteeken der nationale vlag en diergelijke”. Tevens moest zij een functiebeschrijving voor een maire maken en deze ook verkiezen. Een van de leden was Boudewijn van Rees.

Om de wildgroei van commissies te structureren benoemde de Provisionele Raad op 24 januari een commissie die uiterlijk de 26ste's middags om drie uur verslag moest uitbrengen. Uit haar midden koos zij Van Rees tot voorzitter.²⁵ Uit het kladrapport van zijn hand blijkt welke structuur de commissie voor ogen stond, die ook geëffectueerd kon worden door een besluit dat de Raad de volgende dag nam.

Het Committé van Algemene Veiligheid, dat reeds op 19 januari was ingesteld, moest blijven bestaan, maar met enige leden worden uitgebreid. Het kreeg alles tot taak wat voor de omwenteling door Burgemeesters was gedaan, en kan derhalve als het dagelijks bestuur van de gemeente beschouwd worden. Bovendien kwam de openbare orde en veiligheid onder haar competentie. Aan de burgers Van Rees en Van Royen werd opgedragen een instructie te ontwerpen voor dit comité. Het idee van een maire was alweer achterhaald.

De fungerende commissie inzake de justitie moest zowel qua ledental als inhoudelijk worden uitgebouwd tot een stedelijke rechtbank.

afb. 3. Vrijheidsboom door Cornelis Bavelaar, eind 18de eeuw. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

Het nieuwe Committé van Civile en Crimineele Justitie nam in feite de taken van het voormalige schepencollege over. Er kwamen Committés tot organisatie van de Nationale Garde, tot organisatie van de primaire vergaderingen (grondvergaderingen; \, tot onderhoud en fourage van de militia, tot berging der mondbehoefte van de “Fransche Armée” en tot de inkwartiering. Problematischer lag het met het Committé van Fabricage. Men was het erover eens dat het er terstond moest komen, maar een besluit bleef nog even hangen op de personele bezetting.

Het meest fundamenteel waren de voorstellen t.a.v. het financiële bestuur en de armenzorg. Aanvankelijk waren beide taken aan gescheiden commissies opgedragen, hoewel het Committé van Onderstand deels bestond uit leden van het Committé van Finantie.²⁶ Dit laatste had tevens de weeskamer onder zich. De commissie was echter van oordeel dat de administratie van de weeskamer een te zware belasting voor het Committé van Finantie was, zodat tot een apart Committé voor de Weeskamer besloten werd. De commissie stelde tevens voor de Committés van Finantie en van Onderstand te verenigen.

Behalve dat de staat van de stedelijke financiën onder zijn competentie viel, werd dit Committé ook uitdrukkelijk geautoriseerd om van alle comptabele personen opening van zaken te vorderen.

Het past geheel in de visie van Van Rees. In het Rapport wegens den finantiëlen staat²⁷ stelde hij duidelijk dat “de Godshuizen of gesubsidieerde stigtingen de voornaamste, zo niet de eenigste, oorzaak zijn van den zeer slegten en schier onherstelbaren staat der stedelijke finantiën”.

Wat lag dus meer in zijn lijn dan dat de geldmiddelen en de armenzorg onder de competentie van één college zouden komen. Een combinatie die in andere steden overigens niet wordt aangetroffen. De denkbeelden van Van Rees hebben in Leiden vorm gekregen in de bestuursstructuur.

Secretaris voor de financiën

Aanvankelijk alleen deel uitmakend van het Committé van Onderstand werd Van Rees bij de reorganisatie van 27 januari automatisch lid van het toen gevormde Committé van Finantie en Onderstand. Secretaris ervan werd de burger Cunaeus, mr. Johannes Andreas, die onder het oude regiem sedert 1788 secretaris der rekenkamer was geweest. Blijkbaar won financiële deskundigheid het van politieke achtergrond. Erg lang zou hij echter niet in functie blijven. Na vier maanden was hij al afgetreden. Van Rees stelde Jacobus de Fremery als opvolger voor²⁸, sedert 1789 klerk ter tresorie.

Op 17 juli 1795 werd eindelijk een nieuwe secretaris aangesteld: het werd Boudewijn van Rees. Namens een in het geheim vergaderende commissie deelde stadssecretaris De Pecker aan de Raad mee dat de commissie eensluidend van oordeel was dat de vereiste bekwaamheden bij uitnemendheid in zijn persoon gevonden werden. Hij zou in functie treden na goedkeuring van de instructies voor de stedelijke secretarissen, die juist onderwerp van bespreking uitmaakten. Maar toen dat te lang bleek te gaan duren, besloot de Provisionele Raad op 30 juli dat hij met ingang van heden het ambt moest bekleden.²⁹ De instructie volgde op 2 mei 1796. De officiële aanstelling liet nog op zich wachten tot 22 augustus 1797, maar gold wel voor het leven.³⁰

Als lid en als secretaris van het Committé van Finantie en Onderstand stond Van Rees in het middelpunt van wat Blok het “moeielijkste werk” voor het nieuwe stadsbestuur noemde.³¹ De stedelijke financiën, waarvan de toestand haast zo uitzichtloos was dat het van een zekere moed getuigde wanneer men zich daar te volle in stortte.

En dat heeft Van Rees gedaan. Reeds op 19 februari bracht hij in een buitengewone raadszitting namens het Committé van Finantie en Onderstand een uitvoerig rapport uit over de staat van de financiën van de stad en de door haar gesubsidieerde instellingen. Die te analyseren en te zoeken naar methoden om haar te verbeteren was bij de oprichting van het Committé als eerste doelstelling geformuleerd. Vanwege de korte spanne tijds zei hij zich niet aansprakelijk te kunnen voelen voor eventuele misrekeningen en fouten. Maar de conclusies van het vermoedelijk door hem opgestelde rap-

Uit naam van het Comité van Finantie en Onderstand der Gemeente
van Leiden,

afb. 4. Handtekening van Boudewijn van Rees onder het gedrukte "Rapport wegens den finantiëlen staat" van 1795. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

port³² heeft hij uiteraard onderschreven. En die laten aan duidelijkheid niets te wensen over: het waren de gesubsidieerde instellingen van kerkelijke en sociale aard die de stad aan de grond hadden gebracht. Eén voor één werden haar financiën aan een onderzoek onderworpen. Achtereenvolgens passerden het Kapittel ten Hogelande en de Memoriën, de Hoofdkerken, het Huiszittenhuis, de Armenbakkerij, de Vrouwenkraammoeders, het Minnehuis, het Weeshuis, de Waalse diakonie, de Gasthuizen en het Pesthuis de revue. Tot besluit stelde het rapport dat in een andere methode van armenzorg moest worden voorzien. Het streven diende erop gericht te zijn de werkeloosheid de kop in te drukken om de verpauperde stad niet verder in het slop te laten geraken. Maar concrete maatregelen konden de opstellers niet geven. Daarvoor was meer inzicht nodig in de vermogens en de huishoudingen van de diverse instellingen, in de middelen van stad en land, in de oorzaken van het kwijnen van nering en industrie en in de nieuwe politieke verhoudingen. Bovendien moesten de denkbeelden van de Franse revolutie in het oog gehouden worden, en vooral ook de gevolgen ervan. Ziehier het theoretisch kader waarbinnen de discussie sedertdien is gevoerd. Een eindeloze discussie, die echter voor de doelgroep geen vruchten afwierp.

Op 18 mei werd een verbeterde en gedetailleerde versie van het rapport van 19 februari uitgebracht. De Raad ontving het enthousiast. Het moest in druk verschijnen. Dat zou geruime tijd later gebeuren onder de titel "Rapport wegens den finantiëlen staat der gesubsidieerde stichtingen of godshuizen binnen Leiden"; wederom waren de feiten en berekeningen gecontroleerd en herzien. Bovendien had het zo lang geduurd omdat "finantie-rapporten altijd eene drooge en verveelende lecture zijn; waarom men die, zoo veel mogelijk, heeft willen veraangenaamen door het ter gepaste plaatse invlegten van zoodanige geschiedkundige berigten welken tot de gesubsidieerde stichtingen eenige betrekking hadden, en welken aan het algemeen minder bekend waren naardien zij alleen zulke schikkingen en voorvallen behelzen die gebeurd zijn nadat de Beschrijving van Leiden

door Frans van Mieris in het jaar 1762 is uitgegeven". Het rapport is dus een belangrijke historische bron. Deze belangstelling voor het uitpluizen van het verleden manifesteerde zich niet alleen in dit rapport, maar blijkt uit tal van stukken van de hand van Van Kees.

Maar laten we terugkeren naar de Leidse financiën. Twee dagen nadat hij het financieel rapport had uitgebracht en één na de installatie van een nieuwe raad stelde Van Rees op 20 mei 1795 voor een Groot Committé te vormen bestaande uit leden van de Committés Finantie en Onderstand, Algemeene Veiligheid, Fabricage en Vivres, om met de meeste spoed te vergaderen over de "oogenblikelijken nood" van de stadsfinanciën. Na veel vijven en zessen vond op 22 juni eindelijk de eerste vergadering plaats³⁴, waarin Van Rees tot praeses verkozen werd. Op 29 september bracht het Groot Committé een rapport uit in de Provisionele Raad. Maar toen begon de lijdensweg pas goed. De raad stelde een besluit uit. En van uitstel kwam afstel. De vergaderingen van het Groot Committé gingen als een nachtkars uit. Het rapport van 29 september werd op 13 december behandeld door het Committé van Finantie en Onderstand, maar kon de leden niet unaniem achter zich krijgen.³⁵ Dit Committé speelde de problemen dus door naar de Provisionele Raad. Natuurlijk werd er aangedrongen op "kragtdadigen maatregelen" om "in den hoogdringenden nood te voorzien", waartoe opnieuw een commissie benoemd moest worden. Die kwam er, maar kon het onderling ook niet eens worden. Dus besloot het Committé van Finantie en Onderstand te wachten op haar nieuwe samenstelling die reeds in de pen was. Een nieuw rapport verscheen op 26 april 1796, ondertekend door Van Rees. Maar, het wordt eentonig. Een raadsbesluit kwam er niet. Dit "zeer gedetailleerd" rapport, van "grooten aanbelang" zou op 3 mei worden besproken om "finaal te concluderen". Maar juist op die datum kwam in hoerastemming de bekendmaking dat in de grondvergaderingen het nieuwe regeringsreglement was aangenomen, zodat eindelijk een einde zou komen aan de provisionele situatie van het stadsbestuur. Er zou een nieuw gekozen gaan worden, dat met ingang van 19 mei het heft in handen had. Maar aan een oplossing van de financiële problemen kwam ook de Municipaliteit, zoals de raad voortaan heette, niet toe. Nog op 20 november 1797 verzocht het Committé van Finantie en Onderstand "ernstig en instantelijk" de deliberatiën erover onverwijld op te vatten. Leiden had aan het gewestelijk bestuur surséance van betaling gevraagd. En het Committé van Finantie en Onderstand was van mening dat een schikking met de crediteuren alleen tot stand kon komen als er concrete maatregelen op tafel lagen om de stedelijke financiën op te beuren. In een reeks van voorstellen waren die herhaaldelijk aangedragen. Maar ook nu weer kon de Municipaliteit niet tot een besluit komen.

Boudewijn van Rees werd het meer dan beu. En toen in het spoor van de Haagse omwenteling op 16 juni 1798 ook in Leiden de wet verzet werd³⁶, diende hij onmiddellijk zijn ontslag in.³⁷ Daar schrok het nieuwe stadsbestuur toch wel van. Temeer toen twee dagen later bekend werd dat het kersverse Uitvoerend Bewind in Den Haag sterk voor Van Rees geporteerd was. In een resolutie van 14 juni had het zijn voorkeur voor hem uitgesproken als eerste secretaris van Leiden naast Potgieter als tweede. Hoe kon het ook anders met Spoors en La Pierre als leden, evenals Van Rees mannen van het eerste uur der Leidse omwenteling.³⁸

Aanvankelijk dacht de raad dat de kwestie te maken had met de gebeurtenissen van 22 maart jl. Als uitvloeisel van de januari-coup in Den Haag waren toen namelijk de stadssecretarissen ontslagen.³⁹ Potgieter was echter weer op zijn post hersteld, terwijl Van Rees slechts provisioneel in functie bleef. De Raad dacht dus de zaak te klaren door Van Rees officieel weer te benoemen, en dan in gelijke rang als Potgieter. Maar voor Van Rees lag de kwestie veel dieper. In een lange memorie van 17 juli zette hij zijn beweegredenen uiteen. De voornaamste grond van zijn ontslagaanvraag was gelegen in de weinig serieuze, eensgezinde en krachtdadige aanpak van de vervallen financiën. "Lang, zeer lang had ik na zoodanigen tijdstip verlangd" schreef Van Rees, "waarin orde en geregeldheid, onderlinge zamenstemming en vereenigde werking in het gansche bestuur deeser Gemeente ter herstellinge harer vervallen geldmiddelen zoude kunnen daargesteld worden".

Maar in plaats daarvan is er van samenwerkingsgezindheid niets te bespeuren, en is het bestuur ontaard in federalisme en aristocratie. Een duidelijker politieke stellingname is niet denkbaar. Hij verweet de raad dat er over zijn voorstellen niet eens behoorlijk beraadslaagd was. De committés waren bezeten van jaloezie, en dat van Finantie en Onderstand werd bespot, terwijl haar rapporten niet werden afgedaan. Bovendien voelde hij zich in een positie gemanoeuvreerd waarbij hij niet langer één der stadssecretarissen was, als regelrechte opvolger van de secretaris ter rekenkamer uit het ancien régime, maar slechts secretaris van "een departement". Van Rees stelde nadrukkelijk dat Leiden zowel voor als na de omwenteling drie gelijkwaardige secretarissen kende, met gelijke rechten, die onderling hun taakverdeling regelden.

Aan het einde van zijn betoog zette hij de deur op een kier naar aanblijven op zijn post. Maar dan moesten er wel binnen acht dagen besprekingen beginnen over krachtige middelen om de stedelijke financiën op te beuren. Bovendien moest de gelijkwaardigheid erkend worden van de drie stedelijke secretarissen Swart, Van Rees en Potgieter.

De Municipaliteit voelde zich ten eerste aangesproken en benoemde

een commissie om met Van Rees de zaak te bespreken. Op 7 augustus ging zij in grote lijnen met zijn eisen akkoord. Op dezelfde dag startte een serie notulen van de Municipaliteit betreffende financiële zaken.”

Naast Potgieter zien we Van Rees optreden als secretaris. In september 1799 kwam het akkoord tussen de stad en haar crediteuren tot stand.”

Boudewijn van Rees geleek een profeet in eigen huis. Terwijl zijn invloed in Leiden taande, steeg zijn ster in Den Haag. Op 4 november 1797 was hij door de Commissie van Constitutie (van de Tweede Nationale Vergadering) uitgenodigd in een subcommissie zitting te nemen tot het ontwerpen van een systeem van “algemeene geëvenredigde belasting naar het relatief vermogen van de ingezetenen deeser Republiek”⁴², een nationaal belastingplan dus, waarbij de draagkracht der burgers een rol speelde. Zowel nationale belastingen als individuele draagkracht waren revolutionaire denkbelden zelfs voor velen in de Nationale Vergadering. Het was derhalve een zware en delicate opgave. Pas op 2 januari 1798 vingen de beraadslagingen aan, en vanaf 2.5 januari werd er geregeld vergaderd. Het rapport verscheen reeds op 17 februari. Het mag dan ook geen wonder heten dat de opstellers ervan, J. Hora Siccama en B. van Rees slechts over een “beschouwelijke proeve” spraken, omdat de tijd voor het inwinnen van voldoende informatie ontbrak. Desalniettemin neem ik met Sickenga aan dat Isaac Gogel, de agent voor financiën in het Uitvoerend Bewind, er kennis van genomen heeft voor zijn beoogde wetgeving“, die hij echter pas als bewindsman in de jaren 1805-1809 heeft weten te realiseren.“.

Van Rees bleef voorlopig werkzaam in het kader van de landsfinanciën. Op 16 juli 1799 werd hij benoemd tot Commissaris der Nationale Rekenkamer. Na een schikking met zijn beide collega-secretarissen over het waarnemen van zijn Leidse werkzaamheden tijdens zijn afwezigheid, nam hij afscheid van de Municipaliteit. Zijn mandaat werd in augustus 1801 met nog eens vier jaar verlengd tot 1805. Door het veelvuldig verblijf in Den Haag was deze functie niet te combineren met zijn kerkelijk ambt. Nadat hem in 1799 en nog eens in 1800 was toegestaan dit ambt een jaar lang niet uit te oefenen, moest hij in 1801 zijn predikantsplaats definitief opzeggen.“ Dit dwong hem ook te verhuizen. Van Rees huurde een woning naast Jan Trouwant, klerk van de verpondingen, op de Hooigracht (wijk VII, nr. 736). In 1804 kocht hij een huis aan de overkant.“

Secretaris van de Raad

Het nieuwe Reglement voor het Gemeente Bestuur der stad Leyden, dat op 26 oktober 1802 met algemene stemmen door de Gemeenteraad aanvaard

was, voorzag in grotere bevoegdheden voor de uitvoerende macht. Naast de Raad creëerde het vier Kamers, die ieder een deel van het bestuur voor hun rekening namen: de Kamer van Wethouders, de Kamer van Finantie, tevens Rekenkamer, de Kamer van Fabricage, en de Weeskamer. Daarnaast bleef er een stedelijke rechtbank functioneren.

Weeskamer en rechtbank hadden ieder een eigen secretaris. Voor de Raad, de overige Kamers en de bijzondere commissies moesten twee secretarissen aangesteld worden. Dit reglement was ontworpen door een door het Departementaal Bestuur van Holland benoemde commissie. Deze bestond weliswaar uit vooraanstaande Leidse politici, maar liet in haar samenstelling duidelijk de tendens zien van streven naar verzoening van oude en nieuwe opvattingen, zoals dat in de sedert 14 september 1801 fungerende Haagse kringen bestond. Ook in Leiden was er ten opzichte van de politieke veranderingen van 1798 een ruk naar rechts gemaakt. De nieuwe raadsleden kwamen uit de kring van gematigde Patriotten, terwijl er zelfs enige Orangisten onder waren.⁴⁷

Een van de eerste kwesties waar de nieuwe raad voor stond was de benoeming van de twee secretarissen. Probleem daarbij was dat de voorgescreven instructie er nog niet was. De Kamer van Wethouders besloot dat secretaris Swart (van het voormalig Committé van Civiele en Crimineele Justitie) de tekeningsbevoegdheid zou hebben, zolang er geen definitieve regeling getroffen was. Die liet niet lang op zich wachten. Op 13 januari 1803 besloot de Raad dat de beide secretarissen de eed konden afleggen op de met name genoemde artikelen van de instructie voor de stadssecretarissen van 1668! Bij meerderheid van stemmen werd daarop Jan Cornelis Potgieter benoemd voor de zaken van de secretarie, en Boudewijn van Rees voor die van de Kamer van Finantie en Rekenkamer. Vijf dagen later werden zij beëdigd door de Kamer van Wethouders. Hoewel noch de notulen van de Kamer van Wethouders, noch die van de Raad spreken over het secretariaat van de Kamer van Fabricage, blijkt dat secretaris Van Rees ook dat vanaf haar constitutie op 20 januari voerde. Bovendien was hem het secretariaat toevertrouwd van de Gecommitteerden tot de zaken van de Armen (in de wandeling "armenbesogne" genoemd). De noodzaak voor een aparte commissie voor de problematiek van de armenzorg was op 2 mei 1803 uitgesproken door de Kamers van Wethouders en van Finantie gezamenlijk. In hun gecombineerde vergadering van 30 augustus is het voorstel geformuleerd om een dergelijke commissie in te stellen, die direct verantwoordelijk moest zijn aan de raad.⁴⁸ De gehele stedelijke armenzorg zou onder haar competentie moeten komen, inclusief het oppertoezicht over de gesubsidieerde instellingen. Als secretaris werd Van Rees getipt.

De Raad nam op 6 september het plan geheel over, en hoewel er in het

officiële voorstel geen namen genoemd waren, werd Van Rees aangesteld als secretaris. Dat lag ook wel voor de hand. Zijn kennis van en ervaring in de problematiek was zeer groot. In wezen was er in die problematiek nog niets gewijzigd. Alleen de oplossingen van 1795 deden geen opgeld meer. De politieke stellingnames waren veranderd. De doelstelling van de nieuwe commissie, geformuleerd in haar eerste bijeenkomst¹, spreekt voor zich: "Om het gantsche werk van het armenbestuur grondig en nauwkeurig te onderzoeken en te overleggen welke verbeteringen in de huishouding, directie en administratie van alle de gesubsidieerde gestigten in het algemeen en van ieder derselver in 't bijzonder zouden kunnen en behoren te worden geïntroduceerd". Er was geen sprake meer van armenzorg door de overheid. De bestaande instellingen moesten worden hervormd.

Van Rees zat stevig in het zadel. Zo stevig dat hij het zich kon permitteren op 9 november 1803 de eed te weigeren op de instructie voor de secretarissen. Wethouders verzochten hem aan te blijven en zouden hem een tekst ter hand stellen voor bestudering. De soep werd niet zo heet gegeten als zij was opgediend. In een memorie van 15 december betoogde hij met een omhaal van woorden hoe groot het vertrouwen in hem gesteld wel moest zijn, gezien de zeer zware post van "secretaris geaffecteerd aan de Kamers van Finantie en van Fabricage, en aan de Rekenkamer", om vervolgens mee te delen dat zijn aanvankelijke bedenkingen wel mee bleken te vallen. Alleen constateerde hij enige onduidelijkheden in de bevoegdheden van zijn klerken. In hoeverre mochten die hem vervangen? Een logische zorg voor hem, die tevens lid van de Nationale Rekenkamer in Den Haag was.

Helemaal aan het eind kwam echter de aap uit de mouw. In een lange, door ingewikkeldheid onduidelijke zin, veronderstelde Van Rees dat het toch niet de bedoeling kon zijn dat de rangorde van de beide stadssecretarissen ontleend was aan meer of minder vertrouwen in of aan de mate van geschiktheid van de heer Potgieter of van hemzelf, maar slechts aan de respectieve Kamers waaraan zij verbonden waren. De Raad haastte zich deze frustratie weg te nemen door te stellen dat "de rang onder dezelve met betrekking tot den Raad en desselfs vergaderingen voor nu en in 't vervolg zal zijn en blijven volkomen gelijk, en dat dus de gedane verkiezing en aanstelling van de heren Potgieter en Van Rees niet anders kan en moet worden beschouwd dan als gedaan naar den rang die de respectieve Kamers van den Raad onderling observeren". Van Rees kon gerust zijn, en problemen dienaangaande hebben zich niet meer voorgedaan.

afb. 5. Opruimingswerkzaamheden na de Ramp van 72januari 7807. Tekening vermoedelijk door J. Remme. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Het herstel na de Ramp

De stad kende wel andere problemen: op 12 januari 1807 ontplofte in het Steenschuur nabij de Langebrug een schip met een lading van 37.000 pond kruit. De resultaten zijn bekend. Leiden moest zich gaan wijden aan het herstel van de schade. De grote vraag was: hoe komt de stad aan geldmiddelen voor de schadevergoeding en de wederopbouw; een vraag die ook Van Rees bezighield.” In het secretarie-archief II bevindt zich een zeer uitvoerige brief in minuut, die kort na 4 februari 1807 geschreven moet zijn.⁵¹ De maatregelen genomen bij decreet van Zijne Majesteit koning Lodewijk Napoleon,“ gingen hem lang niet ver genoeg. Behalve het overnemen van de gevestigde schulden door het Rijk en het repareren van de openbare gebouwen voor 's lands rekening, beoogden die het opbeuren van de universiteit en het stimuleren van de industrie. Als mogelijkheden gaf de koning een professoraat in “politieke huishoudkunde en statistiek” aan, en bestellingen te Leiden door het leger. Van Rees beschouwde de universiteit en de industrie eveneens als de pijlers van de Leidse bloei; de bloei in het

verleden wel te verstaan. Thans was daar niet veel meer van over. De Ramp was slechts de genadeklap geweest voor een reeds kwijnende stad. Er waren structurele maatregelen nodig, aldus van Rees, om de oude luister te herstellen. En deze miste hij in de plannen van de koning.“,’ Een teleurstelling die ook wel begrijpelijk was na de waslijst van voorstellen die op 15 januari in de Kamer van Wethouders bekend was gemaakt. Van Rees nu stelde dat er middelen gevonden moesten worden om renteniers, fabrikanten, kooplui, professoren, kortom mensen die het niet uitmaakte waar zij hun domicilie hadden, in de stad te houden. Hij stelde daarom voor de ingezetenen gedurende tal van jaren vrijdom van verscheidene directe belastingen te schenken. Ook aan de sfeer van de accijnzen zou gedacht kunnen worden. Het tekort dat de stad door deze maatregelen zou oplopen, moest als rijks-subsidie in maandelijkse termijnen worden uitgekeerd. Bij Koninklijk Decreet van 6 maart 1807 werd dit globaal gerealiseerd.

Interessant zijn ook Van Rees' denkbeelden t.a.v. de universiteit. Volgens hem moest het vakkenpakket veel meer op de maatschappelijke praktijk worden afgestemd. Hij stelde bijvoorbeeld voor “levende talen van handeldrijvende volkeren” te gaan onderwijzen. En “daar ons gantsche Vaderland van landbouw, fabrieken, trafieken en koophandel bestaan moet, behoorden op de Koninklijke Universiteit van Holland gedoceerd te worden eene Chemia, Oeconomica en Astronomia navalis of de sterrekunde zoo verre die voor de navigatie van applicatie is”. Officieel waren er wel leeropdrachten in deze vakken, maar het onderwijs erin stelde niet veel voor.⁵⁴ Eigen identiteit hadden deze vakken niet. Het Organiek Besluit van 1815 betreffende het universitair onderwijs zou de natuurwetenschappen hun eigen plaats geven. Revolutionair waren Van Rees' ideeën over het onderwijs in de theologie. Volgens eigen zeggen stelde hij een noviteit in Europa voor, namelijk om de seminaries van de Rooms-Katholieken, de Oud Katholieken, de Remonstranten en de Doopsgezinden alle over te plaatsen naar Leiden, en er nog een Luthers seminarie aan toe te voegen. “De leeraars van alle de Christelijke gezindten zouden reeds vroegtijdig leeren broederlijk te verkeerren; ware godsdienstkennis zoude hierdoor bevorderd, en verdraagzaamheid, vrede en eengezindheid onder verschillend denkenden aangekweekt en bevorderd worden”. En, stelde hij vast, “deze inrigting zoude het land niets kosten”. Alle studenten konden een zelfde propaedeuseprogramma afwerken. Behalve vakken als “mathesis, physica, historia naturalis en jus naturae” zouden zelfs logica en metafysica in de propaedeuse opgenomen kunnen worden. Van rijkswege zouden daar dan professoren voor aangesteld moeten worden. De theologische hoogle-raren aan de verschillende seminaries konden gewoon aanblijven voor ieders specifieke richting. Hoewel Van Rees er eigenlijk geen voorstander

van was, zouden hun wedden ten laste van het land kunnen komen. Om de middelen daarvoor te vinden moest er wel een seminarie van de Lutheranen gerealiseerd worden, zodat de Lutherse studenten voortaan geen kostbare studie in Duitsland meer behoeften te volgen.

Aan het eind van zijn brief ging Van Rees nog in op de wederopbouw van het verwoeste stadsgedeelte. Gezien de leegstand elders in de stad achtte hij herbouw van de gehele woonwijk bepaald niet nodig. Maar de stad moest er toch wel zorg voor dragen om het bevolkingstal op peil te houden. Daarom moesten er geschikte vervangende huizen komen om vermogende renteniers en fabrikanten aan te trekken. Slechts het noordwestelijk gedeelte van de Ruïne, tussen de Nieuwsteeg en de saaihal, zou voldoende zijn voor particuliere woningbouw. De overzijde was zeer geschikt en ook meer dan voldoende voor openbare gebouwen, waarbij in de eerste plaats gedacht moest worden aan militaire gebouwen als kazernes voor infanterie en cavallerie. Maar ook instellingen als de Koninklijke Munt of het Koninklijk Museum konden evengoed in Leiden als elders gevestigd worden, aldus Van Rees. Hoe losjes hij deze opmerkingen ook aan de rest van zijn brief koppelde, het is duidelijk dat hij uitgesproken ideeën had over de herbouw, die hij maar al te graag naar voren wilde brengen, hij vond ze namelijk “zeer geschikt om één en ander denkbeeld... op te helderen en aan te dringen, en vooral om de mogelijkheid van *mijn ontwerp* (onderstreping RvM) nader te betoogen, en, als ik mij zoo mag uitdrukken, gemakkelijker te maken”. Was Van Rees er als de kippen bij geweest een plan te maken voor de wederopbouw van het verwoeste stadsgedeelte, en dat uiteraard in overeenstemming met zijn ideeën over de wederopleving van de gehele stad? Wellicht, immers koning Lodewijk Napoleon had er al een prijsvraag over uitgeschreven.“” Aanvankelijk hadden de inzenders *carte blanche*, maar op 1 maart verscheen een nota van eisen, waarin enige gebouwen werden voorgeschreven die niet in het concept van Van Rees voorkwamen. Hij heeft dan ook geen plan ingestuurd. Maar ik vermoed dat hij wel met één van de ontwerpen bemoeienis gehad heeft. Er is namelijk één plan dat de bestaande huizenrij tussen de Nieuwsteeg en de Langebrug wil herstellen, en dat er bovendien de nadruk op legt dat de vestiging van belangrijke landelijke instellingen in de stad mensen zal aantrekken voor de nieuwe particuliere woningen. Dit plan wijst onmiskenbaar naar Van Rees. Het is het enige waarvan zich een tekst in het stadsarchief bevindt, die door hemzelf van enige kleine wijzigingen is voorzien.⁵⁶ De originele tekeningen zijn aan de inzenders teruggestuurd. Die bij het bedoelde plan moesten gezonden worden naar Van der Meersch in Den Haag. In 1829 heeft Bode1 Nijenhuis ze geschonken gekregen van C. van Rees, een neef van de vroegere stadssecretaris. Zelf schreef Bode1 erop dat het om het

exemplaar van B. van Rees ging.⁵⁷ De link met Van der Meersch lijkt duidelijk: Boudewijn was getrouwd met Elisabeth van der Meersch, die familie in Den Haag had”, waar hij ook wel logeerde.⁵⁹ Het voorliggende plan is niet van een geletterd man, daarvoor schuilen er te veel schoonheidsfoutjes in. Maar godsvruchtig was de ontwerper wel. Als motto gaf hij zijn inzending een vrije berijming van psalm 127 mee:

“Vergeefs op bouwen toegelegd .

zo God zijn hulp aan ‘t werk ontzegt”.

Of is dit een knipoog van een dominee?

Juist twee dagen voor de Ramp had het gemeentebestuur een resolutie bereikt van het Departementaal bestuur van Holland dat met ingang van 1 april 1807 de stedelijke belastingen dienden te verdwijnen, zodat er voor die datum een plan ter tafel moest liggen over de perceptie van de nieuwe rijksbelastingen.⁶⁰ Daarvan was al veel langer sprake, en Van Rees was al druk bezig geweest om plannen te ontwerpen.“ Maar toen kwam die fatale dag, en als herstelmaatregel vrijdom van tal van nationale belastingen voor de Leidse ingezetenen, en dus ook van stedelijke opcenten, waardoor de stad helemaal zonder inkomsten zou komen te zitten. Derhalve werd een missive aan de koning gezonden met het verzoek om voorlopig de stedelijke middelen te mogen blijven heffen.⁶² Vier dagen later volgde een gunstige beschikking. Wel werd er een plan t.a.v. de stedelijke financiën geëist. Op 9 juli 1807 werd daartoe een commissie benoemd, waarvan Van Rees het secretariaat voerde. Op 15 september werd haar rapport aangeboden aan de raad, en de volgende dag aan de koning. Op 22 juni 1809 kwam eindelijk het antwoord van de landdrost. Het werd toegestaan gedurende zes jaar de voorgestelde stedelijke belastingen te heffen, met terugwerkende kracht in 1807 ingaande, en derhalve eindigende 31 december 1811.“

Van Rees' inspanningen voor de stad brachten de stadsregering ertoe hem een gratificatie toe te kennen. Het raadsvoorstel van 1 december 1807 spreekt van werkzaamheden die ver aflaggen van zijn verplichte arbeid, en van het veelvuldig assisteren van de commissie voor de armen. En “daar waarschijnlijk deze Raad en orde van Stadsbestuur eerlang staat ontbonden en door een ander vervangen te worden” besloot deze Raad hem “aan te bieden tot een geschenk: de som van één duizend gulden, benevens een extract dezer resolutie”. Dat was niet gering. Zijn jaarwedde bedroeg (weliswaar buiten de emolumenten) 500 gld.⁶⁴

Wat de raad zag aankomen, gebeurde inderdaad. Zij werd ontbonden, en een nieuwe raad, nu weer vroedschap genoemd, werd aangewezen. Maar haar betekenis was nagenoeg nihil. Het zwaartepunt van de besluitvorming

afb. 6. Gedeelte van de Hooigracht, waar Van Reesgewoond heeft (op nr. 87). Foto eind 19de eeuw. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

kwam te liggen bij de burgemeester en de wethouders.“” Veel personele wijzigingen deden zich niet voor. De secretarissen werden in hun functie gecontinueerd, maar natuurlijk moesten wel de instructies vernieuwd worden.“” De Naamwijzer van 1809 spreekt van secretaris van het Gemeentebestuur.

Ook de inlijving van Holland bij het Franse keizerrijk had aanvankelijk geen personele gevolgen op gemeenteniveau. Bij beschikking van de landdrost van 27 december 1810 bleef het zittende stadsbestuur aan. Alleen de termen voor de functionarissen veranderden. De burgemeester heette voortaan maire, de vroedschap municipale raad, en de secretarissen griffiers.⁶⁷ Pas in augustus 1811 zou een grote bestuurswisseling en een reorganisatie van het ambtelijk apparaat volgen. Onder betuigen van zijn leedwezen ontsloeg de maire op 19 augustus de drie griffiers Potgieter, Van Rees en Du Pui.⁶⁸ Tegelijkertijd werd laatstgenoemde aangesteld als secretaris van de maire. Potgieter was al griffier van het vrederecht. Bovendien ging hij de functie bekleden van Commissaris tot het werk der patenten binnen Leiden. En Van Rees? Hij werd ambteloos burger. “Mij schoot niet anders over dan terug te keeren tot mijne te lang gestaakte letteroefeningen” zou hij vier jaar later schrijven.“”

Epiloog

Binnen een half jaar na zijn ontslag verkocht Van Rees zijn huis aan de Hooigracht (wijk VII, nr. 799) aan de apotheker Hendrik Pottum.⁷⁰ Voor zijn staat had hij het niet meer nodig. En voor een man alleen was het ook veel te groot. In 1809 was zijn vrouw op 74-jarige leeftijd overleden. Kinderen waren er niet.

In 1813 blijkt hij op de Oude Vest te wonen (wijk VI, nr. 951)⁷¹, in een huis van de weduwe Maria Mulder-van IJsseldijk. Hij is dan gaarder van de onmiddellijke belastingen in Woubrugge en Rijnsaterwoude. Hij was dus toch weer aan de slag gekomen, maar niet in een functie die een oud-stadssecretaris paste.

Lang zou deze situatie niet duren. In 1814 moet hij naar Den Haag vertrokken zijn voor een “temporaire commissie”, waarvan hij in september 1819 zegt te hopen dat die binnenkort ten einde zal lopen.⁷²

Hoewel het niet zijn bedoeling was voorgoed in Den Haag te gaan wonen, heeft hij zich metterwoon daar gevestigd. Had hij in verband met de verhuizing in 1814 zijn kachel verkocht aan Van Outeren, de Commissaris van fabricage en kazernerij, voor één van de kazernes in de stad⁷³?

Ruim een week na het herstel van een regulier stadsbestuur per 2 januari 1816⁷⁴ waagde Van Rees een poging tot financiële schadeloosstelling wegens zijn gedwongen ontslag in 1811. Daartoe stuurde hij een adres aan de Raad, waarin hij stelde dat hij in 1808 voor vijf jaar aangesteld was, evenwel voortijdig was ontslagen, en derhalve recht had op zijn salaris over de resterende contractperiode.⁷⁵ En passant concludeerde hij dat zijn advies niet opgevolgd was om de heer Cunaeus, die slechts ad interim benoemd was in de provisioneel herstelde post die hij had bekleed, een andere functie aan te bieden. En “thans vermeenende dat. . . de Rekenkamer hersteld is, maar dat ook een ander tot secretaris van deselve is aangesteld geworden”, restte hem niets anders dan achterstallig tractement te vorderen. De Raad zat hier duidelijk mee in haar maag en schoof de zaak naar de competentie van de burgemeesters.⁷⁶ Deze droegen collega Helde- wier op rapport erover uit te brengen, dat op 18 maart 1817 besproken werd. Ook hij bevond zich in een lastig parket. Als maire had hij destijds het ontslag moeten verlenen, hoewel hij overtuigd was van de enorme verdiensten van Van Rees voor de stad. En nog steeds wilde hij er geen twijfel over laten bestaan dat hij zijn belang naar waarde schatte. Maar juridische gronden voor Van Rees' eis heeft hij niet kunnen vinden. Zijn ontslag was te wijten geweest aan de omstandigheden: zijn kennis van het Frans was ontoereikend om onder het nieuwe bestel naar behoren te kunnen functioneren, en

afb. 7. Oude Vest ter hoogte van nr. 707. Het huis van Van Rees ligt verborgen achter het schip. Foto eind 19de eeuw. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

het geboden salaris van f 1.200,- aan de nieuwbenoemde secretaris van de maire, haalde niet bij de f 3.500,- aan inkomsten waarvan Van Rees jaarlijks verzekerd was. Dat sedert november 1813 de heer Cunaeus als secretaris voor de financiën fungeerde moest als een samenloop van omstandigheden geïnterpreteerd worden. Om iedere indruk te vermijden dat Van Rees als persoon in discrediet geraakt was, zou hem een getuigschrift van het tegendeel overhandigd kunnen worden.

De inhoud van het rapport mag dan zeer vererend voor Van Rees geweest zijn, materieel schoot hij er niets mee op. Dat zal dan ook de reden geweest zijn dat de behandeling in de raad nog een jaar op zich heeft laten wachten. Al snel namelijk na het uitbrengen van het rapport verscheen er een memorie van een raadslid waarin het andere uiterste verdedigd werd: Van Rees behoorde weer in stadsdienst te worden aangenomen." Pas op 14 april 1818 maakte de raad een einde aan het dilemma door te stellen dat "bij een honorabel ontslag ook eenig profitabel dedommagement wierdt toegekend". Het voorstel luidde om een **som van** 2.000,- **ineens te** betalen, ten laste van de Stedelijke Achterstand, en wel na machtiging van de **regering om** die betaling te verrichten. Een uitgekiend compromis: een verzoe-nend principebesluit, waarvan de daadwerkelijke uitvoering afhankelijk

gesteld werd van een hogere overheid. En die liet op zich wachten. Nog op 22 november 1819 schreven B. en W. aan Van Rees ten antwoord dat het aangenomen besluit zou worden uitgevoerd zodra de autorisatie van de koning binnen zou zijn. Noch in de Raad, noch in B. en W. is het onderwerp sindsdien ter sprake gekomen. Boudewijn van Rees overleed in Den Haag op 17 mei 1825.

Conclusie

Als we terugkeren tot de vraag uit het begin: wie was Boudewijn van Rees en wat is zijn betekenis voor de Leidse geschiedenis, dan kan allereerst worden opgemerkt dat we te maken hebben met een verlichte intellectueel met vaak verregaande ideeën, die zelfs vandaag de dag nog modern aandoen. Ik denk met name aan zijn oecumenische gezindheid die zich bij verschillende gelegenheden manifesteerde. Maar ook de realisering van een nationale armenzorg ligt nog niet zo ver achter ons. De politieke ideeën van Van Rees waren die van de Patriotten, zijn denkwereld sloot nauw aan bij die van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.⁷⁸ Was hij enerzijds een idealist, anderzijds toonde hij zich een realist. Zijn plannen getuigden van creativiteit en gingen steeds gepaard met een visie over de financiële haalbaarheid. Voeg daarbij zijn ontwikkelde deskundigheid op het gebied van de overheidsfinanciën en we krijgen de formule voor ogen waardoor hij ruim zestien jaar de stad kon dienen, ondanks de verschillende regeringswisselingen.

De bestuurlijke loopbaan van Van Rees heeft in feite nog geen jaar geduurd. Van 19 januari tot 19 november 1795 was hij lid van de Provisionele Raad, en een nog kortere periode van het Committé van Finantie en Onderstand. Maar al was het dan een korte periode, het was er wel één waarin onzettend veel nieuw opgezet en geregeld werd. Met revolutionair élan wilde men van alles aanpakken. Van Rees heeft zich daarbij doen kennen als één van de, misschien wel dé architect van de nieuwe bestuursstructuur. Op 17 juli 1795 werd hij benoemd tot secretaris van het Committé van Finantie en Onderstand. En die benoeming was bepalend voor zijn verdere loopbaan en betekenis voor Leiden. Niet een bestuurlijke, maar een ambtelijke carrière volgde. Zestien jaar lang heeft hij de stad als topambtenaar gediend, en fungeerde hij als ghostwriter voor al die bestuurders die zich met name met financiën bezig hielden. Maar ook met tal van andere onderwerpen, die hier niet ter sprake konden komen, heeft hij intensief bemoeienis gehad.

De overheidsfinanciën en de sociale bijstand vormden ondanks alles zijn taakgebied bij uitstek. En daarin school ook zijn grote frustratie. Zijn stre-

ven bleef gericht op gelijke waardering van de verschillende secretarissen van de stad. Hij kreeg zijn erkenning. Zo werd de eind 16de eeuw onder Van Hout begonnen ontwikkeling van een gespecialiseerde "ondersecretaris" voor de financiën" twee eeuwen later afgerond door Van Kees.

NOTEN

Dit artikel is met toestemming van mr. W. Downer enigszins gewijzigd overgenomen uit de niet-gepubliceerde bundel *Ups en Downer*, hem aangeboden bij zijn afscheid als gemeente-archivaris van Leiden.

1. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, III (Den Haag 1916) 387, en IV (Den Haag 1918) 85.
2. A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, XVI (Haarlem 1861), 155-156. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, X (Leiden 1937) 789-790. *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, I (Kampen 1978) 274-275. Alle drie de bijdragen bevatten opgaven van het werk van Van Rees.
3. J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap* (Amsterdam 1905) 456. *Vrijheid en verdraagzaamheid. Het seminarium der Remonstranten driehonderdvijftig jaar, 1634-1984*, 39, 90, 91.
4. Vriendelijke mededeling van mevr. G.M. du Pui, Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort.
5. Elisabeth van der Meersch werd geboren op 18 februari 1835 als dochter van Arent van der Meersch en Petronelle Heuvelingh (*Biografisch Lexicon*, als in n. 2). Abraham Arent van der Meersch was haar oudste broer, geboren op 22 februari 1720 te Amersfoort (zie Van der Aa als in n. 2, XII, eerste stuk, 505; voor huwelijk van de ouders zie *Nederland's Patriciaat*, II (1911) 330). Een andere broer was Michiel, in 1759 voor het eerst te Lelden beroepen. In 1790 werd hij emeritus. Op 27 januari 1809 overleed hij te Lelden, één dag na zijn zuster Elisabeth. Een derde broer was Guiliam. Deze was advocaat-fiscaal voor het Hof van Holland. Zijn zoon was Johan Frans van der Meersch, die in 1807 te Leiden in ondertrouw ging met Wilhelmina Jeannette Maria Pasteur (*Nederland's Patriciaat*, II, 330-332; Van der Aa, id., 508).
6. *Zestal kerkelijke redevoeringen gedaan op de bedestonden in het jaar 1782, Met enige geschiedkundige en andere aantekeningen verrijkt* (Amsterdam 1782).
7. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, V (Amsterdam/Antwerpen 1962) 1298.
8. Geyl, V, 1314. Zie ook P. Geyl, "Het volk in de Bataafse revolutie". *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 11 (1960) 197-216.
9. Geyl, V, 1375.
10. E.H. Kossmann, *The low countries, 1780-1940* (Oxford 1978) 44.
11. H.C. Rogge, "De Remonstrante Broederschap in den Patriottentijd". *Uit de Remonstrantsche Broederschap*, 6/3 (1984), 84, 158, 181. Archief Remonstrantse Gemeente Van Zevenhuizen, nr. 245, dd. 10 en 24 augustus 1788 (berustend ten gemeente-archiefe van Gouda).
12. Archief Remonstrantse Gemeente Leiden, inv.nr. 19, dd. 19 november, 25-29 december 1792.
13. Bevolkingsregister 1762-1796, in SA II, 1742, nr. 24.
14. *Zijn verbonden met magtige volken voor kleine staten voordelig?* (Leiden 1795) 38-42.
15. L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk gedurende de 18e en 19e eeuw* (Amsterdam 1912) 196-198. Lucie J.N.K. van Aken, *De Remonstrantse Broederschap in verleden en heden* (Arnhem 1947) 110-112. S.R.J. Zilverberg, "Kerk en Verlichting in Noord-Nederland", *AGNIX* (Haarlem 1980) 330. Zie als eigentijdse getuigenis het "Levensberigt" van Jan Kops, 142-143 (zie n. 21).
16. "Teyler" 1778-1798. *Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem/Antwerpen 1978) 38, 92.
17. E.V.V.G., *Proeve van betoog dat het den Gereformeerden mogelijk en raadzaam zij om hunne leeraars zelf te salarieren* (Leiden 1796).

- 18 P.J. Buynsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen 1973) 287-290.
19. *Bedenkingen over den toekomstigen armenstaat* (Leiden 1799).
- 20 In het voorbericht van het *Rapport wegens den finantiëlen staat der gesubsidieerde stichtingen Of godshuizen binnen Leiden*, archief van de secretarie 1574-1851 [voortaan af te korten als SA II], inv.nr. 2491.
- 21 P.B.A. Melief, *Op strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen/Djakarta 1955) hoofdstuk 11. S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (Londen 1977) 374-375. Schama's opmerking dat Van Rees deel uitmaakte van "the Representative Assembly" is echter onjuist.
22. In het vervolg is veelvuldig gebruik gemaakt van de notulen van de Provisionele Raad en opvolgende colleges, en van de notulen van de Kamer van Wethouders. Slechts wanneer de datum niet uit de tekst blijkt, is een noot gemaakt.
23. Zoals de heer Van Leyden van Westbarendrecht (adres van B. van Rees van 10 januari 1816 bij de notulen van Burgemeesters van 18 maart 1817, als bijlage 138/a). Deze werd in 1814 de eerste goeverneur van Zuid-Holland. Ook bij de continuatie van het lidmaatschap op 19 februari 1795 stelde Van Rees zich weer gereserveerd op. Na twee dagen bedenktijd besloot hij aan te blijven "zo lange hij dit goedvind voor zig of voor anderen, of nodig acht" (notulen Provisionele Raad van 19 en 23 februari 1795).
24. "Levensberigt ." (ed. W.M. Zappey), *Econ. en Soc. Hist. Jaarboek*, 33 (1971), 138.
25. SA II, 2529/a. Het kladrapport in SA II, 2518/e.
26. SA II, 2525.
27. Zie n. 20.
28. Notulen van Burgemeesters, 1817, bijlage 138/a.
29. Notulen sub dato. SA II, 2568.
30. SA II, 258, fol. 9.
31. Blok, IV, 32.
32. Het klad is in het handschrift van Van Rees, SA 11, 2289.
33. SA II, 2491.
34. Notulen van het Groot Committé, SA II, 2,523.
35. Notulen van het Committé van Finantie en Onderstand van 13, 17 en 22 december 1795, SA II, 2526, en notulen van de Provisionele Raad van 28 december 1795.
36. Blok IV, 64.
37. Voor volgende passage: SA 11, 2569.
38. Blok, IV, 30. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen 1965) 173.
39. Blok, IV, 62. SA II, 2569.
40. SA II, 2,534 e.v.
41. SA II, 2518/g 3, 2520/a.
42. Rapport van de burgers J.H. Siccamo en B. van Rees, als door de commissie tot het ontwerpen *eener* constitutie *voor* 't *volk van* Nederland, bij missive van den 4. november 1797 *verzocht* engecommiteerd, om te vervaardigen een uitgewerkt plan *van algemeene geevenredigde* belasting naar het *relatief* vermogen *van* de ingezetenen *dezer* Republiek, ingevolge het besluit *van* de Eerste Kamer *van* 't Vertegenwoordigend Lichaam, van den 15. october 1797 (Den Haag 1798). Briefwisseling van J.H. Siccamo en B. van Rees met de burgers. *over* het plan van algemene belastingen, door hun bij *derzelver* rapport aan de *commissie* tot het ontwerpen *eener* constitutie *voor* het volk *van* Nederland, op 17 februari 1798 voorgedragen. (Leiden 1799). *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, XXII (1899), 72.
43. F.N. Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche belastingen. Tijdsak der omwenteling. Algemeen stelsel van het jaar 1805* (Amsterdam 1865) 64.
44. A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen* (Bussem 1969) 54-57.
45. Notulen van de Municipaliteit van 26 juli, 6 en 13 augustus 1799, en van 4 augustus 1801. Archief van de Remonstrantse Gemeente Leiden, inv.nr. 20, notulen van de kerkeraad 1799-1802.
46. Bevolkingsregister 1796-1804, in SA II, 1932, deel 42, nr. 55. Bonbroek Kerkvierendeel, fol. 225.

47. H.T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908) 235-236. Blok. IV, 68, 73, 4X. SA 11, 2539.
49. SA II, 5555/n.
50. Zowel als secretaris van de Kamer van Finantie als van die van Fabricage moest Van Rees regelmatig rapporteren aan de door de koning aangestelde Commissaris van de stad, J.D. van Slingelandt (Archief van de Ramp, inv.nrs. 10 en 35). Aanvankelijk trad de Kamer van Fabricage op als commissie voor het opruimen, onder gezag van een "directeur-generaal der Ruïne", devrederechter D.C. Gevers van Endegeest (Blok, IV, X. Archief van de Ramp, inv.nr. 29). Toen de zaken wat genormaliseerd waren, benoemde J.D. van Slingelandt op 27 januari een "bijzondere commissie van toezicht tot opruiming en herstel der gebouwen", waarvan Van Rees het secretariaat voerde.
51. SA II, 2566/m. Deze brief is anoniem, maar moet op grond van enige persoonlijke opmerkingen en van het handschrift van enige toevoegingen aan Boudewijn van Rees worden toegeschreven. Ook de geadresseerde is onbekend. In de aanhef is sprake van "Mijn Heer en Vriend".
52. Notulen van de Raad van 10 februari 1807.
53. Ook een man als Heldewier, lid van de Kamer van Finantie en later burgemeester van Leiden, was hierover teleurgesteld. Zie daarover L. Knappert, *De Ramp van Leiden* (Schoonhoven 1906) 87. Archief van de Ramp, inv.nr. 5.
54. J.J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden 1965), 61-62.
55. Voor de volgende passage: M.D. Ozinga, "De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland", *Oudheidkundig Jaarboek*, 11 (1942), 74. 82, n.60 Afschrift van het juryrapport van 11 juli 1807 in SA 11, 5440.
56. SA II, 2566/x.
57. Collectie Bodel Nijenhuis, portefeuille 14, nrs. 151, 161
58. Zie noot 5.
59. Zie adressering op ongedateerde brief in SA II, 2517/b.
60. Missivenboek PP. nr. 104
61. Zie SA II, 2517/b.
62. In een gemeenschappelijke vergadering van de Kamers van Wethouders en Financiën dd. 24 maart 1807.
63. Notulen van B. & W. van 29 juni 1809, bijlage 110. Blok. IV. 86-87.
64. SA 11. 325, artikel 25.
65. Blok. IV. 84-85.
66. Notulen van B. & W. van 4 februari 1808.
67. Notulen van B. & W. van 31 december 1810.
68. Verbaal van de maire van 19 augustus 1811.
69. Als n.28. De geciteerde zin gaat verder: "w elken voor mij ook eenen zeer vereerenden uitslag gegeven hebben". Van Rees doelt hiermee op de gouden ereprijs die hij in 1814 behaald had in de prijsvraag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met zijn verhandeling "De ware en valsche schaamte." onder de zinspreuk "Het gelaat bedriegt niet ligt" (*Werken van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 1814, 44).
70. Protocol van notaris J.B. van Gent, 20 Januari 1812.
71. Protocol van notaris J.P. van Klinkenberg Dozy, 1 en 7 juli 1813.
72. Bibliotheek betr. Leiden en omg., nr. 254/18, stukken betreffende het St. Janshofje. Van Rees was regent van het St. Janshofje namens de stad. Hij heeft het uit het financiële slop gehaald.
73. SA 11. 6167.
74. Blok, IV, 108.
75. Als n. 28.
76. Notulen van de Raad van 9 februari 1816, En als n. 25.
77. Bibliotheek betr. Lelden en omg., nr. 15149, anonieme memorie van 1 april 1817.
78. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang* (Den Haag 1977) 42-47.
79. R.C.J. van Maanen, "Leidse stadhuisclerken tijdens de Republiek", *Holland*, 16/2 (april 1984), 87-88.

DE STUDENTENTIJD VAN CO MODDERMAN

door

W. Otterspeer

In 1917 stelde R.S.Tj. Modderman roepnaam Co op verzoek van een kleindochter zijn levensherinneringen op papier. Modderman was toen 78 jaar. Ondanks het feit dat hij in 1893 zijn professoraat te Groningen had neergelegd om gezondheidsredenen, bleek hij bij uitstek toegerust te zijn voor het moeilijke metier van de autobiograaf. Uit een korte schets van zijn leven mogen de kwaliteiten naar voren komen die Modderman in staat stelden tot het vervaardigen van een zo uiterst waardevol ego-document.

Kudolph Sicco Tjaden Modderman werd op 22 september 1831 te Winschoten geboren, waar zijn vader advocaat was. Hij was het vierde kind uit het huwelijk tussen H.J.H. Modderman en A.S.C. Emmen. Te Winschoten bezocht hij de lagere school en het gymnasium tot en met de vierde klas. In 1847 verhuisde het gezin naar Den Haag waar vader Modderman benoemd was tot lid van de Hoge Raad. In Den Haag moest Co de vierde klas overdoen omdat te Winschoten, zo meldt hij in zijn herinneringen, 'vooral werk gemaakt werd van lezen en verstaan van klassieke schrijvers, terwijl men in Den Haag als hoofdzak de grammatica beschouwde die in de puntjes werd geleerd.'

In 1850 werd hij te Leiden ingeschreven als student in de 'philosophische faculteit', zoals dat toen heette, in de wis- en natuurkunde. Hij voelde zich het meest aangetrokken tot de chemie, die toen werd gedoceerd door de excentrieke hoogleraar A.H. van der Boon Mesch. In diens krakemikkig laboratorium aan de Aalmarkt zette Modderman de eerste stappen op een weg die hem tot een professoraat in de chemie te Groningen zou voeren. Na zijn candidaatsexamen volgde hij ook colleges medicijnen, tot dat een voorstel van de grootste chemicus die Sederland toen bezat, de Utrechtse hoogleraar G.J. Mulder, hem weer op zijn eigen veld bracht. Op initiatief van Mulder namelijk, en op kosten van de staat werden in 1853 en volgende jaren voordrachten voor boeren en andere belanghebbenden georganiseerd over het nut van chemische kennis in de landbouw. Deze voordrachten werden hoofdzakelijk door studenten van Mulder verzorgd maar via een Leidse vriend die naar Utrecht was gegaan werd ook Modder-

man verzocht deel te nemen. Met als standplaats Hulst, hield hij daar, en ook te Hontenisse, Axel en Westdorpr, in de winters van 1854-1855 en 1855-1856 zijn voordrachten.

Eind 1856 was hij in Leiden terug, waar hij het volgend jaar promoveerde op een proefschrift over osmose. In oktober 1857 vertrok hij naar Jena, waar hij tot augustus 1858 onderzoek deed in het laboratorium van professor C.G. Lehmann, hoofdzakelijk op organisch- en fysiologisch-chemisch gebied.

Terug in Leiden was hij een van de eersten die een plaats kregen in het nieuwe chemisch laboratorium op de Ruïne, dat in oktober 1859 was geopend. Van 1860 tot 1864 was hij daar assistent en gaf er privaatcollege over de fysiologische chemie.

Vanaf zijn promotie was hij ook een van de uitgevers (samen met J. Bosscha en W.F.R. Suringar) van het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Blikken in het leven der Natuur*. Hij schreef daarin over uiteenlopende onderwerpen als melk, het bloed en het onweer. Zijn leven lang is Modderman deze journalistieke inspiratie trouw gebleven, vooral in het *Album der Natuur* waarvan hij van 1901 tot 1909 mederedacteur was.

In september 1864 werd hij leraar scheikunde en natuurkunde aan de eerste in ons land geopende H.B.S. te Haarlem. Al kort daarna, mei 1866, werd hij benoemd tot directeur van de H.B.S. te Arnhem en begin 1869 werd hij aangezocht hoogleraar te Groningen te worden. Hij aanvaardde daar zijn ambt op 4 maart met het uitspreken van de rede *Feitenkennis en Theorie in de Scheikunde*. In het academisch jaar 1881-1882 was hij rector magnificus. Bij het neerleggen van dit ambt sprak hij de voor hem zeer kenmerkende rede *Vooruitgang en Natuurwetenschap* uit. Na 24 jaar hoogleraar geweest te zijn ging hij in 1893 met emeritaat en vestigde zich in Den Haag waar hij op 26 augustus 1925 overleed. Modderman zal niet de geschiedenis ingaan als een groot chemicus. Zo men hem vergelijkt met tijdgenoten als Van Bemmelen, Franchimont en vooral Van 't Hoff kan alleen maar gezegd worden dat zijn talenten elders lagen. Hij leefde in een tijd waarin de natuurwetenschappen en zeker ook de chemie een revolutionaire ontwikkeling doormaakten. Zijn talent was het, vooral via het *Album der Natuur*, een groot publiek in staat te stellen kennis te nemen van de nieuwe denkbeelden.

Als 'figuur', als breed ontwikkelde en fijnzinnige geest die hij was, was hij van veel groter belang dan als wetenschapper. Zijn interesse beperkte zich ook niet tot de natuurwetenschappen. Hij was een groot minnaar van de muziek en een uiterst verdienstelijk beoefenaar ervan. En blijkens het feit dat hij over Marlowe's *Faust* schreef gold zijn liefde ook de literatuur en de geschiedenis.

Door zijn training nauwkeurig te observeren, zijn aanleg zeer toeganke-

lijk verslag te doen, zijn uiterst adequaat geheugen en het feit dat hij een aantal maatschappelijke ontwikkelingen meemaakte die van belang zijn, was Modderman de ideale persoon voor het vervaardigen van een autobiografie. De pagina's die hier volgen en die de studententijd van Modderman te Leiden bestrijken, zijn daarvan het bewijs.

Studenten-tijd

Van jongs af stond het vast dat ik zou studeeren, maar in welk vak wist ik nog niet toen ik het gymnasium verliet. Het meest voor de hand waren de rechten, het vak mijns vaders en om zoo te zeggen van de geheele familie, zoowel van vaders- als moederszijde.' Daarop bestond slechts één uitzondering: een broeder van mijn vader, Jan Jakob (1786-1809)² had zich te Utrecht onder leiding van prof. Calcoen³ op de sterrenkunde toegelegd, maar even voor zijn promotie aldaar overleden. Jammer, want hij had een uitmuntenden aanleg en beloofde veel. Doch de rechten trokken mij niet aan. Evenmin de theologie' en de medicijnen. Bleven over de letteren en de wis- en natuurkunde. Wat ik van deze studievakken wist kwam mij hoogst belangrijk voor, maar hoe schoon de studie ook leek, in beide vakken had men weinig vooruitzicht een goede positie in de maatschappij te verwerven. Ten slotte, na een gesprek met mijn vader en oudsten broeder, waarin de laatste er op wees, dat de weinigen die in de natuurwetenschappen studeerden bijna zonder uitzondering goed vooruitkwamen, koos ik deze vakken. Zoo toog ik dan met mijn vader naar Leiden en werd door den rector magnificus, prof. de Wal', een oude Groninger kennis, als student in de faculteit der wis- en natuurkunde ingeschreven, Kamers werden voor mij gehuurd op de Hooigracht", tegenover de Groenesteeg. De zitkamer was ruim, bijna vierkant en had door twee ramen uitzicht op de gedempte, maar door de twee rijen boomen wat donkere gracht. De slaapkamer was kleiner, doch evenals de zitkamer netjes, schoon wat spaarzaam gemeubileerd. Doordien de verhuurders, die beneden een tabakszaak dreven, pas gehuwd waren was het meubilair nieuw. De huurprijs, f 150, was zelfs voor dien tijd niet hoog. Naast mij woonde Ds. Iterson⁷ met zijn talrijk gezin in een dubbel heerenhuis en aan de andere zijde van den dominee had een student in de letteren, de fries Rinkes⁸, zijn kamers. Ik legde natuurlijk een bezoek af bij den laatsten, die mij jongen student vriendelijk ontving en een gunstigen indruk maakte. Wat mij imponeerde was zijn groote verzameling fraai gebonden boeken, in nette kasten die twee zijden van de ruime kamer bedekten. Vernemende dat ik bij de familie Iterson aan huis kwam, plaagde hij mij met de oudste dochter, een kleine knappe blondine. Daarvoor bestond niet de minste rede en zou ik wel niet onthouden hebben, ware het

afb. 7. R.S.Tj. Modderman. Foto M. Verveer.

*afb. 2. N.C. Kist. Gravure door
D.J. Sluyter, Academisch Historisch
Museum.*

niet dat kort daarop ook Rinkes met de familie kennis maakte en wel met het gevolg dat eenige jaren later Keetje Iterson Mevrouw Rinkes werd. Hij, Dr Rinkes is niet oud geworden, bij zijn overlijden was hij rector van het gymnasium te Arnhem.

Behalve bij de familie Iterson, kwam ik aan huis bij de hoogleeraaren de Wal en Kist!“, beiden kennissen van mijn vader. Eerst genoemde rechtsgeleerde had zulk een uitgebreide bibliotheek, dat hij het huis naast het zijne gehuurd had om zijn papieren schatten allen te bergen. Hij was gehuwd doch kinderloos en noodigde mij nu en dan op luisterrijke soupers, toen nog in de mode, daar men niet later dan vier uur dineerde. Prof. Kist, die de kerkgeschiedenis doceerde, had een talrijk gezin, wier leden de roode Kistjes genoemd werden naar hun rosachtige haren, in tegenstelling van de zwarte Kisten, hun verre neven. Ik herinner mij dat ik daar den oudsten zoon ontmoette met zijn aanstaande, Mej. van de Sande uit Dort. Deze Mr. Kist“, de latere president van den Hoogen Raad, dien ik in lateren tijd in Den Haag nader leerde kennen, was destijds griffier bij het kantongerecht te Noordwijk.

Het meest evenwel kwam ik aan huis bij de familie Hartevelt” op de oude Vest, waarvan de vrouw des huizes Antoinette, als dochter van mijn vaders Amsterdamschen broeder“, mijn volle nicht was. Ik kende ze reeds goed, want in de Kerst-vacantie '49 had ik er gelogeed en van dat bezoek aangename herinneringen bewaard. Gedurende mijn geheelen studenten tijd at ik er elken dinsdag. De ouders van Jacobus Hartevelt¹³, in de familie Coos genoemd, leefden nog en bewoonden een groot huis op de Breestraat.

Ook bij hen kwam ik aan huis, meestal op zondagavond, wanneer er familiereunie was. Om de andere week ging ik van zaterdagmiddag tot maandagmorgen naar huis. Coos H. had nl. een zuster, gehuwd met den heer Wttewaal¹⁴ en wonende op het Kapenburg en bij wie ik ook nu en dan aan huis kwam. (Hun dochter werd de eerste vrouw van Mr. Cort van der Linden¹⁵, later hoogleraar en minister.) Loos H. was brander en de jeneverstookerij bevond zich achter het woonhuis op de oude Vest. Het was een kleine, vrij gezette joviale man, met een knap uiterlijk, doch leed aan vallende ziekte. Zijn vrouw verzorgde hem trouw als hij een aanval kreeg: ik heb er nooit een bijgewoond. Voordat het tot een verloving kwam, had men haar een aanval laten bijwonen, maar zij had zich daardoor niet laten afschrikken. Er waren in 1850 vier kinderen: Johanna, Coosje, Abraham en de pas geboren Marie. Er zouden nog drie dochters komen.“ Thans (1915) zijn allen reeds overleden, behalve de twee oudsten, Mevr. de wed. v.d. Loeff en Mevr. Ort. Ik at er steeds huiselijk en gezellig, gelijk later ook Ewoud¹⁷, die in '56 student werd. Na het maal vroeg men mij steeds een stukje op de piano ten beste te geven, wat ik dan zoo goed als het ging uit het hoofd deed, het slot was altijd de carnaval de Venise, op verzoek van den gastheer.

Toen ik aankwam was het groenloopen, later weer hersteld, afgeschaft¹⁸ en bepaalde zich het plagen der novitii tot een zoogenoemden donderavond. De groenen kwamen daartoe bijeen in de zaal van een h6tel op de Breesstraat, waar zij door de oudere studenten aangesproken, ondervraagd en min of meer in de maling genomen werden. Ik kwam er zeer genadig af. Toen een hunner mijn naam gehoord had, gaf hij mij een prijscourant der wijnen van de firma Modderman en Hartevelt, met het bevel daarmee bij de aanwezigen rond te gaan en de wijnen aan te prijzen. Ik nam die natuurlijk aan, maar legde ze weer neer, zoodra mijn lastgever uit het gezicht was. Later kwam er nog een naar mij toe met de vraag in welk vak ik ging studeren. Op mijn antwoord in de filosofie, de natuurwetenschappen, zei hij dat dit zeer pedant was. Ik antwoordde niet te begrijpen hoe het pedant kon heeten dat men zich in de een of andere faculteit liet inschrijven. Men gaf daardoor toch te kennen, dat men het daarin geleerde nog niet wist, of althans niet voldoende. Mijn antwoord scheen den ondervrager te voldoen en lachend zei hij het slechts voor de grap gezegd te hebben en dat hij zelf in de filosofie studeerde. Zijn naam was van Bemmelen” en in het vervolg ben ik veelvuldig met hem in aanraking gekomen. Zie daar alles wat ik te verduren had. Ook de meeste andere groenen kwamen er goed af en slechts enkelen, waarschijnlijk door eigen schuld, werden harder behandeld. Tot slot van den avond werden wij in een ander vertrek gebracht waar de

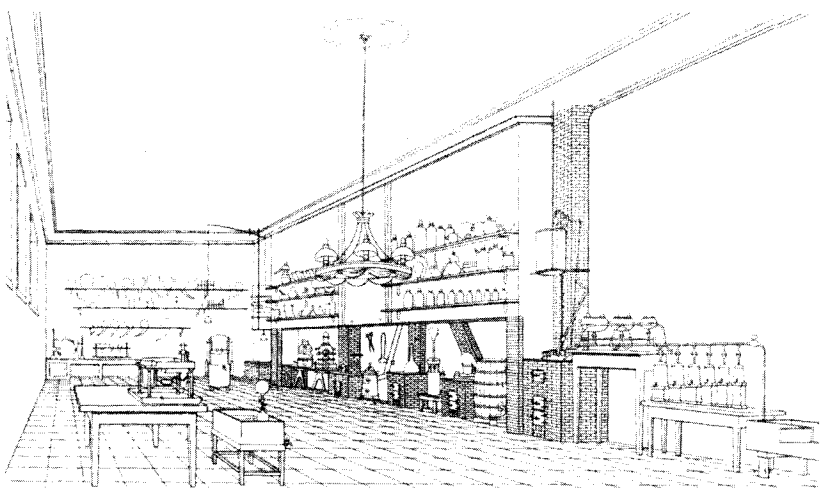
Senaat van het studenten-corps aan een lange smalle tafel plechtig gezeten was, ter inauguratie van de nieuwe leden. Die senaat bestond uit een voorzitter, secretaris, penningmeester (Kuenen,²⁰ Fruin²¹ en Verniers v.d. Loeff,²² de twee eersten later hoogleeraren resp. te Leiden en Utrecht, de laatste lid der 2-de kamer) en de vijf voorzitters der faculteiten". Zij waren allen in zware rok en witte das en omhangen met de teekens hunner waardigheid, bestaande voor de juridische, medische, theologische, letter- en natuurkundige faculteiten uit resp. roode, groene, zwarte, witte en blauw geverfde sjerpen. De laatstgenoemde zou ik later dragen." Wij schaarden ons voor de tafel en nu hield de voorzitter een lange, welsprekende rede, waarin hij ons naast de voorrechten van het vrije studenteleven, op de daaraan verbonden plichten opmerkzaam maakte. Vooral ook wees hij op het nut van de studentevereeniging, die den gezelligen omgang harer leden regelde en welke voordeelen dit voor elk hunner had. Wij werden daarna uitgenoodigd mee te gaan naar den studentesocieteit, om onder een glas wijn nader met de oudere leden kennis te maken. Ik ging mee, maar herinner mij van het verdere verloop niets, zoodat er wel niets bijzonders meer voorviel.

Het aantal studenten was destijds nog klein en bedroeg, volgens den stud. almanak van 1851, 348 te Leiden en met inbegrip van de elders verblijvenden 439. De helft bijna studeerden in de rechten, ruim 80 in de medicijnen, een 50-tal in de godgeleerdheid, 21 in de letteren en slechts 11 in de wis- en natuurkunde." In laatst genoemde faculteit had men slechts twee examens af te leggen: het candidaats, waarvoor men minstens twee, beter nog drie jaar te studeeren had en het doctoraal, dat gelijken studietijd vereischte, behalve het zoogenoemde tweede deel, de promotie, waarvoor men een dissertatie moest schrijven. Om tot het candidaatsexamen te worden toegelaten moest men getuigschriften overleggen dat men lessen over Latijn, Grieksch en Logica met vrucht had bijgewoond. Deze testimonia werden door de hoogleeraren in Latijn en Grieksch, Bake²⁶ en Cobet²⁷, gemakkelijk afgegeven, het was voldoende dat men de daarvoor bestemde colleges betaald en eenige malen bezocht had. Dit heb ik dan ook gedaan, maar overigens van de oude talen geen studie meer gemaakt, als voor mijn vak van geen nut. Van 't college van Bake, een reeds bejaard man van groote reputatie herinner ik mij zoo goed als niets, beter dat van den beroemden Cobet, die voor medici en filosofen, ter verkrijging van het testimonium een afzonderlijk college gaf. Hij begon zijn eerste les met te zeggen: jelui moet ontleden, je toeleggen op anatomie. Dat woord is afgeleid van het Grieksch "temnoo", dat snijden beteekent en door mij gekozen is ter behandeling, als geschikt onderwerp voor aanstaande snijderbazen. Dat de professor een vol jaar kon spreken over één Grieksch woord, zijn

geschiedenis, vervormingen en voorkomen in de literatuur getuigt van zijn groote geleerdheid, doch niettemin is het begrijpelijk dat wij medici en filosofen er weinig belangstelling voor hadden. Na een paar lessen bestond zijn gehoor dan ook uit literatoren, die met grooten ijver de wijze woorden van den geliefden meester opvingen. Wij kregen echter bijtijds het vereischte getuigschrift.

Van den hoogleeraar Stuffken²⁸, die de logica en de wijsbegeerte doceerde, kreeg men het testimonium voor eerstgenoemd vak zoo gemakkelijk niet, althans niet, als men zijn colleges niet getrouw had bijgewoond. En dit deden slechts weinigen, want verveelender les als dat van genoemden hoogleeraar kan men zich bezwaarlijk voorstellen. Het op zich zelf toch al niet aanlokkelijk vak werd met droevige stem zoo saai met vermoeiende herhalingen voorgedragen, dat het een marteling was er vijf minuten naar te blijven, met het te wachten gevolg, dat de professor een tentamen eischte. Een mijner vrienden, Frits Pantekoek,²⁹ een vroolijke, altijd opgewekte theoloog, die zijn loopbaan eindigde als zeer gezien predikant te Amsterdam, verkeerde in hetzelfde geval en de hoogleeraar bepaalde, denkkelijk op ons verzoek, dat wij gezamenlijk door hem ondervraagd zouden worden.

Geheel onbedreven in de logica was ik niet, ik had althans van syllogismen, van major, minor, enz. gehoord, vooral ook door de vlijtige beoefening van de wiskunde logisch denken geleerd, maar overigens wist ik van dit vak met zijn eigenaardige kunsttermen zoo goed als niets. Wij hadden een paar dagen tijd om ons voor te bereiden en kwamen saam om dit gemeenschappelijk te doen, maar met den opgeruimden, luchthartigen vriend kwam er niet veel terecht en al spoedig geraakten wij aan het redetwisten over de diepzinnige vraag met welk doel de eerste ladder gemaakt zou zijn: om van beneden naar boven of omgekeerd om van boven naar onderen te komen. Van het tentamen, dat goed afliep, in zoo ver dat wij het verlangde getuigschrift kregen, herinner ik mij dat de professor mij naar het verschil vroeg tusschen contrair en contradictoir? En wijzende op de porseleinen kachel voegde hij er bij: “als ik zeg deze kachel is zwart, is dat contrair of contradictoir? Ik antwoordde dat in het gezegde: “die kachel is zwart” niets was dat men contradictoir kon noemen, een kachel kon zeer wel zwart zijn en zelfs waren de meeste zoo, maar dat als men het van dezen kachel zeide het in strijd was met de waarheid en dus contrair. Naar zijn gewoonte (de professor sprak steeds in lange zinnen en weerlegde in het laatste deel daarvan wat hij in het eerste gezegd had) begon hij met te zeggen, dat er veel goeds was in mijn betoog. Evenwel nothans (geliefkoosde uitdrukking van hem, waarvoor hij algemeen bekend stond) bleek er uit,

afb. 3. Chemisch laboratorium aan de Aalmarkt, 7837. Uit: W.P. Jorissen, pag. 62 (zie n. 36).

dat ik niet wist wat men in de logica onder contrair en contradictoir verstonde. Ik weet dit ook thans nog niet en heb er nooit belangstelling voor gevoeld. Dit is al wat ik mij van dit tentamen herinner, dat gelijk gezegd gunstig voor ons afliep.

De hoogleeraren der natuurkundige faculteit, waarmee ik voornamelijk te doen had, waren: Verdam³⁰ (wiskunde), Kaiser³¹ (sterrenkunde), Rijke³² (physica, van der Boon Mesch³³ (chemie), J. van der Hoeven³⁴ (dierkunde) en de Vrieze³⁵ (plantkunde).

De studenten in natuurwetenschappen en geneeskunde bezoeken over het algemeen trouw de colleges. Dat is ook noodig, zij kunnen uit boeken alleen de vereischte kundigheden niet opdoen. Ik deed dit natuurlijk ook.

De lessen begonnen meestal om negen, een paar dagen in de week reeds om acht uur en gingen gewoonlijk onafgebroken door tot drie uur. Tusschen de colleges in, die steeds drie kwartier duurden, had men een kwartier vrij, wat ook noodig was, want de collegezalen, die wij te bezoeken hadden, lagen ver van elkander. Gewoonlijk togen wij eerst naar het academiegebouw op het Rapenburg, waar Verdam zijn wiskundige lessen gaf en ook Bake, Cobet en Stuffken colleges gaven, dan naar het chemisch Laboratorium³⁶, destijds op de Aalmarkt om de welsprekende redevoeringen van Van der Boon Mesch aan te hooren, dan om elf uur naar de collegezaal van Rijke in het physisch cabinet, Papengracht, te twaalf uur het col-

*afb. 4. G.J. Verdam. Gravure door
D.J. Sluyter. AHM.*

*afb. 5. A.H. van der Boon Mesch.
Gravure door D.J. Sluyter. AHM.*

lege van Van der Hoeven in het Museum van Natuurlijke Historie,” en eindelijk te één uur naar den Hortus achter het Academiegebouw voor de plantkundige lessen van de Vrieze. Om 12 uur, ook wel om 1, al naar we tijd hadden, kochten wij bij een bakker op de Papengracht een gesmeerd kadetje of wel een bolus van den kleinen gezetten man, die daar omstreeks dien tijd met zijn groene trommel, die het genoemde Leidsch gebak bevatte. Dat heen en weer geloop in de vrije kwartieren van het eene college naar het andere, hoewel bij ongunstig weer niet aangenaam, was toch een heilzame ontspanning voor den geest.

Ik woonde colleges van prof. Verdam bij over hoogere algebra, bolvormige driehoeksmeting, analytische en beschrijvende meetkunde. Hij was van middelbaren leeftijd, eenvoudig maar altijd keurig net gekleed en uiterst precies en afgemeten in zijn woordkeus en al zijn doen en laten. Kortom men zou zeggen de vleesch geworden wiskunde. Hij gebruikte gaarne Latijnsche uitdrukkingen en men verhaalde van hem, dat hij eens op een thee een aschbakje “receptaculum cineris” en een sigaar “herba Nicotiana in formam cylindricam reducta” genoemd had. Het was destijds gebruikelijk nu en dan theevisites bij de hoogleeraren af te leggen, sommigen hadden daarvoor een vasten avond in de week, bij anderen moest men belet vragen. Men ging gewoonlijk met zijn speciale kennissen. Toen ik in ‘69 als hoogleeraar te Groningen kwam was het daar nog in zwang en heb ik nog een paarmaal zulke bezoeken gehad, maar niet lang daarna raakte het geheel in onbruik.

De colleges van prof. Verdam waren zeer leerzaam en ik verzuimde ze

dan ook bijna nooit, in weerwil van het vroege morgenuur, waarop zij vaak aanvingen. Ik herinner mij dat ik eens met een paar kornuiten, echte plakkers, den geheelen nacht door geomberd³⁸ had en zoo van de ombertafel naar het college ging. Dergelijke excessen kwamen evenwel hoogst zeldzaam voor.

Prof. van der Boon Mesch was een vijftiger, eer klein dan groot, tamelijk gezet en buitengewoon welbespraakt. Hij droeg een rossige pruik, was altijd glad geschoren en zag scheel, zoodat men nooit recht wist of hij je aanzag. Hij zelf verhaalde mij eens (Hij was een aangename causeur en met de snuifdoos in de hand, die hem nooit verliet, kon hij de grappigste anecdoten vertellen) dat hij, schoon met groote inspanning, zijn oogen recht kon zetten en dit gedaan had toen hij voor een schilder poseerde. Verbaasd en verlegen had de kunstenaar hem aangestaard. "Mijn goeije vriend - had hij toen gezegd - ik begrijp wat je vragen wil: schilder mij maar scheel". En dit zeggende had hij zijn oog weer in den hoek gegooid. Wat politiek betreft was de professor uiterst conservatief, even als zijn vriend Dr. Kaathoven³⁹ en had een gloeienden haat aan Thorbecke. Als hij over dezen sprak werd hij vuurrood van kwaadheid. Nog zij gezegd, dat hij weduwnaar was en kinderloos en op de oude Vest naast de Leidsche schouwburg woonde, naar sommigen zeiden een geschikte woonplaats voor een poseur.

Zijn colleges waren goed bezocht en dat niet alleen om de proeven die men noodzakelijk gezien moest hebben en met behulp van zijn beiden amanuenses van der Burg⁴⁰ en Dorstman⁴¹ doorgaans goed slaagden, maar ook om zijn boeiende voordracht, doorspekt met anecdoten en aardigheden. Wel was de uiteenzetting vaak wat oppervlakkig en ging hij op tijd nieuwe theoriën na Berzelius⁴² als echte conservatief geheel voorbij, maar men leerde dan toch op aangename wijze en verkreeg eenig inzicht in het voor den beginner moeilijke vak. In elk geval deed het bijwonen dezer colleges en de lectuur van het uitvoerig leerboek der chemie van Graham-Otto⁴³ mij liefde voor deze wetenschap opvatten, zoodat ik het als hoofdstudie koos.

Zeer degelijk waren de lessen over natuurkunde, gegeven door prof. Rijke, die hoewel geen vlotte spreker toch duidelijk sprak en zijn onderwerp helder uiteenzette. door ondervragen hield hij voortdurend voeling met zijn toehoorders. Ik behoorde tot hen die hij het meest liet respondeeren en zei mij eens op een thee, dat mij dit niet moest verdrieten: hij deed het niet zoozeer om mij aan de tand te voelen, alswel om zich te overtuigen dat hij duidelijk geweest was in zijn betoog. Of dit vleiend voor mij was, dan wel het omgekeerde, moet ik in het midden laten. Hij was er zeer op gesteld, dat men vlijtig zijn college bezocht, wat we trouwens bijna allen deden, ook om de fraaie en leerzame proeven, die zelden of nooit mislukten.

*afb. 6. P.L. Rijke. Gravure door
D.J. Sluyter. AHM.*

Wie wegbleef kon er bijna vast op rekenen, dat hij den volgenden keer ondervraagd zou worden over het in zijn afwezigheid behandelde. Wij rekenden daarop en lieten ons onderrichten door een vriend die er wel geweest was. Doch eens, toen ik verzuimd had wat zelden gebeurde, vroeg hij mij: “waar ben ik gisteren gebleven?” Hierop was geen antwoord mogelijk dan te zeggen dat ik er niet geweest was, 'tgeen mij de vermaning op de hald haalde dat ik geregeld moest komen. Dus een weinig schoolmeesterachtig was hij, doch overigens een voortreffelijk docent.

Prof. Rijke was van middelbare lengte en schoon niet onvriendelijk gaven zijn donkere oogen en baard — door zijn hoofdhaar was hij grootendeels heengegroeid — gevoegd bij zijn scherpe trekken hem een ietwat barsch uiterlijk. Hij maakte den indruk van iemand van strenge plichtsbetrachting, die veel van anderen, doch ook van zich zelven eischte. Hij kon destijds een kleine veertig jaar zijn en was in '50 nog ongehuwd, doch trouwde een paar jaar later een Leidsche dame, Mej. Hamaker en gaf bij die gelegenheid een groote danspartij in de gehoorzaal, die ik heb bijgewoond. Hij werd vader van een talrijk gezin.

Al zie ik graag bloemen, fraaie heesters en boomen, behoort toch de plantkunde niet tot mijn meest geliefde vakken. De colleges van prof. de Vrieze waren ook allerminst geschikt om mijn geringe liefde voor dit studievak te doen toenemen. Zijn voordracht was saai en droog en hij bepaalde zich bijna uitsluitend tot de systematiek. Juist dat deel der weten-

*afb. 7. J. van der Hoeven. Litho door
J.P. Berghaus. AHM.*

schap dat mij het meest belang inboezemde, de plantenphysiologie, m.a.w. de leer der levensverrichtingen der plant, werd zeer stiefmoederlijk behandeld. Ik zou den hoogleeraar onrecht doen als ik er niet bijvoegde dat zijn behandeling in overeenstemming was met den toenmaligen toestand der wetenschap en voorts dat de fout ook aan mij lag, door mijn te weinig ontwikkeld waarnemingsvermogen voor vormen en slecht geheugen voor kenmerken en namen der planten.

De colleges over dierkunde werden gegeven door prof. J. van der Hoeven van 11-12 uur. Wij hielden die eerst in het tweede studiejaar, daar in het eerste op 'tzelfde uur v.d. Boon Mesch college gaf. Die lessen over dierkunde waren zeer degelijk en volgde ik ook getrouw daar het vak mij zeer behaagde. Toch zou ik er meer aan gehad hebben als de hoogleeraar in de moedertaal gesproken had en niet in het Latijn. Dit vorderde onnoodigerwijze dubbele inspanning van den toehoorder: vooreerst het verstaan van de taal en ten tweede het begripen van het verhandelde. Gelukkig was het voortreffelijk leerboek van den professor in het Nederlandsch geschreven, zoodat ik het op de colleges min duidelijke door zelfstudie kon verhelderen.

Naar men verhaalde was de reden, die van der Hoeven bewoog zich aan het ouderwetsche Latijn te houden deze, dat hij bij zijn optreden aan de Curatoren verzocht had in de landstaal college te mogen geven. Destijds was het Latijn nog verplichtend voor alle academische lessen en het verzoek werd geweigerd. Doch eenige jaren later zag men toch in dat het Latijn als voertaal voor alle vakken zonder onderscheid uit den tijd was en nu werd aan de hoogleeraren de keuze gelaten van de taal, die zij het doelmatigste voor hun onderwijs vonden. Doch nu weigerde van der Hoeven, uit

een soort van koppigheid of hoe moet men het noemen, van het verlof om in het Nederlandsch te doceeren gebruik te maken: men had hem gedwongen in het Latijn college te geven, hij zou er nu mee voortgaan. Een grappigen uitdrukking maakte het slot der voorlezing, die de hoogleeraar eindigde met een zin half in het Latijn en half in het Hollandsch, aldus: “sedjam hora auditia (het uur is om, letterlijk: doch het uur is reeds gehoord) wij zullen nu nog even naar boven gaan”. De collegekamer was namelijk beneden in het Museum van Natuurlijke Historie en dat naar bovengaan had tot doel ons de besproken opgezette dieren te laten zien. Bij de verklaring daarvan sprak de professor Nederlandsch.

Er blijft mij nog over de colleges over sterrenkunde te bespreken, die tot de beste behoorden der Leidsche hoogeschool. Ze werden gegeven door den hoogleeraar Kaiser, een tamelijk lange, magere man van middelbare leeftijd, die er eenigszins lijdend en afgetobt uitzag. Hij had naam gemaakt door zijn belangrijke waarnemingen, o.a. over de planeet Mars met gebrek-kige hulpmiddelen volbracht en door zijn talrijke populaire geschriften. Wel bespraakt, zonder bepaald welsprekend te zijn, wist hij de moeilijkste onderwerpen duidelijk te maken en zijn college over populaire astronomie werd dan ook, in weerwil van het ongelegen uur (‘snamiddags te 5 uur, d.i. direct na het middagmaal, dat destijds te 3 uur genuttigd werd) door een groot aantal studenten trouw bezocht.

Als student in de wis- en natuurkunde, had ik met drie anderen (Suringar”, van Eldik¹⁵ en van Gigh¹⁶) nog een andere les en wel over theoretische sterrekunde bij genoemden hoogleeraar bij te wonen. Wegens het kleine getal toehoorders gaf de professor dit college in zijn zitkamer van de sterrenwacht en dus hoog in de lucht boven in het academiegebouw, onmiddellijk onder de kamer waar de kijkers waren opgesteld. Wij zaten gezellig op stoelen aan de werktafel tegenover de hoogleeraar, die geen eigenlijke voordracht hield, maar ons beurtelings afvroeg en verklaarde wat we niet begrepen uit het leerboek van Littrow”, dat bekend stond voor zijn onduidelijkheid, maar bij gebrek aan beter dienst deed. Voor dit college bereidde ik mij steeds voor samen met Suringar, waartoe we den avond te voren bijeenkwamen.

Het volgende niet onvermakelijke voorval is mij steeds in de herinnering gebleven. Aan de orde was de wijze waarop men op zee de geografische lengte en breedte bepaalt, m.a.w. de juiste plaats waarop zich het schip bevindt. Naar men weet bedient zich de zeeman hiervoor, behalve van een nauwkeurig loopende klok, zoogenoemden chronometer, van een sextant. De professor liet nu door den amanuensis, die Valk” heette, laatstgenoemd instrument halen om ons het gebruik daarvan uit te leggen. De sextant werd gebracht, maar zag er zoo stoffiger, geroest en uitgeslagen uit, dat de

hoogleeraar erg boos werd en den onthutsten bediende duchtig de les las en allerlei scheldwoorden naar het hoofd wierp. Toen hij hem daarbij herhaaldelijk een uil noemde, fluisterde Suringar mij lachend iets in, dat ook mij deed glimlachen. Dit trok de attentie van Kaiser en driftig vroeg hij: "waar om zit jelui zoo te lachen"? "Pardon professor zei ik ik lachte omdat Suringar mij influisterde dat U het Hollandsche spreekwoord omkeerde: elk meent zijn uil een valk te zijn door Valk een uil te noemen". Nu moest de nog altijd booze professor toch zelf ook lachen. Ik wil hierbij nog opmerken, dat gelijk ik later zal verhalen, omgekeerd de professor eens tegenover mij zat te lachen en mij daardoor in verlegenheid bracht, daar ik de reden van zijn vroolijkheid niet kon gissen.

Aan velen die tot de academische lessen bevorderd worden, valt het voordeel ten deel, dat zij eenige op het gymnasium gemaakte vrienden meeneemen. Dat voorrecht had ik niet. Mijn klasse op het gymnasium was zeer klein en daarvan ging Moll⁴⁹, die ik het best kende, naar Utrecht en Andriessen⁵⁰ naar Amsterdam, zoodat alleen de theoloog Greef⁵¹ overbleef. Ik weet niet eens zeker of hij wel naar Leiden ging, zoo ja dan zag ik hem te weinig om mij dat nu nog te herinneren. Zij die een jaar voor mij van het Haagsche gymnasium naar Leiden gegaan waren kende ik natuurlijk allen althans van aanzien, sprak aan de academie dezen of genen, maar werd met geen hunner intiem, behalve met v.d. Sande Bakhuizen."

Het spreekt van zelf dat ik spoedig kennis maakte met hen, die dezelfde colleges volgden. Dit waren, behalve Suringar en van Gigh, die e.a. ik in de natuurwetenschappen studeerden, allen medici. Met eenigen der laatsten ging ik tijd lang dagelijks om, met name met Jansen⁵² uit Delft, van der Elst⁵³ uit Dort en Verkade⁵⁴ en Mulder⁵⁵, van de Zaan, waarvan eerstgenoemde weldra ziek naar huis ging en aan de teering overleed. Tevens werd ik spoedig zeer intiem met de botanicus Suringar, die zich met genoemde medici weinig bemoeide. Ook ik zag ze dan hoe langer des te minder, zonder den omgang geheel aftebreken. Door Suringar kwam ik ook in kennis met Pantekoek, van wien boven reeds is verhaald, en met Land⁵⁶, die beiden, e.a. S. uit Leeuwarden kwamen. Land, die in de letteren studeerde, was zeer muzikaal en componeerde zelfs kleine klavierstukjes. Met hem en v.d. Sande Bakhuizen vormde ik spoedig een muziekclubje, twee onzer speelden 4-mains, terwijl de derde omsloeg en toehoorde. Wij speelden uitsluitend klassieke stukken, z.a. ouvertures en sinfoniën van Beethoven en Mendelsohn en wel afwisselend bij mij op de kamer en bij de familie Land, die buiten de Heerepoort woonde. Mevr. Land, de weduwe van een Leeuwarder dokter⁵⁷, was met het student worden van haar oudsten zoon zich te Leiden komen vestigen. De familie bestond verder uit een dochter Elize,

later gehuwd met den physicus Schröder van der Kolk'!' en nog twee zoons: Axel,“” later geneesheer te Utrecht en Nico,“” later hoogleeraar in het Romeinsch recht te Groningen.

Zooals men begrijpen zal, maakte ik langzamerhand meer kennissen, ja na eenigen tijd had ik de meesten mijner medestudenten gesproken en kende allen van aanzien. Goed bekend en min of meer bevriend geraakte ik natuurlijk met de oudere leden mijner faculteit, z.a. Craner⁶², Bosscha“, van Bemmelen en de beide Oudemansen⁶⁴, waarvan de oudste in de sterrenkunde en de jongere in de chemie studeerde. Toen de eerste publiek promoveerde, behoorde ik tot de opponenten. Daar dit destijds nog in het Latijn moest geschieden, hielden we vooraf een repetitie. Ik kwam natuurlijk op de promotiepartij, die bij de ouders aan huis, niet ver van mijn kamers op de Hooigracht gegeven werd. Een bijzonderheid hierbij was dat de dames des huizes, Mevr. O. en haar beide dochters mede aanzaten. De oude heer Oudemans⁶⁵ was een klein mannetje van enigszins comiek uiterlijk en had den bijnaam van “Simon Pijpekop”. Hij had vroeger als hoofd-onderwijzer een kostschool op Java gehouden. Hij was een niet onverdienstelijke beoefenaar der Nederlandsche taal en drie van zijn zoons (de vierde en jongste ging als ambtenaar naar Indië)“” werden hoogleeraar: de oudste“, dien ik later leerde kennen, in de plantkunde te Amsterdam, de tweede in de sterrenkunde te Utrecht en de derde in de scheikunde te Delft. Bij de familie Oudemans “en pension” was John Erik Bank“, die op aandrang van zijn vader in de rechten studeerde, maar literaire neigingen had en druk verzen maakte. Ik zag hem nogal veel, hij was een amusante, altijd opgewekte prater. Toen ik na mijn promotie te Jena mijn studiën voortzette, stond op een goeden dag Bank eensklaps voor mij. Hij vertelde dat hij kortgeleden gepromoveerd bij zijn vader thuis gekomen was en dat deze, die millionair was, hem eenige honderde guldens had gegeven met de woorden: daarmee moet je nu zien door de wereld te komen, ik zelf ben met minder begonnen. Bank, die een zieltje zonder zorg was, ging met dit geld voor zijn plezier op reis, wilde naar Weenen gaan en was onder weg op het idee gekomen mij op te zoeken. Hij bleef een dag en trok toen naar Weenen, waar hij evenwel zeer kort verbleef, daar men hem eensklaps terugriep wegens den plotseligen dood zijns vaders.

De herinnering is mij bijgebleven aan nog een andere promotiepartij, die ik aan het einde van mijn eerste of mogelijk tweede studiejaar bijwoonde. Het was bij de familie Bentfort, die even buiten de Heerepoort woonde. Hoe het kwam dat ik en mijn vriend Suringar daarop genoodigd werden, zou ik niet meer kunnen zeggen: de nieuwe doctor!“” kende ik maar weinig, iets beter zijn broeder“” die als medicus tegelijk met mij was aangekomen, zoodat ik hem op de colleges dagelijks sprak, wat evenwel niet tot

een drukken en intiemen omgang leidde. Hoe dit zij, ik zat aan bij het luisterrijke diner, dat zoo lang duurde, dat toen wij de deur uitgingen het reeds begon te lichten. De frische lucht van den aanbrekenden Juni-morgen en de aanblik van de vredige, met het eerste groen prijkende landschap, waarin de stilte slechts nu en dan verbroken werd door het kraaien van een haan, verdreef alle loomheid uit onze leden en deed een onzer uitroepen: "niet naar bed gaan, laat ons gaan wandelen naar Katwijk en daar ontbijten". Zoo gezegd zoo gedaan. Wij keerden Leiden den rug toe en stapten een tijd lang flink op, doch toen deden slaap en vermoeidheid zich op nieuw gevoelen en Suringar en ik, die wat achter gebleven waren vlijden ons in een weiland ter zijde van den weg in het bedauwde gras neer. Hoe lang wij daar bleven en of wij nog naar Katwijk gingen, dan wel rechtstreeks naar huis, kan ik mij niet meer herinneren, doch wel dat ik den volgenden dag, een zaterdag, bij mijn ouders half ziek aankwam en 'savonds een hevige koorts kreeg. De ontboden geneesheer, Dr. Kiehl⁷¹, zette eerst een bedenkelijk gezicht en zei dat hij het er voor hield dat ik mij overwerkt had. Ik wist wel beter en vertelde van het zitten in het bedauwde gras na de promotiepartij. Doch de dokter bleef bij zijn eens geuite meening, al mocht gevatte kou na de doorwaakte nacht er bij gekomen zijn, mijn ouders waren het met mij eens, maar als een dokter eenmaal iets gezegd heeft, eischt zijn prestige dat hij volhoudt. De koorts liep gelukkig af en kwam nog een paar maal doch minder hevig terug, zoodat ik weldra hersteld was.

Over het candidaatsexamen wordt soms twee, gewoonlijk drie jaar gedaan, hetgeen met het oog op de vele vakken, die uitgezonderd de wiskunde destijds op het gymnasium in 't geheel niet geleerd werden, dan ook niet te veel is. Mijn vriend Suringar en ik, die veel te zamen werkten, deden dit dan ook.

Het was regel dat men, alvorens examen aan te vragen, bij de professoren afzonderlijk kwam om in diens vak eerst voorloopig ondervraagd te worden. Liep dat zoogenoemde tentamen gunstig bij allen af, dan kon men vrij zeker zijn van den goeden uitslag van het examen, dat dan eigenlijk niet meer was dan een formaliteit. Men begon gewoonlijk bij Pr-of. Rijke, die als de meest eischende gold. Toen alle tentamina afgeleopen waren, vroegen Suringar en ik tegelijkertijd examen aan. Men gaf ons twee achtereenvolgende uren op 27 Mei 1853 en wij raadden er om wie het eerst geëxamineerd zou worden. Zoo kreeg S. van 2-3 en ik van 3-4 uur.

Geef een beschrijving van den hygrometer van August.⁷² Met deze vraag van prof. Rijke, begon mijn examen. Ze bracht mij eenigszins in verlegenheid, daar dit toestel om de vochtigheid der lucht te bepalen mij niet goed genoeg voor oogen stond. Begrijpend dat als ik de eerste vraag niet

*afb. 8. F. Kaiser. Gravure door
D.J. Sluyter. AHM.*

goed beantwoordde mij dit van streek zou brengen, deed ik snel besluten alsof ik verkeerd verstaan had en beschreef een ander hygrometer, dien van de Saussure.” De hoogleeraar liet mij geheel uitspreken en zeide toen: “goed, maar ge hebt mij niet goed verstaan, ik vroeg naar den hygrometer van August”. Daarop ging hij tot een ander onderwerp over en blij over mijn geslaagde krijgslist, was ik nu geheel op mijn gemak en antwoordde bevredigend. Ook bij de andre hoogleeraren ging het goed, maar toen ten slotte prof. de Vrieze aan de beurt zou komen was het uur verstreken. Hierdoor was ik in de plantkunde in ‘tgeheel niet geexamineerd, want toen ik tentamen bij hem aanvroeg, zei hij het onnoodig te vinden. Ik was toch zulk een groote vriend van Suringar, dat hij vertrouwde dat ik in de botanie genoegzaam ervaren zou zijn. Zoo werd ik derhalve in ‘tgeheel niet geexamineerd in het vak. waarin ik naar mijn overtuiging het zwakste was, althans wat het herkennen en determineeren van planten betreft.

Gedurende mijn examen gebeurde iets, dat mij erg hinderde en mijn gedachten afleidde. Terwijl hun collegaas mij ondervroegen, zaten Verdam en Kaiser te fluisteren en te glimlachen, blijkbaar met moeite hun vroolijkheid bedwingend. Dit trok mijn aandacht en onthutst vroeg ik mij af of ik wellicht iets gek kon gezegd hebben dat hunne lachspieren zoo zeer in beweging bracht. Wat mij evenwel spoedig gerust stelde was dat de examinerende hoogleeraar over mijn antwoorden tevreden scheen en geen acht sloeg op het gegigel aan zijn zijde. Toch bleef mij dit enigszins hinderen doordien het mijn aandacht afleidde. Zoowel Suringar als ik slaagden naar wensch en kregen het candidaatsdiploma met den eersten graad: *magna cum laude*.

Benieuwd om te weten wat twee mijner examinatoren zoo had doen lachen, maakte ik in de volgende week een theevisite bij prof. Kaiser. Deze, minder deftig en veel spraakzamer dan zijn collega Verdam, zou mij, naar ik dacht, gaarne de gewenschte inlichting geven. Toen dan het gesprek op het pas afgelegde examen kwam, nam ik de vrijheid ronduit te vragen wat, terwijl ik ondervraagd werd hem en prof. Verdam zoo deed lachen. "Och, meneer Modderman luidde het antwoord - heeft u dat gehinderd, dat spijt mij. Het was volstrekt niet om u, dat wij lachten. Als de uitslag van een examen niet onzeker is, dan onderteekenen wij alvast voor den afloop het diploma. Wij deden dat ook onder het examen van uwen vriend Suringar en toen ik nu mijn naam had gezet onder dien van collega Verdam, merkte deze op, dat de bovenste streep van mijn voorletter F gelijk en gelijkvormig was met de streep onder zijn naam. Wij spraken toen af het op het volgende diploma, dat van U dus, met één streep te doen. Dat gebeurde dan ook en toen ik de streep van mijn collega geanexeerd had voor mijn F konden wij ons niet weerhouden om die malligheid te lachen. U ziet hieruit, dat deftige heeren soms zich amuseeren met kinderachtige grappen en ook dat de faculteit u een streep heeft onthouden, die ge desverlangd kunt opvorderen". Ik dankte voor de opheldering en zei dat ik blij was dat de faculteit mij geen streep gegeven had. Z.a. men misschien weet, is een streep krijgen bij een examen de bekende uitdrukking voor den derden graad, omdat de ruimte voor het invullen van: Magna of non sine laude dan ingevuld wordt met een dikke streep.

Na het candidaats had ik nagenoeg geen colleges meer te houden. Verplicht was alleen dat van v.d. Hoeven over geologie. Behalve over deze wetenschap zou het doctoraalexamen, dat doorgaans na twee jaar werd afgelegd, uitsluitend loopen over mijn hoofdvak chemie. Van de overige natuurwetenschappen kreeg men wegens den grooten omvang vrijstelling, hoewel men in de doctorale bul toch tot doctor in de wis- en natuurkunde verklaard werd, met de bijvoeging evenwel dat men zich vooral op dit of dat vak voornamelijk had toegelegd. Vreemd genoeg, prof. v.d. Boon Mesch gaf geen enkel college voor de candidaten over chemie en was men derhalve geheel op eigen studie aangewezen. Ook bij het practische werk in het laboratorium had men geen hulp: een assistent was er niet en de professor kwam wel eens kijken, maar alleen om een praatje te maken en zijn hart te luchten over Thorbecke, dien hij niet kon uitstaan of een van zijn anecdoten te vertellen. Gelukkig heerschte er onder de practicanten een goede harmonie, men hielp elkander, zoodat de ervaringen van den eene den anderen ten goede kwamen. Het bekrompen laboratorium op de Aalmarkt werd nu weldra verlaten: wanneer precies zou ik niet meer kunnen zeggen." Op de ruïne, het ruime open veld ontstaan door de kruitontploffing

van 1807, was een groot gebouw verrezen, waarvan de eene helft voor de physica, de andere voor de chemie was ingericht.

Voor de beoefenaren der chemie waren de vooruitzichten destijds verre van schitterend. Men kon hoogleeraar in dat vak worden aan een der drie hoogeschoolen of aan het Athenaeum te Amsterdam: zie daar alles. Wel was er sprake van uitbreiding van het middelbaar onderwijs, dat dan ook de natuurwetenschappen zou omvatten, maar in Nederland ligt tusschen plannen maken en plannen uitvoeren een wijde kloof, waarvan men niet voorspellen kan of ze ooit overbrugd kan worden. Ik begon dan ook te overwegen of het niet raadzaam zou zijn een ander vak te kiezen, of althans er bij te nemen. Het resultaat van die overweging was, dat ik college ging houden in anatomie en physiologie bij Prof. Halbertsma.” Er schoot dan nog tijd genoeg over om in het laboratorium te werken, want de chemie wou ik niet opgeven. Dat ik de medicijnen als nieuw vak koos, had niet zijn grond in liefde voor het beroep van geneesheer, want deze was niet groot, maar hierin dat ik zodoende reeds twee studiejaren der medicijnen achter de rug had, daar mijn candidaatsdiploma mij vrijstelde van het propaedeutisch examen. Ik volgde die colleges een jaar lang en had vooral behagen in de physiologie, aan de chemie het meest verwant. Ik weet niet zeker meer of het dit jaar was, of wel het volgende, dat ik ook nog een college volgde van prof. Scholten” over wijsbegeerte en moderne theologie. Deze lessen waren zeer interessant en trokken vele toehoorders.

Destijds was ik ook lid van een wandelklub, waarvan ook Land en Suringar leden waren. Dit gezelschap, dat zich Artemis noemde maakte groote wandeltochten, waardoor wij in wijden omtrek met Leidens omgeving kennis maakten. ‘t Was een navolging van een Utrechtsche club, waarmee betrekkingen werden aangeknoopt. Zoo kwamen wij eens bijeen te Bodegraven, halfweg tusschen Leiden en Utrecht gelegen en eens brachten wij den Utrechtsche leden een bezoek en werden we bij hen ingekwartierd. Ik logeerde toen bij Snellen⁷⁷, den lateren opvolger van Donders als hoogleeraar in de oogheelkunde. Het was een zeer aangename kennismaking. Ik woonde bij die gelegenheid een college van Prof. Donders⁷⁸ bij: zijn onderwerp was dien dag de pisblaas, welk woord hij telkens zeer geaffecteerd uitsprak. Overigens een boeiende en leerzame voordracht. Tot de Utrechtsche leden van Artemis behoorden o.a. Hugenholtz⁷⁹ en Heidenrijk⁸⁰, theologen die later naar Leiden overgingen om Kuenen en Scholten te hooren. De kennismaking werd toen voortgezet en heb ik vooral den laatstgenoemde veel gezien. Deze zong en speelde goed piano: ik herinner mij zijn fraaie voordracht van een klaviersonate van Mozart en wat zang betreft van Heines zwi Grenadire naar de toonzetting van Riessinger en Schuman, die hij steeds achter elkander voordroeg, zich zelf op de piano begeleidend.

In het midden van 1854, het kan kort of even na de zomervacantie geweest zijn ontving ik een brief van A.C. Oudemans uit Utrecht, die zijn chemische studiën aldaar onder leiding van prof. G.J. Mulder⁸¹ voortzette. Ik zou beter gedaan hebben als ik dit voorbeeld gevolgd had, want ontegenzeggelijk was genoemde hoogleeraar destijds de eerste chemicus van Nederland. Waarom ik dit niet deed zou ik thans niet meer kunnen zeggen. In dien brief werd mij, namens prof. Mulder gevraagd of ik geneigd zou zijn in den aanstaanden winter landbouwlezingen te houden in Zeeland. Reeds in den vorigen winter waren, op initiatief van G.J. Mulder en op kosten van Z.M. Willem 111, dergelijke lezingen gehouden in vier provincies: Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Zeeland, door Oudemans, Louis Mulder, Rauwenhofen en Wolfert van Geuns.⁸² Door het bedanken der twee eerstgenoemden waren twee vacaturen ontstaan en wel voor Zuid-Holland en Zeeland. Want van Geuns had wegens zijn verlovings met Mej. Ontijd te Brummen verzocht om Zeeland te mogen verwisselen. Ik zou hem nu daar vervangen, terwijl een Utrechtsch student zich met Zd-Holland zou belasten.

De aanstelling gold voor twee jaar en zou voor elken winter met 700 vergoed worden, waarbij later nog een schadeloosstelling kwam voor aangeschafte 100 boekwerken. Het voorstel lachte mij wel toe, maar had toch ook bezwaren. Ik wist van toepassingen der natuurwetenschappen op den landbouw zoo goed als niets af en zou voor mijn verdere studie twee jaar achtereen den besten tijd van half november tot half april missen. Het zou voor de hand gelegen hebben prof. v.d. Boon Mesch te raadplegen, doch de gespannen voet waarop deze met zijn collega Mulder stond maakte dit onraadzaam. Natuurlijk zou hij het afraden. Ik raadpleegde dus alleen mijn vader en deze was voor aannemen, althans als de inlichtingen, die ik te Utrecht zou inwinnen, gunstig zouden uitvallen. De kunde komt met het ambt zei hij lachend – ik zou er veel door leeren en als ik voldeed zou dit een aanbeveling zijn voor later.

Te Utrecht werd ik vriendelijk door prof. Mulder ontvangen. Zijn intelligente, krachtige persoonlijkheid maakte op mij een diepen indruk. Hij wees er op dat de landbouw in ons land grootendeels nog naar de oude sleur gedreven werd en de voorlezingen tot doel hadden de boeren wakker te schudden en de voordeelen te doen inzien van een meer rationeel bedrijf, steunend op de uitkomsten der natuurwetenschappen. Ik zei hem openhartig dat ik van landbouwchemie zoo goed als niets af wist en het laatste jaar de studie van anatomie er bijgenomen had. Doch hij vond noch in het een noch in het ander bezwaar. Wat het eerste betreft zou ik spoedig op de hoogte kunnen komen en wat het tweede aanging, een chemicus moest van alle markten thuis zijn en al had ik zelfs aan het Romeinsch recht gedaan, kon dat nog eenig nut hebben. Uit het verdere onderhoud bleek, dat de op

de voordrachten te behandelen onderwerpen door den hoogleeraar werden vastgesteld en onder zijne leiding voor elke lezing een kort bestek werd ontworpen, waarin de hoofdpunten duidelijk waren aangewezen. Hiermee gewapend kon het mij niet moeilijk vallen, met behulp van de noodige boeken over landbouw de voorlezingen uit te werken en in een dragelijk kleed te steken. Ik nam dus aan en beloofde eerdaags terug te komen, ten einde aan het ontwerpen der bestekken deel te nemen.

Te Leiden teruggekeerd moest ik natuurlijk aan prof. v.d. Boon mededeeling doen. Doch deze voorkwam mij. Hoe weet ik niet precies, maar de hoogleeraar bleek reeds iets van de zaak gehoord te hebben. Vermoedelijk had hij in een vergadering der Academie te Amsterdam collega Mulder gesproken en deze hem zijn voornemen te kennen gegeven om mij te vragen, Hoe dit zij, hij begon er over doch zoo dat het den schijn had of Z.M. had hem, v.d. Boon Mesch opgedragen een geschikt persoon voor de landbouwlezingen te engageren. Hij had toen aan mij gedacht en moest ik zelf maar beslissen of ik de opdracht wilde aanvaarden. Hij moest er evenwel bijvoegen, dat hij het afraadde, omdat het mij ernstig zou storen in mijn verdere studie.

Verbaasd over zijn zoo tastbaar liegen, begreep ik dat ik geen keus had en hem door de mededeeling van het gebeurde de illusie moest ontnemen, dat hij mij kon bedotten en invloed uitoefenen op mijn besluit. Ik zeide hem dus, dat ik een brief van Oudemans had gehad en ik dien ten gevolge naar Utrecht was gegaan om prof. Mulder te spreken. Dat ik door dezen vriendelijk ontvangen was en het resultaat van ons onderhoud was geweest dat ik zijn voorstel had aangenomen. Nu was het de beurt van den prof. om zich te verbazen. Hij werd vuurrood, begrijpend dat ik hem doorzien had en zei, met zichtbare moeite zijn teleurstelling verbergend, "o, zoo, is het zoo - dan ga je nu zeker voor goed naar Utrecht!" Ik antwoordde dat ik dat niet van plan was en na mijn verblijf in Zeeland hier terug dacht te komen. Hiermede eindigde dit merkwaardig, voor den professor ietwat pijnlijks gesprek. Er is nooit op teruggekomen en ik herinner mij zelfs niet, dat de hoogleeraar mij ooit naar mijn bevinding als landbouwdocent gevraagd heeft.

In het laatst van October begaf ik mij naar Utrecht ter voorbereiding der lezingen en logeerde bij van Geuns op de Ganzemarkt. Deze was, blijkens de inrichting zijner kamers in goeden doen, maar niet heel netjes. Zijn hoofdvak was de geologie en hij maakte den indruk van een kundigen en verstandigen man. Schoon weinig spraakzaam en soezerig van aard en waarschijnlijk door zijn pas aangegaan engagement, dat nog niet publiek was, nog meer in gedachten verzonken dan gewoonlijk, gaf hij mij toch alle gewenschte inlichtingen over Hulst, waar hij verblijf had gehouden en

waar ik hem zou vervangen. Wij spraken af, dat ik zijn kamers aldaar, bij Brand in het logement “het bonte Hert” zou overnemen. Wij spraken af, dat ik de kleederen, boeken, ornamenten, enz., die hij te Hulst had achtergelaten, in het vaste geloof dat hij den volgenden winter zou terugkomen, voor hem zou inpakken en naar hem opzenden, wat ik dan ook gedaan heb. Hij at samen met Oudemans en Rauwenhof en nam mij natuurlijk mee naar zijn tafel. De steeds opgewekte Oudemans was hier de spraakzaamste gast, die door zijn grappen en kwinkslagen de anderen opvroolijkte. De steeds keurig net gekleede Rauwenhof had een waas van deftigheid over zich, die hem ouder deed schijnen dan hij was en de spotlust zijner dischgenooten opwekte. Zoo herinner ik mij dat O. hem plaagde met den pas begonnen winterdienst, met het oog op zijn staande boorden, die hij nu voor ‘teerst droeg in plaats van de liggende die hij in den zomer droeg. Klaasje, zoo noemden hem zijn vrienden, was een ijverig, zeer accuraat man, goed berekend voor zijn taak als landbouwdocent. Van hem kreeg ik dan ook belangrijke inlichtingen. Een voornaam punt was voor mij de aanschaffing van boeken over wetenschapplijken landbouw, waarvan mij een groot aantal opgegeven werden. Ik kocht alleen de voornaamsten, die door allen als onontbeerlijk verklaard waren. Ze waren nog talrijk genoeg en bleken me later voor mijn studie ruim voldoende. Op een enkele uitzondering na, heb ik ze later, om plaats te winnen voor mijn steeds aangroeiende boekenschat, weer van de hand gedaan. Het voornaamste was wel het uitvoerige standaardwerk van Thaer^{8,3}, den grondlegger van den wetenschappelijken landbouw in Duitschland, dat thans verouderd is, maar waaruit ik destijds veel geleerd heb. Mij is daarvan steeds het motto op den titel in herinnering gebleven, te weten dat hij die twee grashalmen doet groeien op de plaats waar vroeger slechts één wies, meer voor de menschheid doet, dan de veroveraar van koninkrijken.

De besprekingen onder de leiding van prof. Mulder waren zeer leerzaam, daar hij zelf op landbouwgebied goed thuis was, z.a. o.a. blijkt uit zijn groot werk “de bouwbare Aarde”.^{8,1} Er viel veel van hem te leeren en de geestige en amusante wijze waarop hij ons inlichtte maakte het tot een waar genoegen hem aan te hooren. Tot onderwerpen van de lezingen in den komenden winter te houden werden gekozen: vooreerst de voorbereiding van de akkers voor de teelt, door ploegen, eggen, bemesting, enz. en daarna de bespreking der voornaamste cultuurgewassen, de granen, knol-, voeder- en handelsgewassen. Van deze laatsten was voor mij van bijzonder belang de meekrap, die toen nog in Zeeland verbouwd werd, hetgeen evenwel ras verminderen zou door de concurrentie van de kunstmatige bereiding der kleurstof uit de steenkoolenteer. Voor elke lezing werden de hoofdpunten vastgesteld, zoo-**dat** het mij niet moeilijk kon vallen die later met behulp van aangekochte

*afb. 9. W.F.R. Suringar. Gravure
door D.J. Sluyter. AHM.*

boeken uit te werken. Daar eens per week een nieuwe lezing noodig was, die op drie dagen op even veel verschillende plaatsen moest worden voorge-
dragen, zou ik wekelijks vier dagen overhouden om mij daarvoor voor te
bereiden. Ik nam mij voor en heb dat ook gedaan, om alleen een schets der
lezingen op schrift te brengen en met deze voor mij uit het hoofd voor te
dragen, daar dit voor den toehoorder aangenamer en pakkender is, dan wat
voorgelezen wordt.

Toen aldus onder des hoogleeraars leiding de hoofdpunten der lezingen
waren vastgesteld, wachte Mouthaan⁸⁵ en mij nog een verrassing. De pro-
fessor droeg ons op een korte proeflezing te houden, waarbij wij ons moes-
ten voorstellen, dat we niet hem maar een rij boeren voor ons hadden.
Mouthaan kwam het eerst aan het woord, doch voldeed niet. Althans viel
de hoogleeraar hem telkens in de rede en maakte tal van aanmerkingen. Dit
was weinig aanmoedigend voor mij, doch toen ik een of twee zinnen
gesproken had en de aanmoedigende glimlach van Mulder zag, was ik
spoedig over mijn eerste verlegenheid heen, te meer omdat hij mij onge-
stoord liet doorgaan. Ik kan hoogstens een minuut of tien gesproken heb-
ben, toen hij zich tevreden verklaarde over het gehoorde. Dat ik het er zoo
goed afbracht lag vermoedelijk mede daaraan, dat ik te Leiden een paar
jaar lid geweest was van het dispuutgezelschap "Natura studiis", waarin
voordrachten gehouden werden, gevolgd door een debat.
In het laatst van Maart '56 verliet ik Hulst en bracht de naderende paasch-
vacantie bij mijn ouders door. Daarna keerde ik naar Leiden terug en nam
mijn intrek in het huis van Teunissen,⁸⁶ Pieterskerkplein, waar mijn vriend

Suringar woonde. Wij hadden daar elk een slaapkamer en gelijkvloers gemeenschappelijk een ruim studeervertrek. Mijn voorname zorg was nu een geschikt onderwerp voor een dissertatie te vinden. Na lang overleg en bespreking met prof. v.d. Boon en anderen werd daarvoor de leer der osmose, een onderwerp dat door prof. Harting⁸⁷ te Utrecht was aangegeven. Het lag op de grensvlakte van natuur en scheikunde en hoogst belangrijk ter verklaring van verschijnsel in het plantaardig en dierlijk leven. Het was tot dusver bekend onder de benaming van “endosmose en exosmose” door den ontdekker Dutrochet⁸⁸ daaraan gegeven, maar ik verkoos, op het voetspoor van Graham⁸⁹, den korteren naam van osmose, die sedert algemeen gebruikelijk werd.

Na de zomervacantie te Leiden teruggekeerd begon ik nu aan mijn dissertatie te werken. Het bleek dat er reeds vrij wat onderzoekingen over de osmose gedaan waren en ik bepaalde mijn taak tot een historisch-kritisch overzicht daarvan. Ter afwisseling werkte ik nu en dan in het chemisch laboratorium en schreef eenige populair-wetenschappelijke opstellen in “Blikken in het leven der Natuur”!⁹⁰, een tijdschrift dat door den vader van mijn vriend Suringar te Leeuwarden werd uitgegeven en waarvan de redactie het volgend jaar in onze handen en die van Dr. J. Bosscha kwam. Zes jaargangen, de laatste van 1862, zijn onder onze redactie verschenen. ik schreef er menig artikel in, deels vrij vertaald, deels oorspronkelijk. ik heb er veel door geleerd en van sommige stukken veel genoeg beleefd, maar moet achterna toch de opmerking die Prof. Kaiser eens maakte beamen, dat het schrijven van populaire opstellen van streng wetenschappelijk werk afrekt.

Ik herinner mij een griezelig voorval uit het voorjaar van '57. Ik zat in onze zitkamer, die op het Pieterskerkplein uitzag, aan mijn dissertatie te werken, toen voor Gravestein rechts van mij in den hoek van het plein een doodvonnis zou worden voltrokken.“ Ik wilde er niet naar zien en trachtte door te werken, doch de ramen werden verduisterd door de dichte menigte, vooral vrouwen, die zich daarvoor had opgesteld. Een kreet van ontzetting steeg eensklaps op uit de menigte en hieruit en uit de ontstelde gezichten voor mij begreep ik, dat de moordenaar hing. Hij heette, meen ik, Adrianus Blom en op straat zong men in die dagen een liedje waarvan de eerste regels luiden: Adrianus Blom, geef mij mijn schoenen en kousen weerom. Dit was de laatste, stellig althans een der laatste malen dat in ons land een doodvonnis voltrokken werd. Tot afschaffing der doodstraf heeft mijn te vroeg overleden broeder krachtig bijgedragen. En nu, 60 jaar later, staan millioenen menschen die elkander nooit gezien hebben sedert drie jaren moordend tegenover elkander. En niemand kan zeggen wanneer aan deze reuzen-menschenslaching een einde zal komen.

Eindelijk was mijn proefschrift voltooid en werd de dag mijner promotie op 22 Juni bepaald.!? Deze zou publiek plaats hebben met Suringar en mijn broeder Ewoud als paranimfen. Ik herinner mij nog dat het erg warm in die Junidagen was en hoe ik in een open landauer een paar dagen vooruit mijn dissertatie rondbracht. Ook op den dag zelf was het zeer heet. Van de promotie herinner ik mij de oppositie van Prof. Rijke tegen een zin waarin ik barometer had geschreven, terwijl kennelijk thermometer bedoeld was. Hoewel ik inzag dat hij gelijk had en ik door een overigens verklaarbare vergissing de twee instrumenten verward had, wilde ik uit een mij thans onverklaarbare koppigheid niet toegeven, in weerwil dat Suringar mij influisterde dat te doen. Ik trachtte dus goed te praten wat eigenlijk onverdedigbaar was. Voor de rest was ik gelukkiger in mijn verdediging en ik kreeg den hoogsten graad. Mijn vader was, schoon niet ernstig, te ongesteld om mijn promotie bij te wonen, reden waarom ook de promotiepartij werd uitgesteld. Toch kwamen mijn beste vrienden des avonds in de gemeenschappelijke zitkamer van S. en mij bijeen om onder een glas wijn die voor mij heuchelijken dag te herdenken. Het was snikheet en het heugt mij dat Bosscha, die zich destijds met suggestie en spiritisme bezig hield zijn kunst op van der Ven!'" en mijn broeder beproefde. Inderdaad lukte het hem de genoemden wijs te maken dat het winter was en het sneeuwde, ja hij bracht hen er toe om te doen alsof ze sneeuwballen maakten en elkander daarmee gooiden. Tot slot liet een hunner (ik weet niet meer wie) den ander voor een meisje aanzien waarop hij verliefd was en knielend uitriep: "maak mij niet ongelukkig". Had ik het niet met mijn eigen oogen gezien dan zou ik zulk een verregaande suggestie niet voor mogelijk hebben gehouden.

De eigenlijke promotie-partij had plaats in September, in hotel de Doelen te Den Haag en werd, behalve door mijn vader nu geheel hersteld en mijn broeders, bijgewoond door oom Tonco uit Amsterdam. Ik herinner mij, dat toen er pommier Agassac werd rondgediend deze laatste niet alleen proefde welk merk het was, maar ook van welk jaar. Het is waar dat hij, als lid van de firma Bicker en Modderman dien wijn aan de Doelen geleverd had, maar niettemin getuigt het toch van een bijzonder ontwikkelden smaak. Tusschen hoofdmaaltijd en dessert werd een pauze gehouden, waarin de oude Heeren naar huis en de jongeren naar de tent in het bosch gingen. Het was woensdag en we kwamen nog juist bij tijds om de laatste stukken van de muziek te hooren. Destijds bestond nog de kleine vijver met het eilandje waarop het orkest was opgesteld. Daar het een fraaie avond was, vonden we niet licht een tafeltje onbezet. Daar zag een onzer, ik meen dat het Cramer was, de latere directeur van de H.B.S. te Zutphen, een paar onbezette leunstoelen vlak voor het bruggetje, dat naar het eilandje voerde. Met nog een der anderen vlijde hij zich daarop neer, blijde zulk een goede

plaats gevonden te hebben. Doch die vreugde was van korten duur, want ze werden opgejaagd door Janus, die hun beduidde dat dit de gereserveerde plaatsen van prins Hendrik waren.

NOTEN

Voor hulp bij het uitgeven van dit gedeelte van de herinneringen van Modderman dank ik prof. dr. P.J.R. Modderman, Ing. C.L. Modderman, P. Hartevelt en drs. B.N. Leverland.

Literatuur:

W.P. Jorissen, 'R.S. Tjaden Modderman (22 juni 1857-22 Juni 1917)', *Chemisch Weekblad* 14 (1917) 573-578.

F.M. J(aeger), *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1924-1925*, 53-54.

Afkortingen:

NNBW, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1911-1937)

LMNL, *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*.

BWN, *Biografisch Woordenboek van Nederland* ('s-Gravenhage, 1979, 1985)

Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem, 1852-1878)

DMB, C.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography* (Amsterdam, 1084)

1. Hendrik Jacob Modderman (1796-1859) studeerde van 1812 tot 1819 rechten te Groningen. Hij was daarna achtereenvolgens advocaat, lid van de Tweede Kamer (1840-1843), kanton-rechter te Winschoten (tot 1847) en lid van de Hoge Raad. In 1823 trad hij in het huwelijk met Adriana Sibilla Catharina Emmen (1799-1880). Zowel zijn vader, Tonco (1745-1802) als die van zijn vrouw, Sicco Tjaden (1765-1825) waren jurist. *NNBW* IX, 681.

2. Jan Jacob studeerde vanaf 19 september 1808 te Utrecht.

3. Jan Frederik van Beeck Calcoen (1772-1811) was van 1797 tot 1803 buitengewoon, tot 1805 gewoon hoogleraar in de sterrekunde te Leiden. Van 1805 tot 1809 doceerde hij te Utrecht, waar hij vanaf 1809 directeur van het Koninklijk Observatorium was. *NNBW* IX, 123.

3. Modderman ontving een protestants-christelijke opvoeding, hij deed in 1850 belijdenis.

5. Johan de Wal (1816-1892) studeerde rechten te Groningen van 1832 tot 1839. Hij was hoogleraar te Leiden van 1848 tot 1871, vooral in de encyclopedie en de geschiedenis van het recht. Hij genoot het epitheton 'de onvermoeide'. Na zijn hoogleraarschap werd hij voorzitter van de Commissie tot het ontwerpen van een Nederlands Wetboek van Strafrecht. *Studenten Almanak* 1893, 345-359.

6. Hooigracht 807, nu nr. 50.

7. Frederik Hendrik Gijsbertus van Iterson (1804-1884) studeerde theologie te Leiden van 1823 tot 1829 en was daarna in verschillende gemeenten als predikant werkzaam voor hij als zodanig te Leiden terug keerde, van 1847 tot 1860. Hij was een man van smaak met een grote voorliefde voor de letterkunde. Zijn leermeester, de hoogleraar J. Clarisse, door hem 'Papa Clarisse' genoemd, eerde hij door een postume uitgave van diens manuscripten onder de titel: *Clarisse sprekende nadat hij gestorven is* (1850). Hij had negen kinderen, drie en een half dozijn, zoals hij het zelf omschreef. W.N. du Rieu, *LMNL* 1885, 89-109.

8. Simke Heerts Rinkes (1829-1865) studeerde van 1848 tot 1855 letteren te Leiden. Hij was leerling van Bake en Cobet, was een vrolijk en schrandere student met een bijzondere voorliefde voor disputeren. In 1856 promoveerde hij op het bewijs van onechtheid van de eerste redevoering van Cicero tegen Catalina, waarop hij bijna alle latinisten in den lande over zich heen kreeg. Vanaf 1857 was hij corrector van het gymnasium te Arnhem. Hij was gehuwd met Cornelia van Iterson. W.N. du Rieu, *LMNL*, 167-194.

9. Nicolaas Christiaan Kist (1793-1859) was vanaf 1823 buitengewoon (vanaf 1829 gewoon)

hoogleraar te Lelden tot 1859, voornamelijk in de kerkgeschiedenis. Kist, die op jeugdige leeftijd een val uit de kerktoeren van Bommel overleefde, leerling was van de gezond verstand-filosoof Ph.W van Heusde, op krijgstoet ging met de Vrijwillige Jagers van 1815, en vader werd van 10 kinderen, is zijn leven lang onverminderd werkzaam geweest als kerkhistoricus, moraaltheoloog en academiëprediker. B. ter Haar, *LMNL* 1861, 15-144.

10. Joost Gerard Kist (1822-1897) studeerde rechten te Leiden van 1840 tot 1847. Tot 1852 verbleef hij als advocaat te Leiden, waarna hij griffier van het Kantongerecht te Noordwijk werd. Hij bracht het tot voorzitter van de Hoge Raad. *NBW* III, 693.

11. Jacobus Harteveld (1819-1872) en Antonia Etta Modderman (1822-1872).

12. Tonco Modderman (1789-1862), gehuwd met Jacoba Cornelia Sara Boers (1787-1837).

13. Abraham Jansz. Harteveld (1793-1866) en Johanna Diderica van der Burch (1797-1853).

14. Bartholomeus Willem Wttewaai van Wickenburgh (1807-1841) was getrouwd met Maria Cornelia Harteveld (1816-1894). Hij was wijnhandelaar.

15. Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden (1846-1935), was gehuwd met Joanna Diderica Wttewaai (1851-1874). *BWN* I, 339.

16. Johanna Diderica (1843-1890), huwde in 1864 ds. Abraham Rutgers van der Loeff, Jacoba Cornelia Sara, geboren in 1844, huwde in 1867 ds. Obbe Geerts; Abraham (1845-1899) huwde in 1867 Maria Conradina Vrijberghe de Coningh; Tonco (1847-1850); Bartholomeus (1848-1849); Maria Cornelia (1850-1872) huwde in 1869 ds. Antonie Modderman; Antonia Etta, geboren in 1854, huwde in 1873 Abraham van der Loeff, arts; Hermans Johanna Alida Antonia, geboren 1859, huwde in 1877 Bastiaan Ort.

17. Anthonij Ewoud Jan Modderman (1838-1885) studeerde van 1856 tot 1863 rechten te Lelden. Van 1864 tot 1870 was hij hoogleraar strafrecht te Amsterdam, daarna, tot 1879, te Leiden. Van 1879 tot 1883 maakte hij als Minister van Justitie deel uit van het zakenkabinet van Lynden van Sandenburg. Enkele maanden voor zijn dood was hij benoemd tot lid van de Hoge Raad. *NNBW* VIII, 113X.

1X. In twee stadia, gemarkeerd door de voor de ontwikkeling van het Leidse studentenleven belangrijke jaren 1822 en 1839, kreeg het studentenleven een geheel ander aanzien, wat o.a. tot uiting kwam in de afschaffing van het ontgroenen. W. Otterspeer, 'Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid', in: P. van Zonneveld uitg., *Het bataafs Atheen*. Verschijnt eind 1986.

19. Jacob Maarten van Bemmelen (1830-1911) studeerde van 1847 tot 1854 te Leiden, aanvankelijk medicijnen, later chemie. Van 1871 tot 1901 was hij hoogleraar chemie te Leiden. *BWN* I, 37.

20. Abraham Kuenen (1828-1891) studeerde van 1846 tot 1851 theologie te Lelden. Hij was zeer actief in het studentenleven. In 1850 bijvoorbeeld was hij de gehele sub-commissie voor weldadigheid, zat hij in de Almanakredactie en was ab-actis van het Collegium. Het jaar daarop was hij praeses. In 1853 werd hij buitengewoon, in 1855 gewoon hoogleraar in de geschiedenis van het Oude Testament. *NNBW* 11, 734. Wat de rest van het Collegium aangaat moet het geheugen van Modderman hem in de steek gelaten hebben. Ab-actis was dat jaar C. Cock en quaestor J.M. Piepers.

21. Jacobus Antonie Fruin (1829-1884) studeerde van 184X tot 1851 rechten te Leiden. In 1852 was hij ab-actis, in 1853 praeses collegii. Van 1859 tot aan zijn dood was hij hoogleraar te Utrecht. *NNBW* VII, 450.

22. Herman Cornelius Verniers van der Loeff (1831-1891) studeerde van 1848 tot 1854 rechten te Leiden. Hij was in 1853 voorzitter van dejuridische faculteit en in 1854 praeses collegii. Van 1855 tot 1871 was hij advocaat te Rotterdam, daarna afwisselend lid van de Tweede Kamer en de Raad van State. *NNBW* IV, 924.

23. De vijf voorzitters der faculteiten waren dat jaar: J.H. de Stoppelaar, jur. fac., H. Boonen, theol., J.Z. Herman, med. fac., J.G. de Sain, let. fac. en P.G. van Anrooy, fil. fac.

24. Modderman was voorzitter van de filosofische faculteit in 1854 en 1855.

25. Wat betreft de totalen was Modderman correct. De verdeling evenwel was anders: te Lelden: rechten 176, elders 36: godg. 84 (25), wis/nat 14 (1), lett. 21 (12), gen. 53 (17).

26. John Bake (1787-1864) was van 1815 (buitengewoon, van 1817 gewoon) hoogleraar te Leiden in de Griekse en Latijnse letterkunde, tot 1857. Hij was een schuchter, onbaatzuchtig,

gedegen geleerde. In politiek opzicht conservatief, was hij wetenschappelijk vooruitstrevend door zijn opvattingen over streng analytisch onderzoek en het nut van de exacte wetenschappen. D.C.A.J. Schouten, *Hut Grieks aan de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Utrecht, 1964) 69-122.

27. Carel Gabriel Cobet (1813-1888) was van 1846 (buitengewoon, van 1849 gewoon) hoogleraar te Leiden, voornamelijk in het Grieks, tot 1884. Hij was een groot geleerde en gedreven docent. 'Het is bij hem: zooveel Grieksche auteurs, zooveel bijwijven,' zei Jacob Geel over hem. Schouten, *Het Grieks*, 124-234.

28. Jan Hendrik Stufken (1801-1881) was van 1845 tot 1871 hoogleraar te Leiden in de logica en metafysica. Hij was eigenlijk theoloog maar omdat hij o.a. de apostelen van hun onfeilbaarheid had beroofd kwam hij niet voor een leerstoel godgeleerdheid in aanmerking. Wel voor die in de filosofie, een vak dat men wel wat verwant vond aan de theologie. 'Zijn bezadigdheid en nederigheid werden alom geroemd,' aldus zijn biograaf Scholten, maar 'gedurende zijn 25-Jarig professoraat vernamen van zijne philosophische studiën weinig.' Het was voor hem een 'gansch nieuw vak'. J.H. Scholten, *LMNL* 1881, 203-223.

29. Frederik Carel Antonius Pantekoek (1832-1878) studeerde van 1850 tot theologie te Leiden. In 1864 werd hij te Amsterdam als predikant bevestigd; hij speelde daar een rol in de moderne richting. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam* (Amsterdam, 1965) 370, 399, 400.

30. Gideon Jan Verdam (1802-1866) was van 1839 (buitengewoon, van 1845 gewoon) hoogleraar te Leiden in de wis- en natuurkunde, tot aan zijn dood. Aanvankelijk had hij zeer enthousiaste militaire idealen gekoesterd. Wat daarvan tijdens zijn professoraat restte was een bijzondere voorkeur voor de toegepaste werktuigkunde. Van der Aa 18, 133.

31. Friedrich Kaiser (1808-1872) was van 1837 tot 1840 lector, van 1840 tot 1872 hoogleraar te Leiden in de praktische sterrekunde. Vanaf zijn jeugd gefnuikt door een broze gezondheid en ontoereikend instrumentarium wist hij door volharding naam te maken. Hij verdiende zijn lectoraat door in 1835 de baan van de komeet Halley te berekenen met behulp van een geleend kijkertje en na wat dakpannen van zijn woning gehaald te hebben. Zijn leven lang heeft hij geijverd voor de verbetering van de sterrewacht, met als resultaat de nieuwbouw ervan in 1859/60. Kaiser heeft veel gedaan aan de popularisering van de sterrekunde en aan de praktische toepassing ervan in zeevaart en geodesie. *NNBW* I, 1239.

32. Pieter Leonard Rijke (1812-1899) was van 1845 (buitengewoon, van 1854 gewoon) hoogleraar te Leiden in de wis- en natuurkunde. Hij is vooral van belang geweest als experimenteel onderzoeker, m.n. op het gebied van de electriciteitsleer. J.P. Kuenen, *Het aandeel van Nederland in de ontwikkeling der natuurkunde gedurende de laatste 150 jaren. Gedenkboek van het Batavisch Genootschap* (Rotterdam, 1919) 90, 91.

33. Antonius Henricus van der Boon Mesch (1804-1874) was vanaf 1826 lector aan het industriecollege en de industrijschool te Leiden, in 1829 werd hij buitengewoon, in 1836 gewoon hoogleraar. Hij gaf les in de scheikunde en de landhuishoudkunde. Het industrie-onderwijs was een onderdeel van de economische stimuleringspolitiek van koning Willem 1, een middel om de Leidse ingezetenen, van fabrikant tot leerjongen, inzicht bij te brengen in de nieuwste vindingen van scheikunde en werktuigkunde. Van der Boon Mesch wist deze school tot een redelijk succes te maken. Zijn grootste succes moet wel de nieuwbouw van het chemisch laboratorium in 1859 geweest zijn. Hij ging evenwel ietwat te veel op in zijn scheikundig werk, dermate dat zijn vrouw door zijn student Gerrit van der Linde 'een onbestedeerd en verwaarloosd stuk der scheikunde' genoemd kon worden. Van der Linde ontfermde zich over dat stuk, met een groot schandaal als gevolg. Van der Linde moest het land verlaten en de ellende van meneer en mevrouw Boon laat zich alleen raden. Na de dood van zijn vrouw in 1848 schijnt Boon een curieuze liefde voor duiven ontwikkeld te hebben. S.C.J.B. Loschakoff-de Kanter, 'Het Industrie College te Leiden', in: *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 125-147. Marita Mathijssen e.a., *Schandaal in Leiden* (Amsterdam, 1976).

34. Jan van der Hoeven (1802-1868) was van 1826 (buitengewoon, van 1835 gewoon) hoogleraar te Leiden in de wis- en natuurkunde, tot aan zijn dood. Hij was een veelzijdig en belezen man, innig overtuigd van 'het hoog belang van grammaticale oefening, ook voor den onderzoeker der natuur.' Hij was een van de laatsten om het college geven in het Latijn te laten varen.

Met De Vriese gaf hij het *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie* uit. Hij heeft zich altijd met hand en tand tegen Darwin verzet, was tegen de doodstraf en voor vrije handel. G.Th.F. Groshans, *LMNL* 1869, 52-123.

35. Willem Hendrik de Vriese (1806-1862) was van 1845 tot 1862 hoogleraar scheikunde, natuur- en kruidkunde. De Vriese was een kundig botanicus die, oproeijend tegen de ongunst der tijden, vocht voor de verbetering van elke kas en elke stukje aarde in de hortus. Hij breidde het Herbarium uit, voerde de microscoop in bij het lesgeven in het Botanisch Laboratorium. Hij had grote belangstelling voor de Indische flora en kreeg in 1857 opdracht tot het doen van een reis naar Indië om het bestuur aldaar voor te lichten over toepassing van wetenschappelijke kennis in de kulturen. Hij zou er drie jaar verblijven en doodziek terugkeren. Tijdens zijn afwezigheid werd hij vervangen door IV.F.R. Suringar. W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus* (Leiden, 1983) 67-77.

36. Nadat onder Boerhaave het chemisch laboratorium aan het Rapenburg was gevestigd, beschikte de universiteit in de eerste helft van de 19de eeuw over twee, zij het zeer primitieve, laboratoria. Eén aan de Nonnensteeg, van 1825 tot 1844, dat later door De Vriese voor het botanisch onderwijs in gebruik werd genomen, terwijl vanaf 1828 'de gewezen turfschuur op de plaats van het Catharina Gasthuis' werd verbouwd tot chemisch laboratorium ten dienste van het Industriecollege. Ook dit was een uiterst ontoereikend onderkomen, waar nauwelijks praktisch werk gedaan kon worden. W.P. Jorissen, *Het chemisch (thans anorganisch-chemisch) laboratorium der universiteit te Leiden* (Leiden, 1909).

37. In 1820 was uit samenvoeging van het Leids Academisch Kabinet en 's Lands Kabinet van eda Natuurlijke Historie te Amsterdam, alsmede een aantal collecties, 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie ontstaan. Het was gevestigd in het oude Hof van Zessen aan het Rapenburg. A. Gijzen, 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie, 1820-1915 (Rotterdam, 1938).

38. Omberen: kaartspel, van het Spaanse *Hombre*, voor drie spelers, met 40 kaarten (de achten, negens en tienens zijn verwijderd) waarvan iedere speler er 9 ontvangt.

39. Cornelis Willem Hendrik van Kaathoven (1796-1879) studeerde van 1810 tot zijn promotie in 1821 medicijnen te Lelden. Practiseerde daarna zijn hele leven in deze stad. DMB 1009.

40. Lambert Jacob van der Burg (1810-).

41. Pieter Jacobus Dorsman (1810-1869).

42. Jöns Jacob Berzelius (1779-1848), Zweeds chemicus, in Nederland bekend door de vertaling *Leerboek der Scheikunde* (6 dln. 1834) De vertaling kwam tot stand onder leiding van G.J. Mulder.

43. *Ausführliches Lehrbuch der Chemie mit Benutzung des allgemeinen Theiles von Thomas Graham's 'Elements Of Chemistry'?* van Fr. Jul. Otto. Dl. I (1856), dl. II (1852-53), dl. III en IV (1854-55) (Braunschweig, Vieweg).

44. Willem Frederik Reinier Suringar (1832-1898) studeerde van 1850 medicijnen, later plantkunde te Leiden. Hij promoveerde in 1857, verving van dat jaar tot 1860 De Vriese, waartoe hij tot buitengewoon hoogleraar benoemd werd. Van 1862 tot zijn dood was hij gewoon hoogle- raar in de botanie. Hij was wellicht de belangrijkste botanicus van Leiden in de 19de eeuw, maar schuwde ook de popularisatie niet. Hiertoe gaf hij samen met Modderman en J. Bosscha het tijdschrift *Blikken in het leven der Natuur* uit. *NNBW* X, 990.

45. Reinier Cornelis van Eldik studeerde van 1848 tot 1856 te Leiden, aanvankelijk rechten, later wis- en natuurkunde.

46. Willem van Gigh studeerde van 1850 tot 1857 wis- en natuurkunde te Leiden.

47. J.J. Littrow, *Theoretische und praktische Astronomie* 3 dln. (Wenen, 1821-1827).

48. Hendrik Valk (1820-1857).

49. Jacobus Antonius Moll studeerde van 1830 tot 1857 medicijnen te Utrecht.

50. Simon Jacobus Andriessen studeerde van 1849 tot 1856 theologie te Amsterdam.

51. Samuel Greeff studeerde van 1850 tot 1856 theologie te Leiden.

52. Willem Hendrik van de Sande Bakhuyzen studeerde van 1849 tot 1855 theologie te Leiden.

53. Willem Stroes Jansen studeerde van 1850 tot 1854 medicijnen te Leiden.

54. Bartholomeus van der Elst studeerde van 1850 tot zijn promotie in 1856 medicijnen te Leiden.

55. Petrus Verkade studeerde van 1850 tot zijn promotie in 1856 medicijnen te Leiden.
56. Jan Mulder studeerde van 1850 tot zijn promotie in 1856 medicijnen te Leiden.
DMB I 377
57. Jan Pieter Nicolaas Land (1834-1897) studeerde van 1851 tot 1857 letteren en theologie te Leiden. Hij was van 1872 tot 1895 hoogleraar filosofie te Leiden. Hij maakte vooral naam met de bestudering van Spinoza. Ook op het gebied van de muziekgeschiedenis is hij werkzaam geweest. *NNBW* IX, 573.
58. Catharina Elizabeth Hulsbeek, weduwe van Axel Laurents Land († 1841).
59. Catharina Elisabeth Wilhelmina Hieke Land, gehuwd met Willem Frederik Schröder van der Kolk.
60. Axel Albert Land (1836-1881) studeerde van 1853 tot 1860 medicijnen te Leiden.
DMB I 130
61. Nicolaas Karel Frederik Land (1840-1903) studeerde van 1857 tot 1861 rechten te Leiden. Hij was van 1887 tot aan zijn dood hoogleraar te Groningen, eerst in het burgerlijk recht, later in het Romeins recht.
NNBW X, 508
62. Diederik Gerard Cramer studeerde van 1849 tot 1857 wiskunde te Leiden.
63. Johannes Bosscha studeerde van 1848 tot 1855 natuurkunde te Leiden.
64. Jean Abraham Chrétien Oudemans (1827-1906) studeerde van 1844 tot 1853 te Leiden, eerst letteren, later sterrekunde. Vanaf 1853 was hij observator bij Kaiser en van 1856 tot 1857 hoogleraar sterrekunde te Utrecht. Van 1857 tot 1875 was hij vervolgens hoofdingenieur bij de geografische dienst van Nederlands Indië, om daarna, tot 1898, wederom hoogleraar te Utrecht te worden. *NNWB* I, 1396.
- Antoine Corneille Oudemans (1831-1895) studeerde van 1848 tot 1853 chemie te Leiden. Daarna werd hij assistent bij professor G.J. Mulder te Utrecht. Van 1864 tot aan zijn dood was hij hoogleraar, vanaf 1885 directeur van de Polytechnische School te Delft. *NNWB* I, 1394.
65. Anthonie Cornelis Oudemans (1798-1874) was van 1833 tot 1839 hoofdonderwijzer aan de eerste gouvernementsschool voor lager onderwijs te Weltevreden. Daarna was hij ondermeester schoolmeester te Leiden en schoolopziener van het 5de district van Zuid-Holland. Hij stelde o.a. woordenboeken op Brederoo en Hooft samen en schreef biografieën. Hij was getrouwd met Jacoba Adriana Hammacher. *NNBW* I, 1394.
66. Anne Marie Oudemans studeerde van 1852 tot 1857 rechten te Leiden.
67. Corneille Antoine Jean Abram (1825-1906) studeerde van 1841 tot 1846 medicijnen te Leiden. Van 184X tot 1859 was hij lector in de botanie te Rotterdam, daarna, tot 1896 hoogleraar te Amsterdam. *NNBW* I, 1396.
68. John Eric Bank (1833-1902) studeerde van 1851 tot 1856 rechten te Leiden. Hij is vooral bekend als koper en cultiveerder van Schiermonnikoog en als dichter van zoetgevooides zangen en zeepbellen. *NNB W* VI, 69.
69. Franciscus Christiaan Reinhart Bentfort studeerde van 1847 tot 1853 medicijnen te Leiden. Op 21 juni 1853 promoveerde hij op drinkwater.
70. Jacob Johan Ewald studeerde van 1850 tot 1856 te Leiden, eveneens medicijnen.
71. William Frederik Pieter Kiehl (179X-1876) haalde zijn doctorsgraad te Berlijn, in 1822. Vanaf 1823 tot 1865 praktiseerde hij te Den Haag. *Biografischen lexicon hervorragender Aertze* (Berlijn, Wenen, 1931) 111, 5 18
72. Ernst Ferdinand August (1795-1870), auteur o.a. van *Ueber die Fortschritte der Hygrometrie in der neuesten Zeit* (Berlijn, 1830).
73. Horace Bénédict de Saussure (1740-1799), auteur van o.a. *Essais sur l'hygométrie* (Neuchatel, 1783).
74. In 1859 werd het nieuwe laboratorium, waar het chemisch, fysisch, anatomisch en fysiologisch onderwijs zou moeten plaatsvinden, in gebruik genomen.
75. Hidde Justuszoon Halbertsma (1820-1865) was van 184X (buitengewoon, van 1857 gewoon) hoogleraar te Leiden in de anatomie en fysiologie. Hij stond een goede natuurwetenschappelijke training van artsen voor en had veel oog voor de chemie als onderdeel van fysiologie. H. Beuken, 'Groeï en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het

- derde kwart der negentiende eeuw', in: W. Otterspeer red. *Een universiteit herleeft* (Leiden, 1984) 76-103.
76. Joannes Henricus Scholten (1811-1885) was van 1843 buitengewoon (vanaf 1845 gewoon) hoogleraar in de theologie te Leiden. Hij was de grondlegger van de moderne theologie en beroemd om zijn colleges. 'Hij heeft daar, om het in één woord uit te drukken, *geprofeteerd*,' aldus zijn opvolger, A. Kuenen. A. Kuenen, *LMNL*, 1886, 3-61.
77. Herman Snellen (1818-1889), beroemd ophtalmoloog, was van 1848 tot 1888 hoogleraar te Utrecht, vooral in de oogheelkunde.
78. Franciscus Cornelus Donders (1818-1889), wereldberoemd oogheelkundige, was hoogleraar te Utrecht van 1848 tot 1888. *NNBW* I, 727.
79. Petrus Hermannus Hugenholtz (1834-1911) studeerde vanaf 1852 theologie te Utrecht, van 1856 tot 1859 te Leiden. Hij verliet als predikant te Amsterdam de Nederlands Hervormde Kerk en legde daarvan rekenschap af in *Waarom gaan wij heen?* (1877). *NNBW* V, 248.
80. Jacobus Hendrik Heidenrijk studeerde vanaf 1852 theologie te Utrecht, van 1856 tot 1861 te Leiden.
81. Gerardus Johannis Mulder (1802-1880) was van 1840 tot 1867 hoogleraar in de chemie te Utrecht. In 1845 kreeg hij van de universiteit het Leeuwenbergghasthuis tot zijn beschikking voor onderzoek. Binnen enkele jaren wist hij dit eerste moderne chemisch laboratorium in Nederland tot een onderzoek- en onderwijscentrum van internationale faam te maken. *BWNII*, 396.
82. Louis Mulder, Nicolaas Wilhelm Pieter Rauwenhoff en Wolfert van Geuns studeerden van 1846 tot 1853 allen chemie te Utrecht en promoveerden gedrieën *magna cum laude* bij G.J. Mulder. Hun proefschriften waren een uitvloeisel van het werk van een gezelschap begaafde jonge chemici dat Mulder om zich heen verzameld had. Het beoogde zoveel mogelijk gegevens bijeen te brengen over de bepaling van equivalentgewichten. Op dit groepje liet Mulder ook zijn denkbeelden over de dienstbaarheid der wetenschap aan het landsbelang los. Eerste resultaat daarvan was *De natuurkundige grondslagen van den landbouw. Openbare voordrachten voor landbouwers. Vanwege Z.M. den Koning in den winter 1853-1854 gehouden* door Dr. N.W.P. Rauwenhoff, Dr. W.A.J. van Geuns, Dr. A.C. Oudemans Jr. en Dr. L. Mulder (Haarlem, 1865). *NNBW* IV, 652.
83. Albrecht Daniel Thaer (1752-1828), auteur van *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft* 4 dln. (Berlijn, 1809-12).
84. G.J. Mulder, *De scheikundige der bouwbare aarde* 4 dln. (Rotterdam, 1860)
85. Nicolaas Mouthaan studeerde van 1852 tot 1856 chemie te Utrecht. Hij promoveerde eveneens bij G.J. Mulder.
86. Bedoeld is Nicolaas Teeuwen, toen Bogt van Guinée 685, nu Pieterskerkhof 22
87. Pieter Harting (1813-1885) was van 1843 (buitengewoon, van 1846 gewoon) tot 1883 hoogleraar te Utrecht in de biologie. Hij was een groot hanteerder van de microscoop, kenner van de paalvorm en voorstander van Darwin. *NNBW* IX, 322.
88. René Joachim Henri Dutrochet (1776-1847), auteur van o.a. *Nouvelles recherches sur l'endosmose et l'exosmose* (Parijs, 1828).
89. Thomas Graham (1805-1869), auteur van o.a. *On the diffusion of liquids* (Londen, 1849).
90. *Blikken in het Leven der Natuur* (Leeuwarden, 1855-1862).
91. Deze terechtstelling van Adrianus Blom (1825-1856), boerenknecht die bij de beroving van zijn voormalige baas diens dochter vermoordde, was inderdaad de laatste die te Leiden plaats vond. *Moord en doodslag 1560-1885*. Catalogus De Lakenhal (Leiden, 1977) 50-55.
92. De *Studenten Almanak* voor het jaar 1858, p. 107, vermeldt: Rudolph Sicco Tjaden Modderman. - 22 Junij - Akademisch Proefschrift over de leer der Osmose.
93. Elisa van der Ven (1833-1909) studeerde van 1853 tot 1858 wis- en natuurkunde te Leiden. Hij werd tegelijk met Modderman leraar aan de Haarlemse H.B.S., van welke school hij later directeur werd. *NNBW* III, 1280.

COMMUNISTEN IN LEIDEN AAN DE VOORAVOND VAN DE EERSTE WERELDOORLOG:

De sociaal-democratische partij (SDP), afdeling Leiden
van 1909 tot 1914

door

Jaak Slangen

Onderzoek naar de geschiedenis van de Leidse socialistische arbeidersbeweging in haar uiteenlopende schakeringen is nog grotendeels onontgonnen terrein. Keukens breed opgezette, maar niet gepubliceerde studie: "De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, een verkenning", heeft nog geen vervolg gekregen.' Wel is enkele jaren geleden een herdenkingsboek verschenen ter gelegenheid van het tachtigjarig bestaan van de Leidsche Bestuurdersbond (LBB) en het NVV in Leiden.' Wat zich echter ter linkerszijde van de LBB, waarover aanstonds meer, heeft afgespeeld, bijvoorbeeld onder anarchisten, vrije socialisten en anarchosyndicalisten die zich veel minder strak organiseerden in een Plaatselijk Arbeids-Secretariaat (PAS) het kleine, radicalere broertje van de Bestuurdersbond – daarover is nauwelijks iets bekend. Gelukkig zijn ons meer bronnen bewaard gebleven uit de geschiedenis van de grootste richting binnen de socialistische beweging in Leiden: de sociaal-democratie. Ook hier geldt dat de geschiedenis van de SDAP en de SDP, de voorlopers van respectievelijk PvdA en CPN, nog niet te boek zijn komen te staan.

Tachtigjaar geleden zag het er niet naar uit dat de Leidse SDAP ooit nog eens de grootste politieke partij zou worden in deze stad. Bij een eerste kennismaking met het bronnenmateriaal valt juist op hoe laat en traag de socialistische beweging hier op gang is gekomen en hoe haar groei weldra ernstige stagnatie laat zien. Het is nog te vroeg om hiervoor een bevredigende verklaring te vinden. Daarvoor is veel meer onderzoek nodig. Toch zouden de volgende factoren hierbij wel eens van belang kunnen zijn, al moet een uitvoerige toelichting hierop buiten het bestek van dit artikel vallen:

1. de Leidse arbeiders droegen een erfenis van eeuwenlange uitbuiting.

zodat ze (vrouwen en kinderen inclusief) van generatie op generatie murw waren geslagen door het ontbreken van enig perspectief op verbetering in hun ellendige werk-, woon- en leefomstandigheden;

2. binnen het Leidse proletariaat was sprake van een grote *heterogeniteit*, ten dele het resultaat van opeenvolgende immigrantenstromen uit het verleden (die zich o.a. manifesteerden in diverse religieuze en kerkelijke oriëntaties en zelfs in het naast elkaar bestaan van verschillende Leidse dialecten), maar ook het gevolg van grote standsverschillen tussen bijvoorbeeld de “*werkmán op schoenen*”, de “*werkmán op klompen*”, de “*fabrieker*” en de “*los-werkman*”, van wie de laatste misschien nog het meest beantwoordde aan het stereotype beeld van de “*Leidse peuceraar*”;
3. de *dichotomie* van Leiden in een fabrieks- en universiteitsstad, waarbij de scheiding tussen die twee verschillende werelden het scherpst aan de basis voelbaar was waar van oudsher een latente spanning tussen arbeidersjongeren en studenten (“die gunstelingen van het fortuin”) zich op gezette tijden moest ontladen;
4. een sterk levend *antisocialisme* dat zich eigenlijk al openbaarde voordat er van enig duurzame en effectieve socialistische organisatie sprake was in Leiden en
5. de bijna catastrofale nasleep van het Deventer schisma in 1909, de interne strijd tussen reformisten en marxisten die ten gunste van de eerste groepering werd beslist. Ook deze kwestie komt evenals de gevolgen ervan voor de Leidse socialistische arbeidersbeweging later nog aan de orde.

Maar, zoals gezegd een nadere uitwerking van deze factoren moet in dit artikel noodgedwongen achterwege blijven. Met uitzondering dan van de laatste, want voor een goed begrip van het plotseling verschijnen van communisten *avant-la-lettre* op het Leidse politieke toneel is het nuttig en gewenst een korte schets te geven hoe een landelijk partijbesluit van de SDAP voor de socialistische beweging hier ter plaatse verstrekkende gevolgen heeft gehad. De conflicten tussen marxisten en reformisten die zich aanvankelijk binnen de SDAP-afdeling afspeelden, groeiden na Deventer uit tot een felle ideologische strijd tussen SDAP en SDP om het politieke primaat van de socialistische organisaties, ja zelfs tot in zangkoren toe.

Ook anderszins blijken landelijke invloeden in sterke mate bepalend voor de plaatselijke ontwikkeling. De strijd tussen de SDAP en de SDP om de politieke en ideologische leiding ging vergezeld van een almaar sterker wordende druk van het NW op de LBB. De Bestuurdersbond die in de eerste tien jaar van zijn bestaan een zeer gemeleerd gezelschap van repre-

sentanten uit zowel de “oude”, als de “moderne” socialistische beweging vertegenwoordigde, moest op den duur toegeven aan de pressie vanuit Amsterdam. Zich neerleggen bij de stringente richtlijnen van het NW betekende niet alleen verlies van de plaatselijke onafhankelijkheid, maar noopte tevens tot een ingrijpende reorganisatie op lokaal niveau. Sedertdien kende de socialistische beweging opnieuw in Leiden een organisatorische verscheidenheid. Naast de sociaal-democratische beweging, waar binnenskamers ook al orde op zaken werd gesteld, ontwikkelde zich “klein links”. Parallel aan de LBB ontstond het PAS.

Dit artikel bestaat uit twee componenten. In het eerste deel wordt in het kort een beeld geschetst van de moeizame ontwikkeling van het socialisme in Leiden. Vervolgens wordt stilgestaan bij de bijna noodlottige uitwerking van het Deventer besluit voor de socialistische beweging hier ter plaatse vanwege de machtsstrijd tussen de marxisten en de reformisten om de leiding over de arbeidersbeweging. In het tweede deel wordt het wel en wee van die kleine, verliezende partij: de SDP, nader in ogenschouw genomen, waartoe ons enkele unieke bronnen de mogelijkheid hebben geboden.

Bronnen

Uitgangspunt voor ons relaas vormen enkele interessante passages uit de autobiografie van dr. Johan A.N. Knuttel (1878-1965) die dit jaar zal worden gepubliceerd.³ Knuttel vanaf 1906 als redacteur werkzaam bij het “Woordenboek Nederlandsche Taal” werd vermoedelijk in 1907 gekozen tot tweede afdelingssecretaris van de SDAP. In datzelfde jaar nog raakte hij nauw betrokken bij de oprichting van het oppositionele, marxistische weekblad *De Tribune* waarvan David J. Wijnkoop, Willem van Ravesteyn en Jan C. Ceton de redactie vormden. Vanaf het eerste nummer leverde ook Knuttel hieraan regelmatig bijdragen. Bovendien had hij in Leiden tien abonnees voor dit blad weten te werven.

In zijn “Levensloop” zoals hij zijn autobiografie heeft genoemd, wijdt hij uiteraard verschillende passages aan de groeiende tegenstellingen tussen de Tribunisten en het landelijk partijbestuur over de te volgen koers van de SDAP. Die conflicten liepen zo hoog op dat de SDAP-leiding besloot tot een buitengewoon partijcongres dat in februari 1909 in Deventer werd gehouden. Daar werden de drie Tribune-redacteuren geroepen.⁴ Veel partijgenoten waren het hiermee echter niet eens.

Binnen de Leidse afdeling lagen de krachtsverhoudingen tussen beide richtingen ongeveer half om half, al was een overgrote meerderheid fel gekant tegen het Deventer besluit. Velen keerden de SDAP de rug toe onder wie het grootste deel van het kader — en werden lid van de nieuwe

partij: de SDP. Behalve Knuttel namen dr. Dirk A. van Eck (die vanaf 1906 tot februari 1909 het voorzitterschap van de Leidse SDAP-afdeling had bekleed) en de sigarenhandelaar Willem C. Hemerik - op dat moment secretaris van de LBB - deel aan de landelijke oprichting van de SDP in Amsterdam. Over het verloop van de strijd in Leiden hield Knuttel de lezers van *De Tribune* regelmatig op de hoogte.

Andere geraadpleegde bronnen zijn: *Het Leidsch Dagblad*; enkele notulenboeken van de Leidse SDAP, voorzover nog compleet, en jaarverslagen van de LBB. Voor het reilen en zeilen van die kleine Gideonsbende hebben we de "Notulen der ledenvergaderingen 1914-1915. Sociaal Democratiese Partij Afdeling Leiden" kunnen naslaan.' Bij toeval zijn we op deze bron gestuit. Zij is particulier eigendom en om verschillende redenen uitzonderlijk. Zulke bronnen zijn zeldzaam in de geschiedenis van het communisme. Binnen die kringen heeft nooit een sterke cultuur van schriftelijke rapportage bestaan, overigens om begrijpelijke redenen. Dit boek - aanvankelijk gebruikt voor het vastleggen van de *Notulen der Hengelaars Vereeniging Ons Genoegen opgericht 1 mei 1907*, een socialistische organisatie van Leidse peuraars? - biedt ons een unieke kans een kijkje te nemen binnen het afdelingsleven van de SDP kort vóór en na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Anders dan de eveneens spaarzaam bewaard gebleven notulenboeken van de Leidse SDAP geven deze schriftelijke verslagen van huishoudelijke vergaderingen direct de spreektaal weer met alle schrijffouten, gebrekkige interpunctie en onvoltooide zinswendingen van dien. De lezer zij gewaarschuwd.

Moeizame ontwikkeling

In januari 1902 schreef de astronoom en latere radencommunist, dr. Anton Pannekoek, op dat moment voorzitter van de Leidse SDAP, aan de secretaris van het PB:

"Nog is Leiden niet verloren; we zullen nu wel met de rest van het land meekomen. Groote dingen verwacht niemand van Leiden; maar we zullen nu wel zorgen dat ze voortaan niet meer als doode stad bij uitnemendheid zal gelden".⁶

Daarmee vertolkte hij een algemeen heersend gevoel dat er hier voor het socialisme geen toekomst zou zijn weggelegd. Aan hem heeft het in ieder geval niet gelegen. Na de oprichting van de SDAP in 1899 is het vooral aan Pannekoek te danken dat met de stichting van de LBB (1900) en van de coöperatie "Vooruit" (1901) een organisatorisch kader werd geschapen waarbinnen de socialistische arbeidersbeweging zich moest zien te ontwik-

kelen. De centrale plaats in deze structuur werd aan de Bestuurdersbond toegedacht waarin bestuurders van uiteenlopende socialistische organisaties, een platform konden vinden. Toch kwam het socialisme hier maar moeizaam op gang. In deze stad waar toentertijd fabrikanten en professoren de lakens uitdeelden en waar arbeiders voorzover ze al waren georganiseerd – in liberale en vooral confessionele handen vielen, was men het socialisme weinig vriendelijk gezind. Hoe lang zou het niet duren voordat er in de 1 Mei-optocht meer mensen achter de rode vlag liepen dan al schimpend ernaast? En angst voor ontslag weerhield arbeiders om zich in te laten met “socialen”.

Bovendien kreeg de socialistische beweging in de eerste jaren van haar bestaan met tal van tegenslagen te kampen. Eigenlijk ging het alleen de coöperatie voor de wind: die groeide gestaag. In schrill contrast hiermee stond de lijdensweg die de LBB vóór de Eerste Wereldoorlog moest volgen. De Bestuurdersbond verloor maar liefst drie stakingen. In 1902 raakte de LBB verwikkeld in een staking op de Leidsche Katoen Maatschappij (de grootste textielfabriek in de stad) die de socialisten moesten afbreken.⁷ In 1906 kreeg de LBB zijn tweede grote vuurproef te doorstaan. In *De Timmerliedenstaking* die ruim een halfjaar (!) zou duren, stelde de Bestuurdersbond zich onvoorwaardelijk achter de eisen van de “timmerliedenvereniging Vooruit” (1894). Dat juist deze “speerpuntactie” werd gekozen had niet alleen te maken met gerechtvaardigde en wijd en zijd erkende eisen van deze ambachtslieden, maar ook met het gegeven dat belangrijke socialistische voormannen als Piet J. Bomli en Hein Marks uit deze vakorganisatie afkomstig waren. Deze staking kon evenmin met enig succes voor de arbeiders – zij het zonder al te veel gezichtsverlies – worden beëindigd.⁸ In september 1910 brak een staking uit onder de kettingsmeden op de Grofsmederij. Die weigerden een loonsverlaging bij een gelijktijdige verlenging van de werkweek te accepteren. Opnieuw schaarde de LBB zich achter de stakers – geschoolde arbeiders die door de directie van dit moderne grootbedrijf werden “uitgesloten” – en achter de Leidse afdeling van de Metaalbewerksbond. Ditmaal vond hij het NW tegenover zich die de plannen van de directie kon billijken. De afloop van dit stakingsdrama laat zich raden: plaatselijke belangenbehartiging moest het afleggen tegenover de centralisatie- en disciplineprincipes van de op “moderne” leest geschoeide vakbeweging. Daarbij kwam nog dat dit conflict politieke dimensies kreeg door de solidariteitsbetuiging van de SDP die meer gecharmeerd was van massa-acties van onderop dan van tactische manoeuvres van een vakbondstop. Voor de socialistische beweging in Leiden vormde deze werkuitsluiting in ieder geval de directe aanleiding tot een nieuw dieptepunt in een splende crisis die ze ternauwernood te boven wist te komen.⁹

Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland.

(Als rechtspersoon erkend bij Kon. Besl. van 22 Sept. 1897; nader erkend bij Kon. Besl. van _____)

BEWIJS VAN LIDMAATSCHAP

voor , Krijn A. van Langeraad

ingeschreven als Lid der Afd. Leiden van de S. D. A. P.

~~Verspreid Lid~~

Het Afdelingsbestuur, _____ Namens het Partijbestuur,
[Handtekening] Secretaris. de Partijsecretaris,
 _____ Datum van afgifte 1 juli 1903 J. G. VAN KUIJKHOF.

afb. 1. Partijboekje van Krijn A. van Langeraad (1865-1943), commies bij de Posterijen en van 1902 tot 1908 woonachtig in Leiden. Amsterdam, IISG.

Interne verdeeldheid binnen de SDAP: 1907-1909

Met de SDAP in Leiden was het intussen nauwelijks beter gesteld. Toen de Leidse afdeling in 1907 voor de eerste maal in haar bestaan meedeed aan de gemeenteraadsverkiezingen, behaalde ze wel bijna dertig procent van de stemmen.⁴⁴ Desondanks was deze uitslag onder het toen geldende districtenstelsel volstrekt onvoldoende om ook maar één socialist naar de raad af te vaardigen. Hoewel de SDAP met deze verkiezingsuitslag had bewezen een tamelijk grote aantrekkingskracht op Leidse kiezers uit te oefenen, zou ze toch jarenlang niet in staat blijken deze stemmenwinst te effectueren in enkele raadszetels. Het districtenstelsel werkte in Leiden wel bijzonder fnuikend voor de sociaal-democraten. Waarschijnlijk heeft het ontbreken van een duidelijke concentratie aan socialistische kiezers in één van de drie stembedistricten die Leiden toen telde, de SDAP hierbij evenzeer parten gespeeld. Pas in 1910 na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en van het algemeen kiesrecht kon deze hindernis voor- goed worden genomen. In de tussentijd raakte Leiden steeds verder achter op haar zusterafdelingen in vergelijkbare steden waar de partij sinds 1907 tenminste door één lid in de raad werd vertegenwoordigd.”

Vanaf 1908 raakte de afdeling in toenemende mate betrokken bij de steeds hoger opblaaiende strijd tussen *De Tribune-groep* en het landelijk par-

tijbestuur. Immers vreemd genoeg, zo weinig de afdeling in numeriek opzicht voorstelde (in 1908 telde de SDAP 118 leden en de LBB 1145 leden)¹² zo berucht was ze inmiddels in Amsterdam als oppositionele afdeling geworden. Al vroeg heeft Leiden bij het partijbestuur school gemaakt als “marxistische” afdeling. Vooral Troelstra heeft het moeten ontgelden. In 1902 was het de bloembollenexporteur Willem H. de Graaff – het gastvrije middelpunt van het informele Leidse kringetje marxisten en later Tribunisten – die Troelstra’s hoofdredacteurschap van *Het Volk* aanvocht.¹³ In 1903 was het de beurt aan de afdelingsvoorzitter Anton Pannekoek die Troelstra’s plotseling gewijzigde houding tijdens de Tweede Spoorwegstaking publiekelijk fel bekritiseerde.* Begin 1909 weigerde Troelstra voor de Leidse afdeling te komen spreken doordat Knuttel in het plaatselijk afdelingsblad *De Sociaal-Demokraat* (1907-1914) een al te kwetsend artikel had geschreven.” Dat was kort voor het Deventer congres.

Het staat buiten kijf dat intellectuelen – de een nog radicaler dan de ander – van meet af aan een zwaar stempel hebben gedrukt op de socialistische beweging in Leiden. Als eerste vertegenwoordiger van deze groep staat op eenzame hoogte dr. D.A. van Eck, jurist en specialist in de gemeentewet, die al in 1893 van zich heeft doen spreken als propagandist voor het “moderne socialisme” in Leiden, maar negen jaar later zijn carrière als eerste “rode” burgemeester in den lande voortijdig heeft moeten afbreken.” Van een jongere politieke generatie zijn: Anton Pannekoek en de latere SDAP-filosof Cornelis H. Ketner, terwijl Knuttel en Willem van Ravesteyn zich ten tijde van de oprichting van de SDAP in Leiden nog binnen het geïsoleerde studentenwereldje bewegen. Enkele jaren later zouden Van Eck en Knuttel zich definitief in Leiden vestigen en daarmee hun leven nauw verbinden met de socialistische beweging in deze stad.

Nasleep van het Deventer schisma

Vóór de scheuring bekleedden de Tribunisten nagenoeg alle belangrijke posten en waren bovendien verzekerd van een “vrij goed geschoolde, stevige kern”. “In Leiden bleef de rechtse fractie onder leiding van de wel scherpzinnige en strijdbare timmerman Bomli een minderheid”, aldus Knuttel.” Welliswaar had de afdeling zich “voor zeven-achtste tegen het Deventer besluit” verklaard¹⁸, maar het was juist aan “reformistische” arbeiders als Bomli, Marks en de typograaf Hendrik Neuteboom¹⁹ te danken dat de Leidse afdeling niet reddeloos ten onder ging. Het zwaarste geschut werd dan ook in stelling gebracht. Met een uitnodiging voor een sprekebeurt aan Troelstra hoopte het handjevol getrouwen de uitgetreden en weer voor de SDAP terug te winnen. Tot de meest bekende personen die de par-

afb. 2. Familieportret van mr. dr. Dirk A. van Eck (1867-1948), Guliana C. van Eck-Koch (1868-1955) en hun geadopteerd zoontje, 1907 in de tuin achter 'Pomona'. Partic. Coll.

tij hadden verlaten, behoorden naast Knuttel, Van Eck en Hemerik, de spoorwegstaker en latere boekhandelaar M. Dubbeldeman, de kleermaker J. Verver, de spoorwegstaker J. Metscher, de timmerman N. Olivier, de maatschoenmaker J. Broekhuizen, de al eerder genoemde De Graaf, de zangeres en dirigente Betsie Vos en de niet onbemiddelde onderwijzeres Anna Pitlo.

Op een zondag in maart, enkele weken na het beruchte congres, kwam Troelstra in Leiden het standpunt van het partijbestuur toelichten. Zijn komst was voorafgegaan door maar liefst twee aankondigingen in het *Leidsch Dagblad*. Behalve een officiële oproep van het enig overgebleven bestuurslid Bomli, kon men in hetzelfde nummer een opvallende advertentie lezen waarin Troelstra werd gedoodverfd als “Pieter Jelles de Verschrikkelijke – Groot Moordenaar van het S.-D. A.-P. Congres te Deventer”. “Die zondagochtend vond er een heftig debat plaats in het propvolle zaaltje van de “Vooruit” tussen Troelstra en Knuttel, “een der Ma[r]xistische hoofdmannen der Leidsche Afdeeling”. Tussendoor verzuchtte Troelstra, “dat de Leidsche partijgenooten, Marxisten of revisionist, om het even,

GROOT LEIDEN

ROTTERDAM

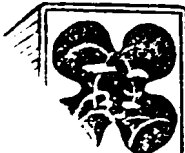
**en, IJzeren Gebouwen,
en, IJzerconstructies van elken aard.**
Compleet aanleg van Fabrieksporen.

Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij.

Mr. P. J. Troelstra

spreekt Zondag 7 Maart,
's morgens halfelf, in lokaal
„Vooruit“. Onderwerp: „De
scheuring in de partij“.

Toegang voor partijgenooten en geestverwanten. 2524 12

GECONSTIPEERDEN!

HARDLIJVEN probeert alle mogelijke middelen,
beproeft er vele, als ge moer
zijt Uw gold te verspillen, Uw gezondheid te PP

H. H. MEUBELMAKERS.

**Een zeer OUDE EIKEN
MAGEL te koop.**

Te bezichtigen: bij B. C. SCHOUTEN,
Gouweline, Alphen. 2524 7

Voorts nog: een lente Trapsna
machine merk „Köhler“.

**Kijkdag: Dinsdag van 10 -
3 uren.**

Goederen kunnen worden
blijgevoegd en de overlaagd
worden afgehaald. 2526 20

WORDT VERWACHT:

IWAN PIETER JELLES, de Verschrikkelijke.

— Groot Moordenaar van het S.-D. A.-P.-Congres te Deventer. —

Gaat dat zien in het Lokaal „Vooruit“, Duisenddraadsteeg 1.

Herkenbaar door zijn Russische Manoeuvres.

Op Zondagmorgen 7 Maart, klokke halfelf.

2535 16

ZEGT HET VOORT.

Maison VAN DIJK,

Breestraat 104,

Telefoonno. 650.

FIJNE VLEESCHWAREN.

afb. 3. Twee aankondigingen in het Leidsch Dagblad van zaterdag 6 maart 1909
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

blijkbaar fanatiek waren". Beide partijen lieten zich echter niet meer overtuigen. Wel werd de plaatser van de gewraakte advertentie bekend: Dubbeldeman, die zijn "lastgever" echter niet mocht noemen.²¹ Hoezeer men over en weer ingenomen mocht zijn met de afloop van deze krachtmeting, binnen een week was de scheuring in Leiden een voldongen feit. Op 12 maart enkele dagen vóór de landelijke oprichting werd de "afd. Leiden van de nieuwe S.D. partij" gesticht. Voorzitter van de nieuwe SDP-afdeling werd Van Eck, secretaris Verver."

Daarmee werd de SDAP in Leiden "in twee smaldeelen gesplitst". Veel ernstiger leek op het eerste gezicht het vertrek van het belangrijkste deel van het oude kader naar de nieuwe concurrent."²² Toch duurde het niet langer dan enkele maanden, of de eerste "spijtoptanten" keerden weer terug naar de oude partij. Onder hen bevonden zich Dubbeldeman, Hemerik en Van Eck die er geen schot meer in zagen. De nieuwe voorzitter van de SDP legde in oktober 1909 het bijltje erbij neer.²⁴ Zijn besluit was niet zozeer op principiële bezwaren gebaseerd, maar hij raakte er na het uitblijven van de verwachte grote ledenaanwas steeds meer van overtuigd, "dat de arbeiders niet naar ons zouden willen luisteren".²⁵ Voor een massapartij ter linkerzijde van de SDAP zag hij geen toekomst weggelegd. Nog voor het einde van dat jaar nam Van Eck zonder enige ruchtbaarheid zijn oude voorzittersplaats weer in, die in de tussenliggende maanden was bezet door Marks.

Sinds het Deventer schisma was een felle strijd tussen de principiële marxisten en de meer gematigde, op hervormingen ingestelde sociaaldemocraten ook in Leiden niet meer weg te denken. Bij tal van incidenten werd de pacifistische "gevoelssocialist" Van Eck, die de bestaande tegenstellingen niet onnodig wilde verscherpen, door Knuttels onophoudelijke en soms onterechte aanvallen in het defensief gedrongen. Tussen de SDP en de SDAP ontwikkelde zich alras een politieke cultuur van "bittere debatten en hatelijke woorden", zoals Henriëtte Roland Holst tot haar leedwezen constateerde na een onbevredigende afloop van haar scholingscursus in Leiden."²⁶ Tussen beide concurrenten ging een traditie van "haat en nijd" ontstaan, die sedertdien niet meer was weg te denken in deze stad. Een enkele SDAP-er berustte in de nieuw ontstane toestand: "Geharrewar en debat met leden van de SDP krijgen we altijd. Dat is toch niet te voorkomen, welk onderwerp men ook neemt!"²⁷ De meesten dachten hier echter anders over. Het strijdtoneel zou zich weldra verplaatsen.

Crisisjaren (1909-1912): strijd om de LBB

De eigenlijke machtsstrijd binnen de socialistische beweging moest nog in alle hevigheid losbarsten. De verlamme werking van de scheuring werd

pas goed in volle omvang zichtbaar tegen het einde van 1910, terwijl haar nasleep zich zeker tot 1912 laat traceren. De jaren 1909-1912 kunnen zonder meer als crisisjaren worden aangemerkt. "De ellendige kwesties over marxisme en reformisme in de SDAP deden ook in de vakbeweging haar schadelijke invloed gelden", verzuchtte Bomli later.²⁸ Hij noemde 1910 "een ongeluksjaar".²⁹ Het ledental van de LBB was van 709 in 1909 gestaag gedaald tot 644 in 1911. "Einde 1910 had het alle schijn dat de ondergang van de L.B.B. een voldongen feit zou zijn", aldus Bomli in het jaarverslag over 1911.³⁰ Ook binnen de SDAP heerste grote verslagenheid. "Van Eck zal moeten toegeven dat de arbeidersbeweging hier dood is", riep een van de leden vertwijfeld uit op een spaarzaam bezochte afdelingsvergadering.³¹ Het jaarverslag van de SDAP over 1910 was een en al treurnis, terwijl de groei in het ledenbestand al enige jaren stagneerde.³² De afdeling telde in 1911 79 leden, nauwelijks meer dan na de scheuring in 1909.³³

Het eerste conflict werd spoedig beslist in het voordeel van de sociaal-democraten. Marks en Bomli slaagden er in december 1909 in om de coöperatie, "waarin leden der S.D.A.P. alles te zeggen hebben", los te weken uit het nauwe samenwerkingsverband met de LBB en zelfs de financiële bijdrage van de "Vooruit", aan de Bestuurdersbond fors te verminderen. Binnen de LBB echter lagen de machtsverhoudingen veel minder gunstig voor de reformistische timmerlieden. Met een minieme meerderheid van één stem konden de sociaal-democraten de toetreding van de SDP tot de LBB verhinderen, ook al was dat in strijd met de statuten.³⁴ Tot 1911 zou de SDP vergeefse pogingen blijven wagen tot aansluiting bij de Bestuurdersbond.³⁵ Toch kreeg ook de SDAP verliezen te incasseren. Een motie van afkeuring tegen het LBB-bestuur dat de SDP had uitgenodigd deel te nemen aan de 1 Meiviering in 1909, vond hier geen meerderheid.³⁶ Blijkbaar waren de sociaaldemocraten niet tevreden met de eerder afgedwongen concessie dat de uitnodiging aan Wijnkoop om in Leiden op het Meifeest te komen spreken, te elfder ure werd ingetrokken.³⁷ En uit protest tegen de deelname van de SDP aan een manifestatie voor vakorganisatie bleef de SDAP mokkend weg.³⁸ Evenmin wisten de sociaal-democraten te verhinderen dat er in juli 1910 nog drie SDP-leden in het bestuur van de LBB werden gekozen.³⁹

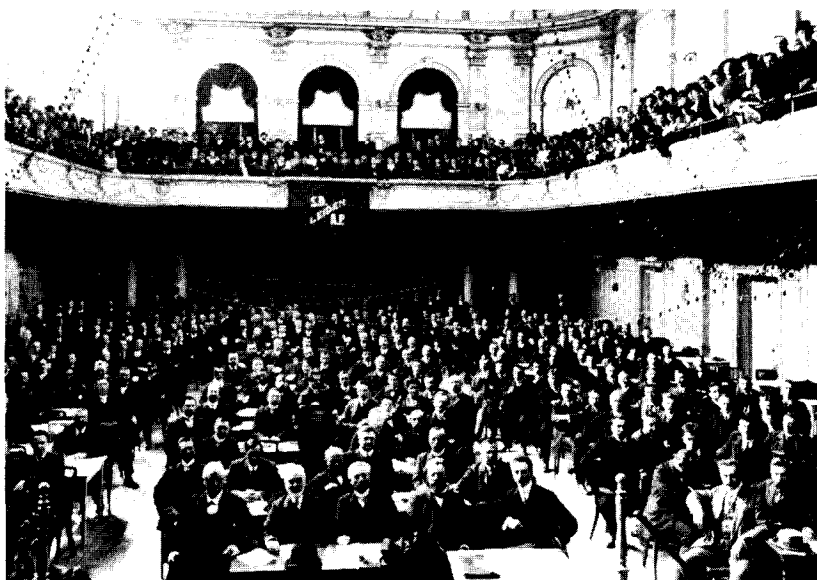
Met de onvoorwaardelijke steun aan de uitgesloten kettingsmeden op de grofsmederij in september 1910 dreigde de LBB zijn eigen graf te graven. De Bestuurdersbond raakte geïsoleerd en kreeg in dit drama feitelijk alleen maar de steun van de SDP die steeds meer op twee gedachten ging hinken. Principeel gericht op het NVV, maar uit frustraties over de nieuwe centralistische en disciplinaire koers van deze sociaal-democratische vakcentrale

afb. 4. Het kantoor van de coöperatie 'Vooruit'. Links: Hendrik Marks (1867-?), in het midden: de jongste bediende, J. de Wolff en rechts op de foto: Piet J. Bomli (1875-1959), uit: Jubileumnummer 'Vooruit'. Leiden, 1926.

ging de Wijnkoop-partij uitzien naar haar syndicalistische tegenhanger: het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS).

De LBB sloeg schoorvoetend de tegenovergestelde weg in. Op het dieptepunt van de crisis besloten "de meest vooraanstaanden in de Leidsche Arbeidersbeweging" ten einde raad de knoop door te hakken." Ook de LBB moest maar in navolging van de SDAP voortaan de weg van het revisionisme bewandelen. Dit besluit had belangrijke gevolgen. De machtsstrijd tussen de SDP en de SDAP over welke richting binnen de LBB de dienst zou uitmaken, werd uiteindelijk beslist ten gunste van Bomli en zijn kameraden. Niet minder belangrijk echter was dat de LBB zijn plaatselijke autonomie opgaf en zich zij het na heftige interne discussie en na de vaststelling van een overgangstermijn ging neerleggen bij de degradatie tot een "plaatselijke sentrale van de afd. bij het N.V.V. aangesloten vakbonden". Maar eer het zover was, moest binnen de socialistische arbeidersbeweging een ingrijpende reorganisatie plaats vinden. Wortel en Kranenburg hebben dit pijnlijke proces vanuit een sociaal-democratische optiek beschreven." Alle plaatselijke op het NAS georiënteerde vakverenigingen moesten de LBB verlaten. Hetzelfde gold voor al die socialistische organi-

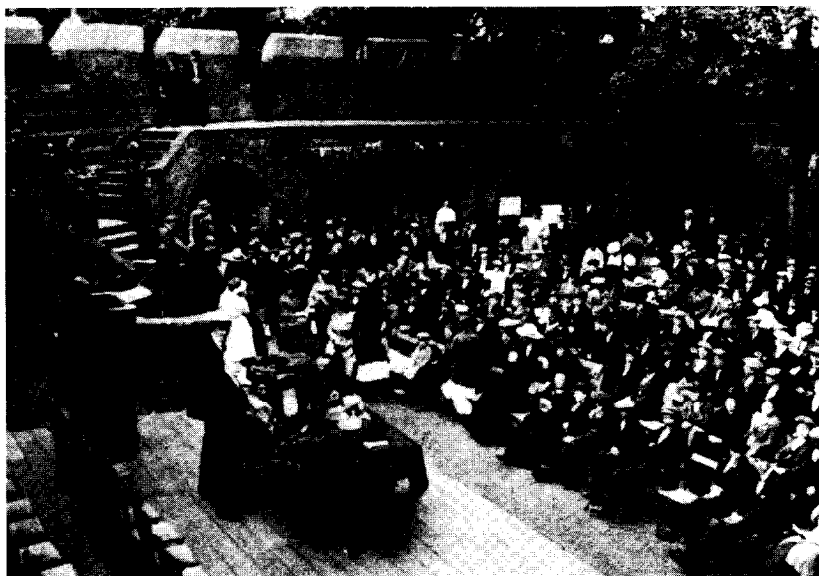

afb. 5. Het 18de partijcongres van de SDAP in Leiden van 7 tot 9 april 1912. De gedelegeerden in de Stadsgehoorzaal met op de achtergrond de vlag van de Leidse afdeling. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

saties, zoals voor het zangkoor “De Stem des Volks” en de SDAP-afdeling, die niet binnen de strikte omschrijving van een vakvereniging vallen. Opvallend genoeg was de SDAP een van de laatste organisaties die het LBB verliet. En tevreden kon Bomli in het jaarverslag over 1913 schrijven: “Lang heeft het geduurd, eer we ook in Leiden tot de erkenning konden komen, dat over vakverenigingszaken, de vakbeweging alleen de beslissing moet hebben”.

Ommekeer voor de sociaal-democraten

Daarmee werd de organisatorische scheiding tussen politieke, materiële en culturele belangenbehartiging in 1913 – althans formeel – voltrokken. Immers nauwe persoonlijke kontakten tussen de sociaal-democraten onderling bleven uiteraard bestaan en over en weer werden dezelfde mensen ingezet op wisselende bestuursposen. De scheiding betekende evenmin dat bijvoorbeeld de coöperatie “Vooruit”, die zich als eerste van de LBB had losgemaakt, als belangrijke geldschietster zou hebben afgedaan. Haar financiële bijdrage was alleen percentueel gereduceerd en bleef

afb. 6. Een bijeenkomst van de SDAP-afdeling met De Stem des Volks in de Burcht, 7922. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

voortaan beperkt tot de sociaal-democratische beweging. In ieder geval bleek haar financiële ondersteuning ruimschoots voldoende om samen met de donatie van Van Eck de LBB en de SDAP in 1919 aan een eigen pand te helpen: Het Volksgebouw aan de Herengracht.”

In april 1912 kreeg Leiden de eer om de gedelegeerden voor het 18de partijcongres van de SDAP in de stadsgehoorzaal te ontvangen. Een steuntje in de rug kon de Leidse afdeling toen nog heel goed gebruiken. Al moesten achttien leden van De Stem des Volks een domper op de feestvreugde zetten. Die weigerden te komen zingen op de feestavond ter afsluiting van het partijcongres en werden prompt geroyeerd.”

De echte ommekeer voor de sociaal-democratische beweging kwam een jaar later. In 1913 telde de LBB voor het eerst in zijn bestaan 1300 leden, op 1 april 1914 zelfs 1,543. De SDAP kende in 1913 een ledenbestand van 305.⁴⁶ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren de sociaal-democraten hun “kinderziekten” te boven, om vanaf 1919 een zekere bloei tegemoet te gaan. Dan pas zou de enkele jaren eerder door Bomli vurig uitgesproken wens, “dat ook in Leiden ’t vuur onder de asch gloeit en het proletariaat ook hier eens ontwaken zal .” vanuit zijn ideologie bewaarheid worden.”

De SDP in Leiden (1909-1914): "het grote moeten"

Medio oktober 1900 volgde Knuttel Van Eck op als voorzitter van de SDP in Leiden. Jarenlang zou hij die functie blijven bekleden, zoals Van Eck op zijn beurt voor de SDAP. Van partijgenoten waren het politieke tegenstanders geworden. Beiden stamden uit tamelijk gegoede families van burgerlijke komaf. Het waren intellectuelen die zich overigens verre hielden van het universitaire wereldje. Alle twee waren het ook voorname heren, die zich ieder op eigen wijze inzetten voor de socialistische zaak van de arbeiders in Leiden, al spraken ze hun taal niet. Desondanks werden ze door sommige arbeiders op handen gedragen en zelfs als hun "verlosser" gezien. Hoe dan ook, beiden zouden tot de Tweede Wereldoorlog het persoonlijk gezicht van de sociaal-democratie en het communisme in Leiden bepalen."

De eerste jaren werd Knuttel als afdelingsvoorzitter terzijde gestaan door zijn secretaris "het pittige kleermakertje Verver, tal van jaren de voornaamste steun in de afdeling." In het begin van 1914 zou Johan Metscher het secretariaat van hem overnemen. Veel langer, ja zelfs jarenlang, hield Anna Pitlo het uit als penningmeesteresse. Bij de meest bekende leden van het eerste uur komen we verder tegen: De Graaff wiens commerciële activiteiten dermate beslag op hem gingen leggen dat hij de ledenvergaderingen steeds vaker moest verzuimen; Betsie Vos, die in 1911 na heftige onenigheid bedankte als directrice van het zangkoor *De Stem des Volks*""; de los-werkman R. Pet; de eerder genoemde Broekhuizen: "een zeer bespiegeld aangelegde maatschoenmaker", van wie de gevleugelde woorden: "Wij arbeiders, motten 's nachts praten en lezen, maar overdag werken!", afkomstig zijn."" Een niet minder sterke indruk bij Knuttel heeft "de veelzijdig begaafde timmerman (. .) Nico Olivier, spinozist en verscheidene jaren dirigent van het zangkoor [*Morgenrood*, JS!]" achtergelaten."" Een grote steun betekende ook Maartje G.M.E. Knuttel-Visser, zijn vrouw.

Vijf jaar later treffen we onder de leden een "jongere generatie" aan als B. Dool, A. van Egmond en de onderwijzer S. de Jongh beide laatstgenoemden zitten nog in 1912 in het bestuur van de LBB⁵³ -, C.J. Ober, J. de Fey, de voeger Jan Raar en de sigarenmaker en dienstplichtige soldaat Henk van Welzen.

"Onze leden", schrijft Knuttel, "waren voornamelijk bouwvakarbeiders, een paar typografen, sigarenmakers, schoen- en kleermakers, bakkers, losse arbeiders, maar een fabrieksarbeider was een zeldzaamheid. Sommigen hadden enige persoonlijke aanhang, een stroming vertegenwoordigden zij geen van allen. Bij de meesten ging het meer om een nieuw geloof dan om een revolutionaire activiteit, als passanten waren er ook warhoofden en intriganten.""

afb. 7. Johan Metscher (1880-1937), ± 1920. Partic. Coll.

En terugblikkend op deze "Gründerjahren" van de CPN in Leiden, vertelt hij:

"Het werk in de nieuwe partij ging in dezelfde lijn voort. Geregeld cursussen, ook van Gorter, Roland Holst, Van Ravesteyn en Wijnkoop, waarvoor de belangstelling op den duur eer minder dan meer werd (. .). Daarnaast ■ in afnemende mate colportage, verspreiding, bij verkiezingen huisbezoek.

Ook Maartje hielp ijverig mee. Voorhuisbezoek was ik niet erg geschikt. Wanneer de mensen met persoonlijke moeilijkheden kwamen: hun werk, hun gezin, geld, voelde ik die teveel mee om er hard tegenin te gaan. Ja, ik heb makkelijk spreken, dacht ik dan."

Nee, het moet voor Knuttel ook om politieke redenen een frustrerende ervaring zijn geweest, want zo vervolgt hij elders "bij huisbezoek kwam je niet veel verder. Men zag er niets in of men durfde niet". Zo kort na Deventer, wanneer de toestroom van nieuwe leden blijkt tegen te vallen, zinkt ook bij Knuttel de moed wel eens in de schoenen, wat af en toe ook merkbaar is in zijn berichtgeving aan *De Tribune*. Wijnkoop aan wie Knuttel zo zijn bedenkingen heeft kenbaar gemaakt, is helemaal niet te spreken over de passiviteit van de jonge Leidse afdeling. Hij leest Knuttel duchtig de les:

"Ik zeg het je maar zoals ik het meen. En dan meen ik ten eerste dit: Jelui hebt geen bliksem uitgevoerd en daarom hebben jelui ook geen stem gekregen! In je bericht voor De Tribune zeg je het feitelijk zelf. Letterlijk: Wij hadden w einig kunnen doen, maar meer propaganda zou w einig verschil gemaakt hebben! Wat w einig verschil gemaakt. Als jelui de verkiezingen hadden gebruikt, zoals wij hem van plan waren te gebruiken, voor de propaganda van De Tribune, huisbezoek ervoor, al je leden ervoor of tenminste een behoorlijk deel ervoor, dan zouden jelui nog wel een figuur geslagen hebben. Nu hebben jelui met zijn vijftigen, zestigen maar afgewacht, wat de gebeurtenissen brengen zouden, en de gebeurtenissen, hoe mooi of lelijk ook, brengen niks. als mensen zoals jelui ook niks doet.

En omdat jelui nu niks gedaan hebt ■ hoewel ik volstrekt nooit garandeer, dat werken ook direct item zoveel stemmen oplevert, alsof het een rekensommetje ware; maat- werken zou jelui er bovenop houden, zou propaganda maken, zou kennis van ons brengen bij de arbeiders, zou een enkele abonné brengen, enz., enz. ■ welnu, omdat jelui nu niks gedaan hebt, daarom hebben jelui ook geen stem gekregen. (. .)

En dan beweer je ook maar, dat Groningen, Rotterdam enz. al even beroerd zijn ■ als Leiden. Je vergist je. Rotterdam werkt ondanks alles, lang met alle leden, lang niet, maar enkele, maar sommige. maar ze doen het maken werk van de zaak, gaan op huisbezoek, colporteren. Groningen werkt wat het kan als altijd. Daar zijn ze niet zo dwaas zich door- een, twee, tien achteruitgang

afb. 8. Familieportret van Nico Olivier (1884-1945?), Jo Olivier-Srhillemans (1889-1956) en hun zoon Jan (1913), ± 1913. Partic. Coll.

bij de verkiezingen achteruit te laten slaan; omdat zij voelen: het grote moeten. Daar geven ze prachtige cursussen, daar *werken* re voor De Tribune, daar doen ze. doen „⁵⁶

Maar het blijft niet bij deze ene persoonlijke uitbrander aan Knuttel. In april 1914 wordt de ledenvergadering van de Leidse SDP geconfronteerd met een officieel schrijven uit Amsterdam waarin het partijbestuur zich beklagt dat “zij zo weinig van leiden merken!” Dan is het Knuttel die zijn afdeling in bescherming neemt:

“de Voorz: meent dat wij heus niet stil zitten, en dat gebeurd wat gebeuren moet, dat wij op elke vergadering van tegenstanders gedebatteerd wordt, en dat wij met het oog op het Leidsch publiek, dan trek je op lange laast helemaal geen mensen meer.

hoewel wat door de leden gedaan wordt, dat, dat zeer treurig is, wij moeten beslist wat krachten hebben om met de Tribune te werken, de Colportage aan de Grofsmederij is bevredigend. er zijn daar 4 vaste koopers. de colportage staat op het ogenblik stil en dat gaat niet er komen wekelijks 75 stuks die kosten f 0[,75. dat geeft een tekort van wekelijks f 0[,60 en dat kan de kas niet dragen. Olivier meent toch dat er gecolporteerd wordt en meent dat er 25 verkocht worden. de Secr: [J. Metscher, JS.] merkt op dat dat geweest is. Dul-

iemans dat er wat aan de leiding ontbreekt, en zegt als er iemand was die als leider optrad [,] dan zou het wel beter gaan [,] wandt toen Metschererbij was ging het wel. Metscher deelt mee dat hij geen bezwaar heeft op de Haarlemmerstr: te staan [,] maar kan onmogelijk de heele avond daar blijven lopen, dat is te vermoeiend voor hem” [,] maar zegt toe dat als er colporteurs zijn hij wel wil komen (. .)

[Trouwens partijgenoot] Dullemans [vindt] de Tribune wat moeilijk te begrijpen voor een gewoon Arbeider”.³⁸

Afdelingsperikelen

Dit fragment uit het notulenboek van de SDP illustreert enkele problemen waarmee de Leidse afdeling zoal heeft te kampen. Het is voor de lezer wellicht even wennen om deze hortende spreektaal makkelijk te volgen. Toch zijn het niet de taalkundige en stilistische gebreken die voorzitter Knuttel regelmatig naar het correctiepotlood doen grijpen. Dat zou trouwens onbegonnen werk zijn. De goedkeuring van de notulen waar iedere vergadering opnieuw veel om te doen is, heeft hier voornamelijk een politiek-didactische functie. Te emotionele passages komen in deze kraam niet te pas en worden in zakelijker Nederlands herschreven, terwijl belangrijke inhoudelijke omissies alsnog worden aangevuld. En komt de vergadering er niet uit, dan belooft Knuttel het boek mee naar huis te nemen om het verslag bij te werken.

Knuttel zelf signaleert een gebrek aan

“ontwikkeling der leden (. .) wij hebben heel geen krachten die is eens naar buiten op kunnen treden. Wij hadden er twee maar de een wordt door zijn vakbond te veel in beslag genomen en de ander doordat die een eigen zaak heeft”.

Hij stelt de vergadering daarom voor een apart “praatavondje” te beleggen, waarop ze met vragen zouden kunnen komen over “dingen en onderwerpen die zij gelezen hadden en dat niet volkomen begrepen”, om vervolgens een “ontwikkelingsclub” op te zetten. Verschillende thema’s worden geopperd: “de 80 jarigen Oorlog als Klassenstrijd”, door Knuttel te behandelen; “de Fransche Revolutie, of over de Chartisten (. .) in de vroegen Soc: beweging” en de geschiedenis van de SDP, “nu wij toch 5 jaren bestaan”. Maar van het praatavondje komt niets terecht, laat staan dat er een ontwikkelingsclub van de grond komt. In de voorafgaande jaren is het trouwens niet anders geweest.

“De Zaaier”, de socialistische jeugdbeweging die na de scheuring van 1909 steeds meer in het vaarwater komt van de SDP en van groot belang is voor de broodnodige ledenaanwas, baart Knuttel niet minder zorgen.³⁹ Partijgenoot Ober, voorzitter van De Zaaier,

afb. 9. Familieportret van dr. Johan A.N. Knuttel (1878-1965), Maartje G.M.F. Knuttel-Visser (1882-1952) en hun twee geadopteerde kinderen.. Nellie D. Visser (1899-1931) en Otto K.A. Wirth (1911-1932), ± 1928. Partic. Coll.

“doet er niet veel voor en als hij wat doet, dan is het nog op zo’n manier, dat de boel in de war moet lopen. Gaat eerst een zaal bestellen, en tracht dan pas een spreker te krijgen, dat zijn dingen die mogen niet voorkomen, dat moet slechte resultaten geven, (. .) terwijl onze Partij het grootste belang erbij heeft en daar moet werkelijk verandering in komen”.“

Wanneer De Zaaier enige tijd later samen met het zangkoor een feestavond heeft gehouden, is Knuttel opnieuw een en al kritiek. De voordrachten stonden op een laag peil. En dan te bedenken “dat het een vergadering was tot opvoeding van de jeugd”.“ Een en ander leidt tot een discussie over Obers hoog opgelopen contributieschuld. Hij wordt nooit overgeslagen, maar “laat de bode dikwijls voor niemendal lopen”. Voorgesteld wordt hem “maar te rooijeren, daar hij overal in de schuld zit [en] het is zelfs zoo sterk dat de Zaaier hem al twee maal zijn schuld heeft kwijtgescholden”. Bovendien heeft iemand anders gezien, “dat hij voor ruim f3,- aan koekjes en chocolade betaalde”! Toch willen Verver en Olivier hem nog een kans geven alvorens tot een definitief royement te besluiten. Ze gaan hem eens opzoeken en het schijnt dat hij daarna zijn leven heeft gebeterd.⁶²

Het zal de lezer inmiddels wel duidelijk zijn dat de Leidse SDP-afdeling het niet makkelijk heeft in haar eerste lustrumjaar. Er is sprake van leden-verlies. Op 1 april 1914 telt de afdeling 51 leden een terugval van 7 met het jaar daarvoor op een landelijk totaal van 525.⁶³ Dat is nog minder dan kort na de scheuring in 1909! De deelname van de leden aan de vergaderin-

gen is wel tamelijk constant, maar matig: het schommelt rond de twintig. Aan dat laatste kan een brandbrief van het afdelingsbestuur weinig verhelpen. De colportage van *De Tribune* is onvoldoende: 783 over 19131914. Het functioneren van De Zaaier die amper 13 leden telt, laat te wensen over, om nog maar te zwijgen over de weinig bemoedigende brief van het partijbestuur uit Amsterdam. De secretaris, Johan Metscher, houdt in zijn "Jaarverslag 19131914" de afdeling dan ook de volgende spiegel voor:

"het is jammer dat ik dit jaarverslag zoo sober moet eindigen, maar de schuld van het bestuur is het niet, maar wel van de leden. Laat dit nu eens een ernstige aanmaning zijn, laat ieder nu eens doen wat hij kan, en het volgende jaar kan het jaarverslag beter zijn, dus alle hens aan dek, en flink aangepakt"!⁶⁴

Met kunst- en vliegwerk tracht Knuttel de moed erin te houden. Een voor de hand liggende manier is vergelijkingen te trekken met de grootste concurrent: de SDAP. Dat verzacht de eigen pijn, want doen de sociaal-democraten het zoveel beter? Ze houden opvallend weinig vergaderingen, vindt Knuttel.

"Daartegenover staat dat de Libiralen veel vergaderingen houden, de laatstgehouden vergadering van de Libiralen was slecht bezocht, dan nog voor de helft S.D.A.P.-ers, op Knuttels debat (. .) werd door de [liberale, JS.] spreker niet ingegaan, en tegen van Eck was spreker zeer vriendelijk. van Eck probeerde nog Principieel te zijn maar kon niet".⁶⁵

Maar hoe een aanvaardbare verklaring te vinden voor zijn leden tegenover de niet effectief te maken winst van de SDAP bij de raadsverkiezingen? Dan gaat Knuttel – op een wijze die Lenin niet zou misstaan – het elitaire voorhoede-karakter van de ware, taaie, rooie rakkers benadrukken.

"wanneer we de omstandigheden in aanmerking nemen, de groote stemmental der verkiezingen der S.d.a.p. en groote toeloop der nieuwe leden (. .) dan is onze [landelijk, JS] verlies van 104 leden niet groot, dan spreekt juist ons behouden getal van taaiheid en socialistisch inzicht, ook wanneer wij maar eens kijken bij de afdeeling Leiden der S.d.a.p.[,] welke een wisseling van ledental hadden van 200".⁶⁶

Nee, de SDAP is pas op haar best "met de eisch 8 urendag en Alg: Kiesrecht" tijdens de 1 Meimanifestatie. Op zulke zaken moet de SDP inhaken. Bij een enkele partijgenoot roept Knuttels verklaring toch de vraag op of opnieuw aansluiting zoeken bij de SDAP in dat geval niet verreweg is te verkiezen boven eenzaam doormodderen. "Vlas daar maar niet meer op"!⁶⁷ Dat station is gepasseerd.

Pas veel later – in zijn opstel: “De geschiedenis der CPH” – erkent Knuttel hoe de SDP niet alleen plaatselijk, maar ook landelijk, in het isolement is geraakt in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog:

“Het **was een** heel ding **dat** partijleiding en redactie (al teveel dezelfde personen) er de moed in wisten te houden. Aan de andere kant voelden zij die staande bleven meer voor hun partij naarmate zij meer in de verdrukking zat, en waren gelukkig in het besef van haar zuiverheid in de leer. (. .) voor standpunten buiten de werkelijkheid wist de SDP zich vrijwel te hoeden, een zeker zelfgenoegzaam sektarisme, een overschatting van die zuiverheid in de leer, was onvermijdelijk”.⁶⁸

De oorlogsjaren moesten de doorbraak brengen en het gelijk van de “communisten” bewijzen.

Toch doemen er in 1914, enkele maanden voor het uitbreken van de oorlog, wel enige lichtpuntjes op. De uitnodiging van de LBB om mee te doen aan de 1 Meiviering wordt met beide handen aangegrepen. Jan Raar en H.F. Simonis zullen met de rode vlag van de SDP meelopen in de optocht.”

“De Meimeeting (. .) is dit jaar grooter geweest als de paar vorige jaren. De levendige Vakactie hier ter stede heeft hier zeker haar deel aan mede gedragen, onze colportatie is daar goed geslaagd.”

Ook de voorbereidingen voor het eerste lustrumcongres van de SDP dat in juni 1914 in Leiden zou worden gehouden, gaan naar wens. De Leidse afdeling heeft een speciale feestcommissie geïnstalleerd om de afsluiting van het congres een feestelijk tintje te geven.

“Gorter zal worden uitgenoodigd als feestredenaar, Orbaes voor eenigen voordrachten, v. Gilden Piano, mej. Vos voor zang en N. Olivier voor viool”.

Maar Nico Olivier durft niet goed en houdt een slag om de arm,

“daar is voor hem zeer bezwaarlijk dat hij Timmerman is, en zeer veel kans belooft om verwond te raken aan handen, dan kan hij onmogelijk spelen!”

En wanneer het vijfde jaarcongres dat op 6 en 7 juni in de “Graanbeurs” werd gehouden, weer tot het verleden behoort, is Knuttel zeer te spreken over al de moeite die zijn afdeling heeft gedaan om een en ander op rolletjes te doen verlopen.” Maar één opmerking moet hem toch van het hart. Hij betreurt het dat de meeste Leidse gedelegeerden het op het congres hebben laten afweten”.

afb. 70. Arbeidersmuziekvereniging 'Morgenrood' trekt hier aan het hoofd van de stoet de Nieuwstraat in, ± 1914/1915. *Partic. Coll. A. Bruins.*

“zoodat Voorzitter op slot van zaken de eenige was der werkelijke afgevaardigden (. .)

Wat de feestavond betreft vind Voorzitter dat deze goed is geslaagd en wij buiten de afgevaardigden welke tamelijk waren gebleven een goede opkomst hadden.

Ook kunnen wij bemerken dat onze congressen van jaar tot jaar inwendig versterken, hoorden wij vorigen jaren steeds het onzinnigen van vele afgevaardigden en wij steeds hadden te behandelen wat de S.d.a.p. had gedaan of niet had gedaan of wat zei zond doen. Wij kunnen (. .) zeggen dit van 't jaar voor het eerst niet gehoord te hebben. En wij hebben besproken en besloten alles als Zelfstandige Partij”.

Klassenbewuste kritiek op de voorzitter

Wat bij lezing van het notulenboek niet minder opvalt, is hoe enkele partijgenoten zich niet uit het veld laten slaan door de scherpe tong van hun voorzitter en hardnekkig vasthouden aan hun eerder geformuleerd standpunt of kritiek. Op afdelingsvergaderingen zijn zelfbewuste arbeiders aan het woord die Knuttels leiderschap niet kritiekloos aanvaarden, ook al staat zijn intellectueel gezag buiten kijf. Dat Knuttel echter niet altijd zonder meer zijn eigen zin kan doordrijven en soms zelfs moeite heeft om zijn afdeling in het gareel te houden, blijkt wel wanneer hij een keertje verstek heeft laten gaan. Een roerige, chaotisch verlopende ledenvergadering is het resultaat. Dit voorbeeld illustreert hoe afhankelijk de afdeling dan nog is

van Knuttels aanwezigheid, al was het alleen maar om zo'n bijeenkomst enigszins redelijk te doen verlopen.⁷⁵

Wanneer Knuttel op de volgende vergadering weer present is, krijgt hij van verschillende partijgenoten de wind van voren over uiteenlopende zaken. Het begint al met netelige opmerkingen van Broekhuizen, Kooper en Van Rijn over een onverkwikkelijk staaltje partijcensuur in *De Tribune* waarin Knuttel het standpunt van het partijbestuur moet verdedigen tegenover een overtuigde "meerderheid".⁷⁶ Alsof dit nog niet genoeg is levert Kooper vervolgens kritisch commentaar op het door de voorzitter geschreven "Meimanifest":

"dat (...) moet voldoen aan zijn eischen en niet moet beginnen met de S.d.a.p. en eindigen met de S.d.a.p. Er had een uiteenzetting in moeten staan over het wezen der 1 Mei viering en onze houding, wat hebben wij met de S.d.a.p. in onze manifest te maken. het is geen ruimen kijk van de Voorzitter op de dingen.

Voorzitter moet protesteeren tegen de aanhef van kooper, hij heeft het manifest geschreven in opdracht van de ledenverg: welke besloot een manifest uit te geven waarin de houding van de S.d.a.p. en haar genomen besluiten op haar Congres geschreven worden".⁷⁷

Ook Brandenburg is ontevreden. De redevoering van de afdelingsvoorzitter op de feestelijke Meivergadering, de eerste die de SDP apart van de SDAP heeft georganiseerd samen het PAS⁷⁸, was veel te lang, zodat de rest van

"het programma niet afgewerkt kon worden. Dan moet hij opkomen dat Voorzitter de leden een standje gaf in 't openbaar, hij vind dit te huishoudelijk. Dan schijnt de Voorzitter aan getalziekte te lijden, daar hij opgaf van het bezoek in Zomerzorg en Graanbeurs wat in strijd kwam met de opgaaf in de pers.

Voorzitter merk op dat als ieder zich zoo bekorte als hij het wel zou gaan. Ik reken het juist tot mijn plicht op zoo'n dag een overzicht te geven".⁷⁹

Grote onduidelijkheid bestaat verder over een motievoorstel van Knuttel waarin de Haagse partijman Louis de Visser op de vingers wordt getikt om in geen geval samen te werken met het nieuwe splinterpartijtje van Henriëtte Roland Holst.⁸⁰ Kooper en Brandenburg zijn ziedend op het afdelingsbestuur omdat achteraf blijkt dat die berichtgeving onjuist was: de persoon De Visser kwam onnodig in het geding. Knuttel vindt dit "een onwaardig argument [:] de motie heeft niets met De Visser te maken". Beide opposanten vinden verder dat het bestuur buiten de leden om heeft gehandeld.

Knuttel brengt daar tegen in dat het voorzitterschap een kwestie is van "een beetje geven en nemen". Hij beroept zich op de niet voor iedereen

even duidelijke procedure-afspraken dat de motie pas zou worden gesteld na “ingewonnen inlichtingen”. Maar zo gemakkelijk geeft Kooper met name zich niet gewonnen.

[Hij] “verklaart niet veel vertrouwen in de Voorzitter te stellen, het zij dat Voorzitter bewust of onbewust heeft gehandeld.
Voorzitter protesteert heftig tegen deze aantijging van Kooper, hij heeft in de tijd van het bestaan **onzer** partij **ZOO** iets nooit vernomen, noch voorheen in de S.d.a.p.”.⁸¹

Na enige schermutselingen krijgt Knuttel de touwtjes weer in handen. Het lukt hem zowaar de omstreden motie met gunstig gevolg in stemming te brengen. Maar bij de bespreking van *De Tribune* barst de kritiek opnieuw los.

“Nieuwenhoven vind de toon in de Tribune als iemand te betietelen met Apentronie of Friesch Boeren **advocaat** [Troelstra, JS.] niet op zijn plaats [.] Broekhuizen merk op dat de Redactie een stuk in de Tribune heeft geweigerd van Saks en daar tegen over wel een stuk plaatste tegen de Visser en nog wel met het woordje leider voor een vraagteken te zetten.
Voorzitter verklaard dat de vraagteken gewoon op zijn plaats was, hij wist niet wien daar [op die openbare vergadering, JS.] als leider gesproken had”.

Uiteindelijk komt de aap uit de mouw:

“Broekhuizen [:] Wij willen niet dat er over een leider **ZOO** gesproken word, te meer daar het één is dien uit onze klasse geboren is, dat grieft ons te meer”.⁸¹

“De scheuring was te vroeg gekomen. ”.

Was Knuttel er in de loop van 1908 stellig van overtuigd, “dat alleen een *scheiding* de atmosfeer kan zuiveren”, zoals blijkt uit zijn boze brief aan Wibaut,” ruim twee decennia later hield hij zich opnieuw bezig met de vraag of de scheuring in 1909 wel zo onvermijdelijk was geweest. Blijkens de navolgende citaten komt hij op zijn eerder ingenomen standpunt terug. Hoort het eerste citaat thuis in een politiek controversieel opstel uit de jaren twintig, het tweede is ontleend aan zijn autobiografie uit de jaren vijftig.

In zijn artikel “De oprichting en ontwikkeling der SDP” luidt zijn opvatting:

“Gezien de werkelijkheid kan ik het niet anders dan een fout vinden dat *De Tribune* reeds vóór 1909 op scheuring heeft aangestuurd. (. .)
Veel gunstiger zou de Tribunegroep ervoor hebben gestaan als zij in 1914 vrij-

willig was uitgetreden. Het antimilitarisme in de SDAP was sterk en de verontwaardiging over de houding der diverse socialistische partijen bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog ging diep. (. .) Of het mogelijk zou zijn geweest nog vijf jaar als min of meer georganiseerde oppositie in de SDAP te blijven, kan men **betwijfelen**".⁸³

Veel persoonlijker gekleurd is zijn visie in "Levensloop":

"De scheuring was te vroeg gekomen. (. .) Ik heb de mening nooit geheel van mij kunnen afzetten, dat **Wijnkoop** en Van Ravesteyn een nieuwe partij moesten hebben om aan bestaansmiddelen te kunnen **komen**.(. .) Hadden wij het in de S.D.A.P. kunnen bolwerken tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog, dan zouden wij aanzienlijk meer mensen hebben meegerekregen dan nu overkwamen. Voor veel goede socialisten was de S.D.P. toen al een partij zonder toekomst! Waarschijnlijk zou het ook bij een in de vorm gematigder kritiek niet zijn gelukt, maar dan was in elk geval de schuld van de scheuring duidelijker aan de andere kant geweest. De scheuring van een (ten dele gewaande) machtspositie heeft ons meer in de weg gestaan dan onze **politiek**".⁸⁴

Maar tot op het eind van zijn leven zal hij zich blijven verzetten tegen de toentertijd binnen zijn partij heersende eng historische opvatting die de geschiedenis van de CPN steeds weer liet beginnen in 1918 en haar negenjarige voorgeschiedenis eigenlijk maar het liefste wilde verdringen.*" Een voorgeschiedenis waarin Knuttel zelf, maar ook Leidse kameraden zo'n actieve rol hebben gespeeld.

Klein Links

De grondige reorganisatie van de LBB in 1913 betekende zeker niet dat syndicalisten nu voorgoed van het Leidse toneel zouden verdwijnen. Wel speelden ze voorlopig een marginale rol. Ze organiseerden zich in een "Plaatselijk Arbeids-Secretariaat". Maar tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de politieke verhoudingen zich radicaliseerden, nam hun betekenis weer toe. Toen kwam het zelfs tot een nauwere samenwerking met een huiselijke SDP in de "Samenwerkende Arbeiders-Vereenigingen" (SAV) die stellig in het eerste oorlogsjaar een fellere agitatie voerden dan de LBB en de SDAP.⁸⁶ Toch hield de ongewone gelegenheidscoalitie niet lang stand.⁸⁷ De "communisten" schrokken ervoor terug om zich met huid en haar te binden aan het PAS, maar anderzijds konden ze zich nauwelijks meer vinden in het gematigde, sociaal-democratische beleid van de LBB.⁸⁸ Nieuw élan bracht de Russische Oktoberrevolutie: in november 1917 werd ook in Leiden een plaatselijk Revolutionair-Socialistisch Comité opgericht (RSC), terwijl nu ook het PAS eindelijk de beschikking kreeg over een eigen zaal,

“Mobilia” geheten: “les extrêmes se touchent”.⁸⁹

In november 1918 na een stormachtige week vol met revolutionaire verwachtingen komt de SDP opnieuw bijeen in de Leidse “Graanbeurs” voor haar negende partijcongres. Dan wordt Troelstra opnieuw fel bekritiseerd in Leiden.“” Ditmaal is het Wijnkoop die Troelstra’s ommezwaai tijdens de turbulente week aan de kaak stelt: “Mr. Troelstra heeft door zijn dubbeltonig optreden de proletarische beweging weder vermoord.!” Op hetzelfde congres wordt het besluit genomen om iedere gelijkenis met de partijen die in deze oorlog de “godsvrede” hebben aanvaard en zelfs voor de “oorlogscredieten” hebben gestemd, voortaan uit te bannen. In navolging van Lenins partij wordt het predicaat “sociaal-democratisch” geschrapt. De SDP wordt omgedoopt in CPN.⁹²

De kloof binnen links was groter geworden dan ooit tevoren, zoals in 1919 zou blijken. De strijd breidde zich immers toen ook uit naar de Leidse gemeenteraad waar de politieke scheidslijnen binnen links scherp werden getrokken. Hier vond de nieuwe SDAP-fractie niet alleen een gesloten blok van “burgerlijke” partijen tegenover zich, maar kon haar oppositiebeleid evenmin genade vinden bij het communistische raadslid Knuttel.!”

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

CPH	Communistische Partij	Holland
CPN	Communistische Partij	Nederland
GAL	Gemeentearchief	Leiden
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis,	Amsterdam
KB	Koninklijke Bibliotheek,	Den Haag
LBB	Leidsche Bestuurdersbond	
LD	Leidsch Dagblad	
LJB	Leids Jaarboekje	
NAS	Nationaal Arbeids-Secretariaat	
N W	Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen	
PAS	Plaatselijk Arbeids-Secretariaat	
PB	Partijbestuur	
PvdA	Partij van de Arbeid	
RSC	Revolutionair-Socialistisch	Comité
RSV	Revolutionair-Socialistisch	Verbond
SAV	Samenwerkende Arbeiders-Vereenigingen	
SDP	Sociaal-Demokratische Partij	
SDAP	Sociaal-Democratische	Arbeiders-Partij

AFBEELDINGEN

De reproducties van de illustraties zijn - tenzij anders vermeld - verzorgd door Frank Borger, waarvoor mijn hartelijke dank.

NOTEN

1. GAL, bibl. nr. 58180, H.G. Keuken, "De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, een eerste verkenning" (Leiden 1968).
2. Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden, de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het V. V. V. in Leiden* (Leiden 1980).
3. Jaak Slangen, [voortitel] *Dr. J.A.N. Knuttel (1878-1965), communist en letterkundig*, (te verschijnen in Rotterdam 1986).
4. Hans van Dijk, "De ideologische en organisatorische aspecten van het Tribune-conflict 1907-1909", *Cahiers over de geschiedenis van de CPN 7* (Amsterdam 1982) 49-86; Henny Buiting, "Tegenstellingen binnen het marxistische kamp. Naar een verklaring voor de breuk binnen het Hollands marxisme in 1909", *1909 tussen ruzie en beginsel, Cahiers CPN 9* (1983) 37-80 Het verloop van het Deventer congres is door Henny Buiting en Elsbeth Etty beschreven in "Het Deventer Congres", *Bijvoegsel Vrij Nederland* van 18 februari 1984.
5. Partic. bezit, hs., Een schrift met harde kaft, waarop aan de linker binnenkant staat te lezen: "Notulen der Hengelaars Vereeniging Ons genoegen opgericht 1 mei 1907. Oprichters zijn geweest J. Metscher, W.P. Demmenie, J. Maandag, D. Hannaart". Daaronder: "Sociaal Democratiese Partij Afdeling Leiden Notulen der ledenvergaderingen 1914 - 1915".
6. IISG, SDAP-archief, Correspondentie, nr. 1233, afd. Leiden 1898 1920, brief van Anton Pannekoek aan de secretaris van het PB, 16-1-1902.
7. GAL, bibl., C.J. Piena, "Een halve eeuw vakbeweging", *Een halve eeuw Leidse bestuurdersbond, 1900 6 april 1950, benevens een verslag van de werkzaamheden* in 1949 (Leiden 1950). Dit boekje heeft geen paginering.
8. KB, P.J. Bomli, *De Timmerliedenstaking in 1906 En de Aktie daaraan voorafgegaan*, Uitgevers-Maatschappij "Voorwaarts" (z.p. z.j.) De staking die duurde van 28 mei tot 23 november, maakte zowel plaatselijk als landelijk, diepe Indruk.
9. De uitsluiting van de kettingsmeden op de Grofsmederij komt in diverse bronnen ter sprake. Ik volsta hier met J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland II* "Uitsluiting aan de Kettingssmederij in Leiden in 1910" (Amsterdam 1932) 312-313 en Joop Scheerman, "Van NW-georganiseerd naar NAS-georiënteerd", *1909 Ruzie*, X6-122.
10. Keuken, "Arbeidersbeweging", 139 Van de 4242 totaal uitgebrachte geldige stemmen bij de raadsverkiezingen in 1907 kreeg de SDAP er 1233. Dat is 29,1
11. Idem. Keuken concludeert: "dat Leiden bij alle grote en middelgrote steden in Nederland verre ten achter blijft. Na de raadsverkiezingen van 1907 blijkt de SDAP reeds in 54 gemeente door één of meer leden te zijn vertegenwoordigd".
12. IISG, SDAP afd. Leliden, Jaarverslag (..) over 1908, en GAL, *Jaarverslag 1907 1908 van den Leidse Bestuurdersbond*, 7.
13. Anton Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidersbeweging. Sterrenkundige herinneringen* (Amsterdam 1982) 296-297.
14. Idem, 89-91.
15. IISG, SDAP, nr. 3953, afd. Leiden, Notulenboek van 3 nov. 1908 tot 3 nov. 1910, 19-1-1909. Op de vergadering van 19 januari 1909 moest Knuttel zich verdedigen tegen "een aanval van Bomli. Het woord scheurmaker in zijn artikel kon hij verantwoorden. Als men het drijven ziet van Duis [Duis, J.S.], Schaper en Troelstra om de Tribune te verbieden, zal dit tot gevolg hebben dat de gehele linkerzijde de partij verlaat".
16. Jaak Slangen, "De activiteiten van mr. D.A. van Eck in 1893", in: Henk Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis 1890 1980, geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk*, Leiden 1982, p. 29-31
17. In 1899 werd de burgemeesterszoon Van Eck benoemd tot burgemeester van Mijsheerenland en Maasland in de Hoeksewaard. In 1901 volgde zijn promotie naar Boskoop. Vrije socialist en anarchisten kregen zijn toestemming voor het houden van enkele openbare bijeenkomsten. De Boskoopse kwekers waren hiervan niet gediend. Gewelddadigheden bleven niet uit en stelden hoge eisen, juist aan een socialistisch burgemeester, bij handhaving van de openbare orde. De gebeurtenissen in 1902 hebben Van Eck voor zo'n groot gewetensconflict

- gesteld dat hij zijn burgemeestersfunctie neerlegde en in mei 1903 naar Oegstgeest verhuisde. HS. J.A.N. Knuttel, hs., "Levensloop. Autobiografie 1878-1958", voorl. p. 48 en 80.
18. Th.P.F. Wortel Thzn., "De memoires van Hendrik Neuteboom", *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 176-200. Het citaat is ontleend aan een ingezonden brief van Neuteboom aan het *Leidsch Dagblad* (LD), die echter niet in deze krant is afgedrukt.
19. Aan de hand van Neutebooms memoires geeft Wortel een eerste impressie van de scheuring in 1909 in Leiden. Maar zoals uit dit artikel moge blijken, zijn de bronnen veel gevarieerder die een completer beeld mogelijk maken.
20. LD, zat. 6-3-1909.
21. Idem. 8-3-1909: "Scheuring in de S.-D.A.-P."
22. LD, 13-3-1909.
23. De Leidse SDP startte mrt 55 leden van wie 52 voormalige SDAP-ers [LU, 13-3-1909]. De SDAP zelf komt later met een andere opgave. Van de 109 leden bedankten 47 "om reden van Deventer", terwijl 9 leden om andere redenen hun lidmaatschap opzegden [IISG, Jaarverslag (.).] SDAP afd. Leiden over 1908 en 1909].
24. KB. *Op Tribune*, 9-10-1909.
25. KB. *De Tribune*, 23-10-1909.
26. Uit een ingezonden brief van H. Roland Holst aan de redactie van *De Sociaal-Demokraat*. De brief bevindt zich in IISG, Persoonsarchieven, Neuteboom Hendrik (1894-1976), "Uit mijn leven".
27. IISG, SDAP, nr. 3953, 3-11-1910.
28. GAL, *Jaarverslag LBB* (1913) 4.
29. GAL, *jaarverslag LBB* (1911) 1.
30. Idem.
31. IISG, SDAP, nr. 3953, 3-11-1910.
32. IISG, SDAP, nr. 1233, Jaarverslag SDAP Leiden (1910).
33. *De Tribune*, 17-4-1909: "Wie zijnde Scheurmakers?". Vergl. de statuten van de LBB bij Wortel en Kranenburg, *Vakbeweging*, 102.
35. *De Tribune*, 17-6-1909.
36. Idem., 22-5-1909.
37. LD, 13-3-1909.
38. *De Tribune*, 5-6-1909.
39. Idem., 23-7-1910.
40. Wortel en Kranenburg, *Vakbeweging*, 24.
41. Idem., 27.
42. Wortel en Kranenburg hebben hun materiaal geselecteerd vanuit een sociaal-democratische benadering en vanuit het standpunt van de Bestuurdersbond, maar het ging dan ook om een gedenkboek.
43. GAL, *Jaarverslag LBB* (1913) 2.
44. In 1913 werd de regeling getroffen om van het 1909 reeds teruggebrachte winstpercentage van de "Vooruit" van 25 op 10%, voortaan twee derde deel voor de LBB en een derde deel voor de SDAP te bestemmen. De schenking door Van Eck t.b.v. de aankoop van het Volksgebouw", het oude huis van wethouder Jutta, werd aan de schrijver bevestigd door dr. H.J. van Eck.
45. Wortel en Kranenburg, *Vakbeweging*, 62.
46. *Jaarverslag LBB* (1913) 3.
47. Jaarverslag SDAP Leiden (1910). Dit verslag is van de hand van P.J. Bomli, die toentertijd een dubbel-secretariaat bekleedde, zowel van de LBB als van de SDAP.
48. Dr. mr. D.A. van Eck (1867-1948) werd in 1906 na het vertrek van Anton Pannekoek gekozen als derde voorzitter in successie van de Leidse afdeling. Na het Deventer congres in 1909 sloot hij zich aan bij de SDP. Samen met Knuttel en Hemerik was hij bij de landelijke oprichting in Amsterdam aanwezig. Van maart tot oktober van dat jaar was hij voorzitter van de SDP-afdeling Leiden. In december vinden we hem weer terug als voorzitter van de SDAP-afdeling. In de jaren daarna bekleedde hij bovendien verschillende bestuursposities in de coöperatie en in de LBB.

In 1919 werd hij gekozen in de gemeenteraad van Oegstgeest om deze zetel in 1920 na de annexatie in te wisselen voor een in Leiden. Tot 1935 bleef hij aan als voorzitter van de afdeling en als fractievoorzitter in de raad, al bleef hij ook in de jaren daarna nog actief als raadslid. Van 1919 tot 1935 was hij lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland en van 1923 tot 1936 lid van het PB van de SDAP.

Vergl. ook: H. van Woudenberg, "In memoriam D.A. van Eck", *IJB* (1949).

Dr. J.A.N. Knuttel, in 1906 lid geworden van de Leidse afdeling van de SDAP waarvan vermoedelijk in 1907 als tweede secretaris, volgde in oktober 1909 Van Eck op als voorzitter van de SDP in Leiden. Vanaf 1919 vertegenwoordigde hij als eenmansfractie de communisten in de gemeenteraad van Leiden tot 1927 om in 1931 hier weer opnieuw te verschijnen tot 1933, toen Henk van Welzen (1893-1975) hem tussentijds opvolgde. In de tweede helft van de jaren twintig had hij zitting in het PB van de CPH. Na de Tweede Wereldoorlog kwam hij nog één zittingsperiode terug in de raad, maar dan onder fractievoorzitter Van Welzen. Vergl. ook: Ger Harmsen, "Dr. J. A.N. Knuttel, nederlands en kommunist", *Nederlands Kommunisme, gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982) 305-322.

49. Knuttel, "Levensloop", 75.

50. Wortel en Kranenburg, *Vakbeweging*, 105.

51. Mededeling van J. Olivier aan de schrijver in juni 1983.

52. Knuttel, "Levensloop", 75.

53. Wortel, *Vakbeweging*, 105.

53. J.A.N. Knuttel, "De oprichting en ontwikkeling der SDP Kanttekeningen op het artikel van Koejemans", [postuum gepubliceerd in] *Cahiers CPN*, 4 (1980) 51-58, p. 54.

55. Knuttel, "Levensloop", 82.

56. A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 113-114.

57. Johan Metscher moest als gevolg van een ongeluk bij het rangeren van enkele spoorwagens een been missen.

58. De vergadering is op [onleesbaar] februari 1914 gehouden.

59. De revolutionair socialistische jeugdbond "De Zaaier" werd in 1901 opgericht door enkele leden van de SDAP en kende evenals de partij plaatselijke afdelingen. De naam is vermoedelijk ontleend aan Mattheus, XIII: "Een zaaier ging uit om te raaien". Tot de scheuring in 1909 leidde deze jeugdbond een kwijnend bestaan. "De partijtwisten hadden De Zaaier geen goed gedaan en aangezien ze gewoonlijk door meer linkse elementen werd gesteund, was de jeugdbond prakties een arm of armpje van de SDP geworden, al was ze organisatorisch onafhankelijk", aldus Dirk Struik, "Mijn socialistische jaren in Nederland. Herinneringen uit 1914-1924" in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1977* (Nijmegen 1977) 191-246, p. 211-212.

60. SDP, afd. Leiden, februari 1914.

61. Idem, 7-4-1914.

62. Idem.

63. *De Tribune*, 16-6-1915. Vergel. A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland, de geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 22 en Ger Harmsen, "De Wijnkoop-partij 1926-1930" *Nederlands kommunisme, gebundelde opstellen*, 67-90, 73. (Nijmegen 1982).

64. SDP, afd. Leiden, "Jaarverslag over 1 april 1913 1 april 1914" opgenomen in het notulenboek. Onder de 51 leden bevonden zich 6 echtparen en 14 vrouwelijke leden. Van de 31 leden waren 25 personen aangesloten bij een "moderne [vak-, JS.] organisatie", tien leden waren ongeorganiseerd, terwijl ervoor vier personen [nog] geen vakbondsafdeling bestond in Leiden.

65. SDP, afd. Leiden, 7-4-1914.

66. Idem, 18-5-1914.

67. Idem.

68. J.A.N. Knuttel, "De geschiedenis der CPH" [eveneens postuum gepubliceerd in:] *Cahiers CPN* 4 (1980) 28-50, p. 32-33.

69. SDP, afd. Leiden, 7-4-1914.

70. Idem, 18-5-1914.

11. 7-4-1914.

72 Het verslag van het vijfde Partijcongres van de SDP in Lelden is te vinden in *De Tribune*, 10-6-1914.

73. Broekhuizen had reeds ruim voor het congres op de ledenvergadering van 18-5-1914 bedankt. Metscher zou hem hebben moeten vervangen. J. de Fey had alleen maar de eerste congresdag kunnen bijwonen "vanwege huisselijke omstandigheden".

74. 30-6-1914

75. Strikt genomen valt de navolgende paragraaf buiten de chronologische afbakening van dit artikel. De vergadering op zondagmorgen 30-5-1914 werd bij ontstentenis van voorzitter Knuttel voorgezeten door secretaris Metscher. Op de volgende vergadering van 2-6-1914 was Knuttel weer aanwezig.

76. Het betreft hier de "zaak Saks". J. Saks, het pseudoniem van Pieter Wiedijk (1867-1938), had in ren ingezonden stuk na het uitbreken van de oorlog het "nationalisme" van de SDAP verdedigd tegenover de "internationalistische" opstelling van de SDP. Zijn stuk werd door de redacteuren van *De Tribune* niet geplaatst, maar later wel in *De Nieuwe Tijd* [(1914) xix **72X-7203**] afgedrukt. Deze kwestie hield de gemoederen in Leiden enkele maanden lang bezig en tot grote ergernis van Knuttel ontspootten zijn twee mede-afgevaardigden De Fey en Van Rijn zich op het partijcongres in Utrecht in juni 1915 tot aanhangers van Saks, zodat de Leidse afdeling hier een "pro-Saksische meerderheid vertegenwoordigde". Zie: F. de Jong Edz., *J. Saks Literator en Marxist. Een politieke biografie* (Amsterdam 1954 / Nijmegen 1977) 158-160.

77. 2-6-1915.

78. In 1915 hield de SDP, ondanks een uitnodiging van de LBB, voor de eerste maal haar eigen 1 Meiviering. De "Mod. Organisaties" hadden een tegenuitnodiging gekregen waaraan ze natuurlijk geen gevolg gaven. De Christen-Socialisten waren te laat op de hoogte gesteld en hadden reeds toegezegd die van de LBB en SDAP bij te wonen. Desondanks vond Metscher de eigen viering, waar Pannekoek ■ weer terug uit Duitsland ■ was komen spreken, geslaagd: "We wonnen daar 2 nieuwe leden".

79. 2-6-1915.

80. Op 2-5-1915 namen SDAP-opposanten het initiatief tot de oprichting van het RSV. De op dat moment partijloze H. Roland Holst werd aangezocht als voorzitter. Het PB van de SDP wantrouwde dit sociaal-democratisch partijje en was bevreesd voor nieuwe concurrentie. Verg. Jan Erik Burger, *Linkse frontvorming, samenwerking van revolutionaire socialistten 1914-1918* (Amsterdam 1983) 36-40.

81. 2-6-1915. Knuttel zelf bleek de schrijver te zijn van het stuk tegen Louis de Visser in *De Tribune*.

82. IISG, Persoonsarchieven, Wibaut F., nr. 25k, brief van Knuttel aan Wibaut, 10-4-1908.

83. Knuttel, "oprichting SDP", 55.

84. Knuttel, "Levensloop", 82.

85. Knuttels artikelen die dateren uit 1926 [1935?] en 1949 werden toen blijkbaar nog al te kritisch bevonden. Beide zouden pas in mei 1980 worden gepubliceerd.

86. *De Tribune*, 15-8-1914 en 9-9-1914. Het initiatief tot oprichting van de SAV ging uit van de SDP.

87. In de zomer van 1915 ging de SAV in Leiden als een nachtkaaers uit. Het landelijk Comite van de SAV wist zijn bestaan nog te rekken tot februari 1916.

88. Burger, *Linkse frontvorming* 133-134.

89. Op 6-11-1917. Knuttel, "Levensloop", 83. De samenstelling van het RSC was minder breed dan die van het SAV enkele jaren eerder. Het PAS kreeg een zaaltje in "Mobilia" aan de Hoefstraat, waar ook het RSC regelmatig vergaderde.

90. De "historische vergissing" van Troelstra die eerder die week gedreigd had met revolutie. LD, 18-11-1918, "Negende jaarcongres van de S.D.P."

91. *De Tribune*, 18-11-1918.

92. Jaak Slangen, "Van revolutie tot coalitie" in: Kees Plug en Jan Marinus Wiersma, *Doorbraak en traditie, veertig jaar PvdA Leiden* (Leiden 1986) 52-56, 53-54.

HOE FREUD IN LEIDEN MAHLERS HUWELIJK REDDE

door

Ariejan Korteweg

“Voel me al geruime tijd voortreffelijk, eigenlijk normaal. Reis met weemoed langs de Rijn en zoek verdwenen geluk. Elk ogenblik dat ik hier met jouw beleefde, stijgt in mijn ziel op, De beide laatste woorden van je telegram openen nieuwe werelden voor mij. Je Gustav”.

Op 26 augustus van het jaar 1910 verstuurde de componist Gustav Mahler dit telegram vanaf het station in Keulen aan zijn vrouw Alma. Ze hadden de laatste jaren op gespannen voet met elkaar geleefd, maar Mahler had goede hoop dat dat spoedig zou veranderen. Hij was de dag daarvoor vertrokken uit zijn woonplaats Toblach in Oostenrijk en was op weg naar Nederland. Een hem vertrouwd reisdoel; in geen ander land dirigeerde Mahler zo vaak als juist hier. Het Concertgebouw orkest van Willem Mengelberg droeg hem een zeer warm hart toe, terwijl Mahler in zijn eigen Wenen een omstreken componist was geworden.

Maar dit keer had zijn treinreis een ander doel. Hij zou Sigmund Freud ontmoeten, de beroemde psycho-analyticus, die al zoveel zielen met henzelf in het reine had gebracht. Drie maal eerder had hij met Freud een afspraak gemaakt om met hem over zijn huwelijksproblemen te praten, drie maal ook had hij zich op het laatste moment bedacht en de afspraak afgezegd. Dit keer echter zou hij doorzetten. De nood was te hoog gestegen.

Freud was op vakantie in Noordwijk aan Zee. Hij verbleef er met zijn gezin in pension Noordwijk. De psycho-analyticus had er een grote hekel aan zijn vakantie te onderbreken voor werk, maar voor Mahler was hij bereid een uitzondering te maken. Na zijn vakantie zou Freud naar Sicilië reizen, maar eerst had hij nog een internationaal congres voor psycho-analytici in Leiden, waar hij zijn discipel Sandor Ferenczi zou ontmoeten. Het consult van Mahler was daarmee goed te combineren.

Zo kon het gebeuren dat op 26 augustus 1910, een regenachtige, windrige dag, twee van de grootste geesten van hun tijd elkaar in Leiden ontmoetten. De Leidse arts De Bruïne Groeneveldt schijnt bij de ontmoeting een bemiddelende rol te hebben gespeeld. Zeker is dat Mahler en Freud hadden afgesproken elkaar te zullen treffen in het grand café-restaurant “In den Vergulden Turk”, gevestigd aan de Breestraat 84. Daarna hebben zij,

verzonken in diep gesprek, uren langs de grachten van de stad gelopen, vooral over het Rapenburg.

De wereld is lange tijd onkundig geweest van deze historische ontmoeting in Leiden, waaraan later een grote invloed is toegeschreven op Mahlers laatste levensjaar. Aan de stad is het bezoek van het tweetal ongemerkt voorbij gegaan. In geen van de in die dagen in Leiden verschijnende dag- en weekbladen wordt er melding van gemaakt. Van Gustav Mahler is geen geschrift bewaard gebleven, waarin over het consult wordt gerept. Dat de ontmoeting desondanks onomstotelijk vaststaat is te danken aan Mahlers vrouw Alma en Sigmund Freud. In haar *Erinnerungen und Briefe* besteedt Alma Mahler uitgebreid aandacht aan haar huwelijksproblemen en aan het soulaas dat Freud daarbij geboden heeft. En Freud heeft zich tegenover Marie Bonaparte en Teodor Reik, beiden leerlingen van hem, over de ontmoeting uitgelaten. Onlangs is ook de rekening van het consult teruggevonden.

Wat was er met Mahler aan de hand dat hij zo dringend behoefte had aan de hulp van een psychiater? Mahler had de laatste jaren vele tegenslagen te verwerken gehad. Hun in 1902 geboren oudste dochtertje Maria Anna, door de ouders Putzi genoemd, was drie jaar eerder overleden. Mahler was zijn baan als artistiek directeur van de Weense opera kwijtgeraakt. Zijn gezondheid liet te wensen over, mogelijk leed de componist in die tijd al aan een hartkwaal. Maar veruit de belangrijkste reden voor de afspraak met Freud waren de huwelijksproblemen met Alma. Van de beeldschone, toentertijd 31-jarige Alma wordt gezegd dat ze al het lief en leed van haar man deelde, hem bijstond in zijn triomfen en tegenslagen. Hoe mooi ze was moge blijken uit de woorden van de schilder Oskar Kokoschka, met wie ze kort na de dood van Mahler een stormachtige verhouding had: "Wat mij in haar aantrekt, dat zijn de lijnen van haar navel naar boven naar het intellect en naar beneden naar het paradijs". Het was Alma die Mahlers schulden saneerde en zijn muziek kopiëerde, zij was het die zijn kinderen droeg. Vrienden zeiden haar: je bent getrouwd met een abstractie. Alma was zelf een niet onverdienstelijk componiste. In haar opofferingsgezindheid ging ze zo ver, dat ze op verzoek van haar man afzag van het componeren,

In de eerste jaren van hun huwelijk was Alma bereid geweest zich volledig in dienst van haar begaafde man te stellen. Maar naarmate bij haar het gevoel rees door hem tekort te worden gedaan, namen de spanningen toe. In de zomer van 1910 raadde de Weense psycho-analyticus dr. Sepallek, een familielid van Alma, Mahler een onderhoud met Freud aan, die in die tijd aan de Baltische kust verbleef. Freud had bij de jonge dirigent Bruno Walter, een beschermeling van Mahler, goede resultaten behaald. Walter

Breestraat. LEIDEN.
 „IN DEN VERGULDEN-TURK”,
Grand Café Restaurant

afb. 7. Het Grand Café Restaurant “In den Vergulden Turk”.

had een kramp in zijn rechterarm gehad, die hem parten speelde bij het dirigeren. Op voorschrift van Freud maakte hij een lange reis naar Sicilië en kwam genezen terug.

Drie maal maakte Mahler een afspraak met Freud en drie maal zegde hij op het laatste moment af. Een vreemd toeval was nodig om hem werkelijk van de ernst van de situatie te doordringen. Alma ging in die tijd veel om met de jonge architect Walter Gropius, een omgang die getuige een citaat uit haar *Erinnerungen und Briefe* veel voor haar betekende: "In Wahrheit hätte meine grenzenlose Liebe nach und nach ihre Stärke und Wärme verloren. Mir, die ich ausser dem meinen kein Frauenschicksal beobachtet hatte und unerhört naiv war, mir war es bei den stürmischen Werbungen des jungen X, wie Schuppen von den Augen gefallen. Ich wusste plötzlich, das meine Ehe - keine Ehe mein eigenes Leben vollkommen unausgefüllt war. Aber diese Wahrheit verhehlte ich nun Mahler, und wenn er sie auch wusste (ebenso gut wie ich), so spielten wir aus Schonung für ihn - beide diese Komödie bis ans Ende". Ze vervolgt dan met te zeggen dat de door haar gecomponeerde liederen haar genezing zouden kunnen brengen, maar dat Mahler haar verbood deze te spelen. "Ik droeg mijn honderd liederen met me waar ik ook heen ging, als een doodskest waarin ik niet durfde te kijken".

Mahler was niet op de hoogte van de omgang van Alma met Gropius, tot het moment dat Gropius een kapitale fout maakte. In de laatste week van juli stuurde hij een liefdesverklaring aan Alma, maar adresseerde die "An Herrn Direktor Mahler". Gropius zou later aan zijn biograaf verklaren nooit te hebben begrepen hoe hij deze vergissing had kunnen maken, Mahler las de voor zijn vrouw bestemde brief en was door de inhoud zeer geschokt. Beiden maakten elkaar heftige verwijten, waarin zich een deel van de jaren opgekropte spanningen ontlade. Alma beschrijft in haar *Erinnerungen und Briefe* de woordenwisseling: "Was jetzt kam, ist unsagbar. Endlich durfte ich alles aussprechen: Wie ich mich jahrelang nach seiner Liebe gesehnt hatte und wie er, in seinem ungeheuren Missionsgefühl, mich einfach übersehen hatte. Er fühlte zum ersten Mal in seinem Leben, dass es auch so etwas wie eine innere Verpflichtung gegen den Menschen gibt, dem man sich nun einmal verbunden hat. Er fühlte plötzlich Schuld". Mahler beloofde beterschap en zou zich meer aan Alma gelegen laten liggen. Gropius, die onder een brug in de omgeving op antwoord stond te wachten, kon inpakken. Hij vertrok met de eerste trein, maar stuurde Alma vanaf elk station een telegram. Pas na deze aanvaring met zijn vrouw besloot Mahler dat een gesprek met Freud geen langer uitstel kon dulden.

Terug nu naar de ontmoeting. De gesprekken die Mahler voorafgaande aan de afspraak met Freud met zijn vrouw had gevoerd, moeten hem in een

afb. 2. Vrouw (met de gelaatstreken van Alma Mahler) uit de lithoreeks "De geboeide Columbus", door O. Kokoschka, 1913.

openhartige gemoedstoestand hebben gebracht. In de vier uur die het onderhoud in Leiden duurde, moet hij werkelijk een zielebiecht hebben afgelegd. "Hoe kan een man in zo'n toestand een jonge vrouw aan zich binden", herinnert Freud zich op zeker moment te hebben uitgeroepen, toen de volle omvang van de problemen tot hem doordrong. De diagnose die Freud naar aanleiding van het gesprek stelde is karakteristiek voor de stand van

afb. 3. Gustav Mahler. Foto uit 1910.

de psyche-analyse in die tijd: hij constateerde dat hier een moeder- en een vaderfixatie in één bed verenigd waren.

Het eerste deel van de diagnose moet balsem zijn geweest voor de ziel van Mahler, die als man van 51 jaar vaak jaloers was tot op het bot op de jonge mannen, in wier aandacht de twintig jaar jongere Alma zich mocht

afb. 4. Sigmund Freud. Foto uit 1920.

verheugen. “Ik ken uw- vrouw”, moet Freud hebben gezegd. “Ze hield van haar vader en kan nu enkel naar een man als hij zoeken en van een man als hij houden. Uw leeftijd, die u zelf zo dwars zit, is precies datgene wat uw vrouw in u aantrekt. Maakt u zich dus geen zorgen”. Wat Mahler zelf betreft was het volgens Freud van hetzelfde laken een pak: “U houdt van

uw moeder, heeft haar in iedere vrouw gezocht. Uw moeder was verbitterd en lijdend, dat wilt u onbewust ook van uw vrouw”. Alma Mahler haalt een herinnering op die deze interpretatie van Freud onderschrijft. “Het is jammer dat uw dochter zo weinig verdriet heeft gekend in haar leven”, moet Mahler ooit tegen de moeder van Alma hebben gezegd. Die antwoordde: “Rustig maar, daar zorgt het leven zelf wel voor”.

Freud voerde zijn diagnose zo ver door, dat hij zelfs zijn verwondering uitsprak over de naam van Mahlers vrouw: “Uit uw opmerkingen begrijp ik dat uw moeder Marie heette. Hoe komt het dat u iemand trouwde met een andere naam, Alma, terwijl uw moeder duidelijk zo’n overheersende rol in uw leven speelde”. Het antwoord van Mahler past precies in het straatje van de psyche-analyticus: “Mijn vrouw heet Alma Maria, maar ik noem haar Marie”. Alma Maria Mahler voegt daar in haar *Erinnerungen und Briefe* nog aan toe: “Hij noemde me Marie, en dat terwijl hij een spraakgebrek had en de letter ‘r’ slechts met de grootste moeite kon uitspreken”.

Geen wonder dat Freud vele jaren later vol lof is over het begrip van Mahler voor de psyche-analyse. “Ik heb nooit iemand ontmoet die psycho-analyse zo gemakkelijk begrijpt”, schrijft hij in 1925 aan zijn leerlinge Marie Bonaparte. En in 1935 schrijft hij aan Teodor Reik: “Ik had alle tijd om het vermogen tot psychologisch inzicht te bewonderen van deze geniale man”. In diezelfde brief geeft Freud toe dat één consult bij lange na niet voldoende was om alle facetten van de persoonlijkheid van Mahler te doorgronden: “Geen licht viel er op de symptomatische façade van zijn obsessionele neurose. Het was alsof je één enkele gang groef door een mysterieus gebouw”.

Mahler sprak met Freud niet alleen over zijn huwelijk, maar ook over zijn jeugd en zijn muziek. Dat leverde hem een tweede inzicht op. Op verzoek van Freud bracht hij zich een voorval uit zijn jeugd in herinnering. Zijn vader, die een brute man moet zijn geweest, had als hij dronken was de gewoonte zijn vrouw te slaan. De kleine Gustav, toen amper zes jaar oud, rende tijdens zo’n kloppartij eens in paniek het huis uit, recht in de armen van een orgeldraaier, die het Weense liedje “O du lieber Augustin” speelde. Zo werd deze tragische gebeurtenis in zijn leven muzikaal begeleid door een vrolijk, populair deuntje. De muziek van Mahler kenmerkt zich onder meer door abrupte wendingen en aan de volksmuziek ontleende thema’s. “O du lieber Augustin” verwerkte hij bijvoorbeeld in zijn derde symfonie. Het gesprek met Freud bracht hem tot het inzicht dat dit op het voorval met de orgeldraaier terug te voeren was. “Nu begrijp ik waarom de meest verheven passages en diepste emoties in zijn muziek steeds door volkse melodiën worden verpest”, zo moet hij tijdens de wandeling hebben uitgeroepen.

Getuige een door Mahlers biograaf Henry-Louis de La Grange boven water gebracht telegram, dat Mahler de ochtend na het gesprek in Leiden opstelde, maar nooit naar Alma stuurde, moet het onderhoud met Freud hem zeer hebben opgelucht: “Ben gelukkig. Interessant gesprek. De splinter is balk geworden. Ben gereed om terug te keren naar Toblach”. Andere tijdens de terugreis verstuurde telegrammen en vooral ook het hierbij afgedrukte gedicht getuigen dat Mahler op de terugreis naar Alma schreef van de heilzame werking van de ontmoeting.

Ook Freud meent in zijn brief aan Teodor Reik, vijftientwintig jaar na data, wel degelijk resultaten te hebben geboekt. Hij stelt dat na het consult het libido van Mahler hersteld was. Hoe betrouwbaar de herinneringen van Freud waren is niet bekend. Het jaar van de ontmoeting stond hem in elk geval niet meer helder voor de geest. In de brief aan Reik noemt hij een middag in 1912 of 1913. Dat is onmogelijk, Mahler overleed nog geen jaar na het consult, in 1911.

Over het hersteld libido is bij Alma Mahler niets terug te vinden. Zeker is dat ze de omgang met Gropius niet beëindigde. De twee bleven elkaar ontmoeten, maar nu in het geheim.

Kort na de terugkeer van Mahler schreef ze Gropius: “Wanneer zal het moment gekomen zijn waarop jij naakt tegen mijn lichaam aan zult liggen, waarop niets ons meer kan scheiden”. Ze ondertekende die brief met: “Dein Weib”. Korte tijd daarna bekende ze een kind van hem te willen hebben. Vier jaar na de dood van Mahler zou ze met Gropius in het huwelijk treden.

Wel bleek de houding van Mahler ten opzichte van haar veranderd. Hij verontachtzaamde haar niet langer en bracht vaak kadootjes voor haar mee. Nog veel belangrijker voor haar was, dat Gustav haar niet langer het componeren verbood. Integendeel, hij stimuleerde haar nu om meteen weer aan de slag te gaan. Ze beschrijft hoe ze na een wandeling hun huis nadert en niet weet wat ze hoort als haar muziek door de ramen klinkt. Als ze binnenstapt, wacht Gustav haar met open armen op. “Wat heb ik gedaan”, roept hij uit. “Deze liederen zijn goed, uitstekend zelfs. Je moet ze afmaken, dan kunnen we ze uitgeven. Ik heb geen rust voor je weer aan het werk gaat. God, wat ben ik bekrompen geweest”. En hij zette zich weer aan de piano om de liederen opnieuw te spelen. Dit zou een prachtige proeve zijn van de gevolgen van de ontmoeting van Mahler en Freud, ware het niet dat niet bekend is of dit voorval vlak voor of vlak na het consult plaatsvond. Toch heeft het consult de ogen van Mahler geopend voor de positie waarin zijn vrouw verkeerde, zoveel is wel zeker. In de laatste maanden van zijn leven heeft hij zich de moeite getroost haar zijn erkentelijkheid te tonen. Hij stelde haar voor zijn achtste symfonie aan haar op te dragen, iets wat hij

nooit eerder had gedaan. In de periode na zijn terugkeer werkte hij aan zijn tiende Symfonie, die uiteindelijk onvoltooid zou blijven. In de kantlijn ervan schreef hij: "Für dich leben! Für dich leben! Almschi!" En in de coma die aan zijn dood voorafging lagen de namen van Mozart en Alma steeds op zijn lippen. Hij herhaalde ze honderden malen.

Op 18 mei 1911 overleed Mahler. Freud las het nieuws in de krant. Hij stuurde een brief aan de executeur-testamentair van Mahler, met het verzoek een openstaande rekening van ongeveer 2.50 gulden te voldoen, de prijs van het consult in Leiden. Mahler heeft nooit voor het consult betaald. De aanmaning van Freud werd vorig jaar bij Sotheby in Londen geveild.

Nachtschatten sind verweht an einem mächtigen Wort,
Verstummt der Qualen nie ermattet Wühlen.
Zusammen floss zu einem einzigen Akkord
Mein zagend Denken und mein brausend fühlen.

Ich liebe dich! ist meine Stärke, die ich preis
Die lebensmelodie, die ich im Schmerz errungen,
o liebe Mich! ist meine Weisheit, die ich weiss,
Der Grundton, auf dem jene mir erklingen.

Ich liebe Dich! ward meines Lebens Sinn.
Wie selig will ich Welt und Traum verschlafen,
o liebe Mich! Du meines Sturms Gewinn!
Heil mir ich starb der Welt – in bin im Hafen!

Dit gedicht schreef Gustav Mahler voor zijn vrouw Alma op de terugreis uit Leiden

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Egon Gartenberg, *Mahler, the man and his music* (Londen, 1978)
Henry-Louis de la Grange, *Gustav Mahler* [tweede deel: *Le génie foundroyé 1907-1911*] (Parijs, 1984)
David B. Greene, *Mahler, consciousness and temporality* (New York, 1984)
David Holbrook, *Gustav Mahler and the acourage to be.* (Londen, 1975)
Alma Mahler, *Gustav Mahler, Erinnerungen und Briefe* (Amsterdam, 1940)
Hans Heinrich Eggebrecht, *Die Musik Gustav Mahlers* (München, 1982)

GEVELSTENEN IN LEIDEN 11

door

J.P. Zwanenburg

De tweede wandeling langs gevelstenen vindt plaats in het gebied dat in 1386 bij de stad kwam. In dat jaar gaf hertog Albrecht van Beieren het Leidse stadsbestuur verlot zich uit te breiden op het terrein van Bartholomeus van Raephorst, ambachtsheer van Zoeterwoude. Dit betrof een omvangrijke vergroting, die zich uitstreckte van het Noordeinde tot aan de Geregracht en die tientallen jaren in beslag nam. Zo kreeg de stad de vorm, die zij ook nog tijdens het beleg vertoonde. De gevelstenen in deze wijk worden beschreven in alfabetische volgorde van de straatnaam.

Galgewater, poortje tussen 8 en 9. Het poortje dateert uit 1615 en heeft een sluitsteen in de vorm van een gevelsteen met het reliëf van een paardje; het poortje werd in 1949 gerestaureerd. In de provincie Groningen komen op veel boerderijen afbeeldingen van paarden voor. Ook bij stalhouderijen is dit een geliefd onderwerp. Dit poortje zou een aanduiding kunnen zijn dat hier vroeger, op het binnenterrein, een boerderij of stalhouderij is geweest.

Garenmarkt 9 is een vrij groot herenhuis met baksteengevel en rechte kroonlijst, daterend uit het midden van de 18de eeuw; er is een grote achtertuin met tuinhuis. De Nederlandse staatsman J.R. Thorbecke bewoonde in zijn Leidse tijd dit huis, waar hij werkte aan de uitgave van *Bedenkingen aangaande het recht van de Staat*. Thorbecke werd in 1831 benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis van de staat en het recht; 's zomers gaf hij college in het tuinhuis. Een wit marmeren plaat met in zwarte letters THORBECKE is aangebracht op de borstwering tussen begane grond en eerste verdieping.

Haagweg 3 is de voormalige brugwachterswoning die behoorde bij de uit 1891 daterende provinciale Haagbrug, oorspronkelijk een draaibrug. In de dertiger jaren werd de huidige vaste brug gebouwd en kwam het brugwachtershuisje buiten dienst. In de gevel van de woning zien we twee gevelstenen met de opschriften RIJNOEVER en ANNO 1891.

Hogewoerd 44, een huis uit de tweede helft van de 17de eeuw met in de borstwering van de eerste verdieping een gevelsteen, voorstellende een mand met wol en het onderschrift:

DIE BLICKMAND 1706

De steen is afkomstig uit het "wevershuisje", dat vroeger aan de Waard-

afb. 1. Galgewater, poortje tussen 8
en 9.

afb. 2. Hogewoerd 44.

gracht (8) lag. Na afbraak van het huisje werd de steen hier geplaatst.

Hogewoerd 63, In de 18de-eeuwse gevel is ter hoogte van de tweede verdieping omstreeks 19.50 een gevelsteen aangebracht met het opschrift:

PIET PAALTJENS
1 x 5 2 1858

Piet Paaltjes (pseudoniem van François Haverschmidt), geboren te Leeuwarden op 14 februari 1835, werd in 18.52 te Leiden ingeschreven als student theologie. Hij ging op kamers wonen bij een “aanspreker” of “bidder” op de Hogewoerd / hoek Koenesteeg. Na zijn studie werd hij in 1858 beroepen als predikant te Foudgum en Raard (Friesland), daarna werd hij beroepen in Den Helder en vervolgens in 1864 te Schiedam, waar hij in 1894, op 59-jarige leeftijd, is overleden. Naast predikant was hij ook dichter; één van zijn bekendste boeken is “Snikken en grimlachjes”. De steen werd in 1955 aangebracht, tijdens de lustrumweek van het Leidsch Studenten Corps.

St. Jacobsgracht 7: Huize St. Maarten. Dit pand werd in 1739 in gebruik genomen als R.K. oudeliedenhuus en in 1760 uitgebreid met een jongenzaal achter op het terrein, ter herinnering waarvan de steen ingemetseld werd met het opschrift:

DE HEER
MARTINUS CAROLUS
VAN BEURDEN
HEEFT DE EERSTE
STEEN GELEGT VAN
DIT GEBOUW 17 $\frac{22}{9}$ 60

Bij de buskruitramp van 12 januari 1807 werd het gebouw ernstig beschadigd. Daarom stelde koning Lodewijk Napoleon een bedrag beschikbaar voor het herstel. Een gevelsteen, geplaatst onder de reeds vermelde, heeft het onderstaande inschrift:

TOEN LEYDENS ROOMSCHE WEZEN TRECRDES.
LEI HIER DES EERSTEN STEEN VAN BEURDEN.
ZOALS HIER BOVEN STAAT VEKMELD.
MAAR GANSCH VERNIELD DOOR BUSKRUIDS WOEDE
HEEFT KONING LODEWIJK DE GOEDE
DIT LIEFDE HUIS ZOO SCHOON HERSTELD.

In de jaren vijftig van de 19de eeuw werd een gevelsteen, die zich oorspronkelijk in de voorgevel in de middelste van vijf blindnissen bevond, verplaatst naar een tussengang. Ook deze gevelsteen herinnert aan de buskruitramp en draagt als inschrift:

TOEN D'ARME ROOMSCHE WEES, WANHOPEND. NEDERZAT,
OF, SCHREYEND, DOOLDE, OP 'T PUIJN DER HALF VERWOESTE STAD,
WERD HEM, OP 'EIGEN GROOT VAS ZIJN VERSIEDEL WONING.
DIT RCIM VERBLIJF GESTICHT, DOOR HOLLAND'S EERSTEN KONING.
THANS ZEG'EN HIER TE ZAAM, DER VORSTEN GUNST ES DEUGD
BEHOEFTIGE OUDERDOM, ES HULPELOZE JEUGD.
HELP NU, WELDADIGHEID; DI? WERK DER LIEFDE KROONEN
DE GOD DER LIEFDE ZELF ZAL 'T, EENMAAL, RIJKLIJK LOONEN
VERWOEST 1807 HERBOUW 1808

Huize St. Maarten was tot voor enkele jaren niet alleen een weeshuis, maar ook een verzorgingshuis voor bejaarde echtparen en alleenstaanden. Een gevelsteen links naast de ingang “St. Maartenshof” geplaatst in 1964, voorstellende St. Maarten te paard, geeft die verzorging symbolisch weer. Martinus van Tours, zoon van een Romeins tribuun uit Pavia, maakte op 15-jarige leeftijd deel uit van de ruitserij in Gallië. Aan de stadspoort van Amiens zag hij een bedelaar, sneed zijn mantel doormidden en gaf de helft aan de bedelaar. Op de rand van de steen staat HUIZE SINT MAARTEN.

St. Jacobsgracht, ongenummerd. In het gedeelte van Huize St. Maarten, dat in 1868 verbouwd werd, bevindt zich een gevelsteen met inschrift:

VERBOLWD
1868

St. Jacobsgracht/hoek Hoefstraat. Tijdens de restauratie en herinrichting van St. Maarten in 1983-84, werd de bebouwing op deze hoek afgebroken en werd een nieuw stuk aangebouwd, dat de naam "Zusterhof" kreeg. Links daarvan en hardsteen gevelsteen met inschrift:

HUIZE ST. MAARTEN
1984
RESTAURATIE EN NIEUWBOUW

De waltoren Oostenrijk aan de *Jan van Houtkade* is de enig overgebleven verdedigingstoren uit de 15de-eeuwse ommuring. In een natuurstenen gevelsteen zien we de tekst: A° 1662 OISTENRIJCK. Waarschijnlijk werd de steen aangebracht bij de voltooiing van de stadsuitbreiding die in 1659 begonnen was.

Kuizerstraat 4 hoorde oorspronkelijk tot het pand Rapenburg 97. Het is een pakhuisgevel met luiken uit het midden van de 18de eeuw. Tot ver in de jaren vijftig van de 20ste eeuw was in dit pand de timmermanswerkplaats van Van der Poppe gevestigd. In 1976-77 begon Henny Eman hier het café 't Keizertje. Deze café-eigenaar studeerde rechten aan de Leidse universiteit, verpachtte na beëindiging van zijn studie het café en vertrok naar Aruba, waar hij voor een loopbaan in de politiek koos. Aan de gevel is een steen in halve-maan-vorm te zien met op een wit veld een wijdbeenzittende man in vage kleuren. Daaronder is een steen met zwarte letters, die de volgende tekst tonen:

HENNY EMAN
HIER HERDACHT
HEEFT ONS BIER EN
PLEZIER GEBRACHT
EN TEVENS IN ZIJN
LEIDSCH LEVEN
VROUW EN VRIND
IETS MEEGEGEVEN

Levendaal: synagoge. Reeds in 1723 werd op deze plek de sabbat gevierd en in 1762 werd besloten een nieuwe "sjoel" te bouwen. Het huidige gebouw dateert uit 1858, evenals de gevelsteen boven de rechthoekige ingangspartij. In de steen staat een Hebreeuwse tekst uit Haggai 2:10

De heerlijkheid van dit laatste Huis zal groter worden
dan van het eerste, zegt de Here der Heirscharen.

De synagoge werd in de jaren 1977-78 gerestaureerd.

Aan het *Noordeinde 2a* ligt de voormalige Kweekschool voor de Zeevaart, vernoemd naar de derde zoon van koning Willem II, prins Hendrik, bijgenaamd de Zeevaarder. Het complex werd in 1879 gebouwd naar een ontwerp van de architecten C. Blansjaar en P. Lancel. Boven de ingang is een reliëf in kleur, weergevende verschillende attributen van de marine, waaronder een anker, globe en de drietand van Neptunus, daarboven een borstbeeld van prins Hendrik.

afb. 3. Kaiserstraat 4.

Het beeldhouwwerk is gemaakt door Bart van Hove en is een geschenk van de Leidse burgerij als dank voor het beschermheerschap van de prins. Links en rechts van het borstbeeld bevinden zich twee gevelstenen met inschrift: PRINS HENDRIK.

De opleiding van de matrozen werd in 1932 gestaakt. De marine vertrok uit Leiden en het gebouw stond tot 1940 leeg. Een enkele keer werd het gebruikt als tentoonstellingsruimte. In de jaren 1940-45 werd het gebouw gebruikt door Duitse militairen. In 1946 keerde de marine terug met de "Mijnopruimingsdienst" en in de periode 1948-73 met de Sociaal Medische Dienst. Nadat de gemeente Leiden in 1971 de panden reeds had gekocht, vertrok de marine in 1973 voor de tweede keer uit Leiden. Het gebouw werd tot 1984 door verschillende instellingen gebruikt. Inmiddels werd een

afb. 4. Noordeinde 2a, voormalige Kweekschool voor de Zeevaart.

restauratieplan opgesteld, dat in augustus 1985 gereed kwam.

Noordeinde 11. In de borstwering van deze baksteengevel zien we boven de ramen van de begane grond drie gevelstenen: in het midden een leeuwenmasker met daarvan links en rechts de woorden ANNO en 1660.

Noordeinde 24. In de bakstenen trapgevel van het huis dat in 1982 gerestaureerd werd is boven de ramen van de tweede verdieping een gevelsteen bevestigd met drie roskammen en de tekst: ANNO 1671.

Noordeinde 49 is het café De Gouden Leeuw, waar tussen de ramen van de eerste verdieping een gevelsteen te zien is met een in reliëf uitgehakte gouden leeuw.

Rapenburg 3 heeft een 20ste-eeuwse gevel met een terra-cotta steen, waarop te lezen is: HONK 1920.

Rapenburg 25 is de Bibliotheca Thysiana, gebouwd door Arent van 's-Gravesande in 1654-55, met een geheel van zandsteen opgetrokken voorgevel met Ionische pilasters. Onder de ramen van de eerste verdieping bevinden zich twee gevelstenen met het inschrift IOANNES THYSII en BIBLIOTHECA. Boven de toegangsdeur is een wapenstein met het wapen van Thysius. Thysius, geboren te Amsterdam in augustus 1621, overleed in oktober 1653 te Leiden; hij was jurist en bezat een uitgebreide bibliotheek

afb. 5. Noordeinde 24.

van meer dan 2500 boeken. In zijn testament bepaalde hij dat uit zijn vermogen een gebouw moest worden opgericht voor het onderbrengen van deze bibliotheek. De boeken moesten toegankelijk zijn voor “de publiecke dienst der studie”.

Rapenburg 29 en 37 zijn twee vrijwel gelijke halsgevels met vleugelstukken en segmentvormig fronton. Het eerste pand boven de ramen van de eerste verdieping twee gevelstenen met het inschrift ANNO en 1664. In de hals van de gevel van nr. 31 is een gebeeldhouwd wapen te zien met het opschrift: DE LEOBO CREVECOEUR. Dit huis werd in 1664 gebouwd door de hoogleraar in de geneeskunde De le Boe Sylvius. Van hem is een portret bekend, waarop ditzelfde wapenschild met de inscriptie De le Boe Crevecoeur te zien is. De van Franse afkomst zijnde De le Boe Sylvius telde onder zijn voorouders o.a. de familie Crevecoeur. Ter herinnering aan het feit dat Boerhaave, na zijn vestiging in Leiden, een aantal jaren in dit huis woonde en hier ook is overleden werd in het penant tussen de vensters van de begane grond in 1928 onderstaand inschrift aangebracht

HIC OBIIT
HERMANNVS
BOERHAAVE
XXIII SEPTEMBRIS
ANNO MDCCXXVIII

Onder een aesculaap-teken is de zinspreuk van Boerhaave: SIMPLEX VERI SIGILLVM (eenvoud is het kenmerk van het ware) aangebracht.

Rapenburg 37 heeft een bakstenen trapgevel met boven de ramen geblokte togen uit het midden van de 17de eeuw. Het is een van de weinige huizen op het Rapenburg met een hardstenen stoep en palen. De Nederlandse dichter Willem Bilderdijk (Amsterdam, 7 september 1756 Haarlem, 18 december 1831) woonde hier van 1810 tot 1823. De gevelsteen met inschrift

HIER WOONDE
WILLEM BILDERDIJK
1819 1823

werd op 1 juli 1983 door de voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde onthuld.

Vanaf ongeveer 1950 worden regelmatig aan gevels van gebouwen bronzen naamplaten geplaatst, die herinneren aan personen of gebeurtenissen. Deze kunnen eigenlijk niet gerekend worden tot een moderne vorm van gevelstenen en worden hier dus niet vermeld. Een uitzondering is gemaakt voor de bronzen plaat aan de gevel van *Rapenburg* 45, een huis met bakstenen gevel en Ionische pilasters, dat onder één dak staat met de nummers 41 en 43. Tussen de ramen op de begane grond bevindt zich deze plaat met tekst:

B.M. TELDERS
* 19 MAART 1903
† 6 April 1945

Vanaf 1937 was dr. B.M. Telders hoogleraar in het Volkenrecht en de Inleiding tot de Rechtswetenschap aan de Leidse Universiteit. Door zijn activiteiten tijdens de bezetting voor vrijheid en recht werd hij reeds in december 1940 door de Duitsers gearresteerd. Na eerst in Scheveningen gevangen te hebben gezeten werd hij via een aantal kampen tenslotte overgebracht naar Bergen-Belsen, waar hij op 6 april 1945 is overleden.

Rapenburg 65 is een 18de-eeuws grachtenpand met in zandsteen uitgevoerde hoekpilasters en een rijk versierde zandstenen middenpartij, rechte kroonlijst met Lodewijk XV-gootconsoles; in de kroonlijst het jaartal 1749. Op 8 november 1985 werd door de voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een hardstenen gevelsteen onthuld ter herinnering aan de honderdste sterfdag van de schrijver/dichter Johannes Knepelhout (1814-1885). Deze steen is rechts van het zandstenen middenstuk

afb. 6. Rapenburg 37.

geplaatst in het gemetselde penant tussen het tweede en derde raamkozijn en heeft de volgende tekst:

HIER SCHREEF
JOHANNES KNEPPELHOUT
ALS KLIKSPAAN
ZIJN STUDENTEN SCHETSEN
1839 1844

Op het voorplein van het Academiegebouw, *Rapenburg 73*, bevindt zich tegen de muur van de custoswoning een grote gedenksteen ter herinnering aan Herman Coster, geboren te Alkmaar op 30 juni 1865 en overleden op 21 oktober 1899. Coster werd in 1885 ingeschreven als student in de rechten en was in het jaar 1889 Praeses Collegii van het Leidsch Studenten Corps. In 1890 promoveerde hij aan de Leidse Universiteit, waarna hij in 1891 docent werd aan de Hogeschool te Pretoria.

Door afbraak van woningen zijn er in de loop der jaren talloze gevelstenen van hun oorspronkelijke plaats verdreven. Een aantal werd geplaatst in de muren van het voorplein van de Lakenhal, maar helaas is er ook een aantal verloren gegaan. Van een enkele gevelsteen is de geschiedenis toch bewaard gebleven, zoals van de gevelsteen aan het huis *Rapenburg*, hoek *Nonnensteeg*. In 1855 was de steenhouwerij van L. van der Kaay gevestigd op de Cellebroersgracht (de huidige Kaiserstraat). Zelf woonde hij in het hoekhuis *Rapenburg/Nonnensteeg*, tegenover het Academiegebouw. In 1855 verplaatste hij een gevelsteen met beeldhouwde leeuw van een woning aan de Oude Vest/hoek Jan Vossensteeg naar de zijgevel van zijn huis aan de Nonnensteeg. Onder deze steen plaatste hij een tweede met het opschrift:

Met sterken klauw en scherpen tand
Sta 'k trouwelijk pal voor stad en land
Beschaduwd door Minerva's wanden
Ik 't wapenbeeld der Nederlanden.

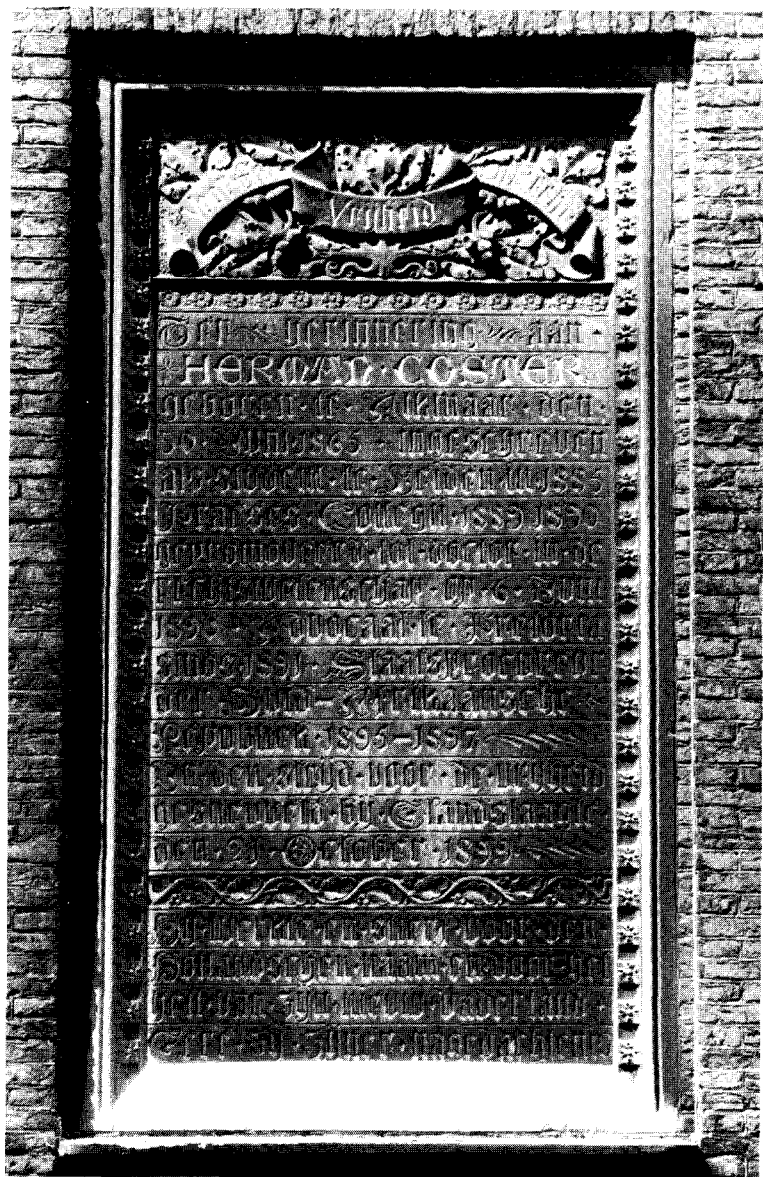
Rapenburg 9.5 heeft een gevelsteen met de volgende tekst:

HIER WOONDE
JACOB GEEL
1822 1835

In de eerste helft van de 19de eeuw was Jacob Geel in Leiden een bekend letterkundige. Die bekendheid had hij verkregen met een voordracht, getiteld “Gesprek op den Drachenfels”, gehouden in de Stadsgehoorzaal op 15 april 1834 voor de leden van “De Hollandsche Maatschappij voor Fraaije Kunsten en Wetenschappen”. Precies 150 jaar later, op 15 april 1984, werd deze hardstenen gedenkplaat onthuld door de voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Rapenburg 107-111 is het voormalige fabrieksgebouw van het textielbedrijf Van Cranenburgh en Heringa uit 1948. Boven de toegangsdeur bevindt zich een grote vierkante gevelsteen, waarop het familiewapen van Heringa en daaromheen de werkzaamheden in de wolnijverheid. In het randschrift de tekst: KEVEREN (scheren) - WASSEN - KAMMEN - SPINNEN TWIJNEN VERNEN - OPMAKEN BREIEN - 1873-1948.

Weddesteeg. Op het terrein van de voormalige Kweekschool voor de Zeevaart stond de in 1575 gebouwde moutmolen De Pelikaan van Harmen Gerritsz. van Rijn. Op 15 juni 1606 werd de schilder Rembrandt Harmensz.

afb. 7. Rapenburg 73.

van Rijn in deze molen geboren. Nadat in 1762 vestwal en molen waren verdwenen, werden er kazernes en woningen gebouwd. In de jaren vijftig van deze eeuw was Weddesteeg 17 eigendom van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij. In de gevel was toen al een steen aanwezig met het opschrift:

HIER WERD GEBOREN
OP DEN 15DEN JULI 1606
REMBRANDT VAN RIJN

Bij het 50-jarig bestaan van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij in 1963 werd de gevel van nr. 17 afgebroken en vervangen door een imitatie 17de-eeuws trapgeveltje, waarin de genoemde steen werd herplaatst.

Na afbraak van het Rotogravure-complex in 1975-76 verrees in de volgende jaren moderne woningbouw. Tijdens de ingebruikname van de Rembrandtbrug op 16 juli 1983 werd de steen, na herplaatsing in Weddesteeg 27, opnieuw onthuld.

AANVULLING

In de bijdrage van J.P. Zwanenburg, "Gevelstenen in Leiden" in het vorige Leidse jaarboekje, kwamen op p.146 de drie stenen ter sprake in het pand *Rapenburg* 70-74, de voormalige Universiteitsbibliotheek. Mijns inziens had Zwanenburg er meer de nadruk op moeten leggen dat het hier om een reeks van drie stenen gaat die zeer nauw bij elkaar horen, zoals ook blijkt uit het grammaticale verband van de woorden op de stenen: *condita* en *aedificata* zijn voltooid deelwoorden afhankelijk van *bibliotheca*. Vertaald zou de tekst van de stenen kunnen luiden: "Gesticht in 1587, gebouwd in 1917, [is dit] de bibliotheek van de Leidse Universiteit". Ik vermoed dat zo'n samenhangende reeks van stenen niet vaak voorkomt.

R. Breugelmans

DE OUDE GRUTTERIJ IN WASSENAAR

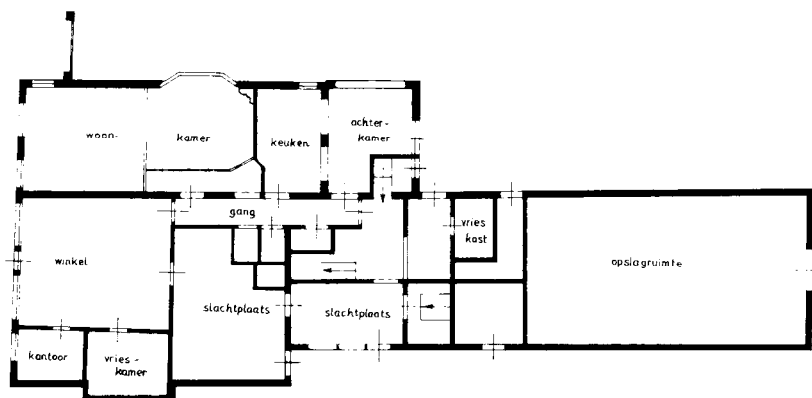
door

Paul de Kievit en Robert van Lit

Rechts van het voormalige raadhuis in de Langstraat te Wassenaar staat de Oude Grutterij, een groot pand met deels nog een 18de-eeuws karakter, dat van 152 tot 1906 als grutterij diende. In 1906 werd de grutterij verbouwd tot slagerij. Slager P.A. Hoogeveen sloot zijn winkel in juli 1978 en vervolgens stond het gebouw jarenlang leeg, tot het in 1983 werd gekocht door de heer J. Haasnoot. Deze liet de voorgevel grotendeels intact, maar liet het inwendige slopen om te komen tot een ruime, moderne winkel (voor woninginrichting), waarin gelukkig enkele historische details werden behouden. Tijdens de verbouwing werd door medewerkers van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar in het gebouw een archeologisch onderzoek ingesteld, waarbij een aantal interessante zaken aan het licht kwam. Mede naar aanleiding hiervan werd een archiefonderzoek naar de historie van het pand gestart. De resultaten van beide onderzoeken vindt U in het hierna volgende artikel.'

Het beste deel van de Zuidstraat

Het pand Langstraat 29 is gelegen aan één van de oudste straten in het dorpscentrum van Wassenaar. De Langstraat heette tot de laatste eeuwwisseling Zuidstraat. Samen met de Weststraat (de huidige Gang), de Ooststraat (Schoolstraat) en de Berkheistraat, die alle uitkomen op het Plein, behoort de Zuidstraat tot de straten in Wassenaar die een middeleeuwse oorsprong hebben. Ons pand staat aan het gedeelte van de Zuidstraat, tussen het Plein en de Kerkstraat, dat in de 18de eeuw en later vaak werd aangeduid als 'het beste deel van de Zuidstraat'. In dit gedeelte woonden dan ook over het algemeen de beter gesitueerden. Zo resideerde bijvoorbeeld op nr. 26 (het huidige kantoor van het Wasseenaars Nieuwsblad) in de eerste helft van de 19de eeuw Johannes Anthonius van Bergen die van 1808 tot 1851 achtereenvolgens baljuw, maire en burgemeester van Wassenaar was.' Ook Langstraat 29 behoorde tot de grotere woonhuizen in het dorp. Waarschijnlijk stond er al in de middeleeuwen op deze plaats een woning. Hoe die er uitzag en wie toen de bewoners waren, is niet bekend. Bij de verwoesting van het dorp tijdens de oorlog met Spanje, in juli 1573, zijn de

afb. 7. Plattegrond Langstraat 29 naar opmeting Van Veldhoven Partners, Den Haag, 1983 (de ramen in het achterhuis zijn op deze plattegrond niet aangegeven).

archiefstukken die op dit pand betrekking hebben, verloren gegaan. Sedert het eind van de 16de eeuw zijn alle overdrachten weer opgetekend in folianten die wél bewaard zijn gebleven. Dit maakt het mogelijk de draad van het verhaal op te pakken in de periode rond 1600. Eigenaar van ons pand was toen Joris Gerritsz. de Waerdt.” Deze was bepaald welgesteld. Hij bezat in Wassenaar veel onroerend goed en de hoeveelheid grond die toen bij zijn huis behoorde, is indrukwekkend. Naar de gewoonte van die tijd is Joris’ achternaam ongetwijfeld een aanduiding van zijn beroep: waard in een herberg. Mogelijk fungeerde zijn eigen woning als herberg, maar enige zekerheid hieromtrent is er niet.

Joris’ echtgenote Trijntgen Pietersdr. van Wou overleed al op vrij jonge leeftijd en Joris volgde haar spoedig in het graf. Twee voogden ontfermden zich over (zoals fijntjes in de archieven staat opgetekend:) ‘de nagelaten kinderen van za(liger) Joris Gerritsz d’Waerdt, geteelt aan Trijntgen Pietersdr.’ Ook ontfermden zij zich over het huis, dat zij in juli 1614 wisten te verkopen. Het wordt dan omschreven als ‘zeekere huysinge ende erfve, midtsgaders barchghe, schuyer ende boomgaert’. Voor de som van 1500 carolusguldens werd de schout van Wassenaar en Zuidwijk, Jan Cornelisz. van der Cleij, de nieuwe eigenaar”.

Twee schouten en een baljuw

Jan Cornelisz. van der Cleij was in 1610 Gijsbrecht Meyster, de bewoner van de tegenwoordige Oude Pastorie aan de Schoolstraat³, opgevolgd als

afb. 2. Zegel van de Wassenaarse schout Pieter Jansz. van der Cleij, bevestigd aan een acte uit 1635. Op het wapen van Van der Cleij zijn drie sloepen te onderscheiden. Tekening door Robert van Lit naar het originele zegel in de collectie van het Gemeentearchief van 's-Gravenhage.

schout van Wassenaar en Zuidwijk. De schout was bestuurs-, rechterlijk-, en politieambtenaar, die met de ambachtsbewaarders het bestuur, en met de schepenen de rechtspraak uitoefende. Van der Cleij fungeerde bovendien als pontgaarder, dat wil zeggen inner van de verponding (een gewestelijke belasting). Van der Cleij overleed in juli 1634. Zijn beide zoons Cornelis en Pieter beleefden niet onmiddellijk plezier aan het huis dat hun vader naliet. Op last van de Staten van Holland werd het huis in beslag genomen en de zoons konden het alleen in handen krijgen door het te kopen..." Van de **f** 800,-- die ze ervoor moesten neertellen, ging de éne helft naar het gewest Holland ter voldoening van een schuld inzake de belasting over 1631, terwijl de overige 400,-- in handen kwam van Pieter en Jochem Mouwerssen van Wou, bij wie Jan van der Cleij nog in het krijt had gestaan. Bovendien moesten de gebroeders Van der Cleij nog eens **f** 500,-- neertellen voor de roerende goederen die bij het huis behoorden, bestaande uit 'vyer melckte koebeesten, drie schapen met een kalff, tesamen ghetaxeert volgens de taxatie opf 200,--, noch het hooy ende cooren in den barch, getaxeert op **f** 150,--, item noch alle den inboedel in 't huys bevonden, getaxeert op **f** 150,--'.

Pieter van der Cleij volgde zijn vader in januari 1632 op als schout. Ook vóór die tijd had hij zich al verdienstelijk gemaakt voor het dorpsbestuur als bode van Wassenaar. Later vinden wij Johan van der Cleij als eigenaar van het huis genoemd. Deze was niet alleen lange tijd schout (van 1669 tot zijn overlijden in 1691), maar bekleedde tevens het ambt van baljuw. De baljuw was de hoogste ambtenaar van het dorp, die meer bevoegdheden had dan de schout. Als vertegenwoordiger van de heer van Wassenaar was hij gerechtigd doodstraffen uit te spreken.

Johan van der Cleij huwde in 1663 met Magdalena Meyster, een dochter van de vroegere schout Gijsbrecht Meyster.⁷ De familie Meyster leverde verschillende hoge bestuursambtenaren. Zo was Magdalena's broer Hendrick Meyster schepen en raad der stad Leiden van 1655 tot 1661. De Meysters waren geparenteerd aan families van lage adel als Van den Bouchorst en Van Berendrecht. Nadat Magdalena in 1685 was overleden, hertrouwde Johan van der Cleij met Maria Bogaert. Hij overleed in 1691. Zijn weduwe verkocht het huis vier jaar later aan een zekere Pieter van Pijnacker.⁸

Molens

In 1719 is het de meester-molenmaker Pieter van Wieringe die het huis aankoopt. "Deze stamde blijkbaar uit een echt molenmakersgeslacht, want een jaar te voren had al een Christiaan van Wieringe van zich doen spreken als bouwer van de Oostdorpermolen."¹⁰

We blijven nog even in de molen-sfeer want de volgende eigenaar, Lucas Jacobsz. van Wouw, was afkomstig uit een echte molenaarsfamilie. Al in het begin van de 17de eeuw vinden we een Van Wouw vermeld als molenaar van de Wassenaarse korenmolen. Ook Lucas' vader Jacob Arisse van Wouw was werkzaam op deze molen. "Lucas zocht aanvankelijk z'n heil in Loosduinen. Zijn broer Ary begon in 1705 in het huis van zijn ouders een grutterij, waarvoor hij op 27 april van dat jaar toestemming kreeg van de ambachtsheer Jacob baron van Wassenaer-Obdam."¹² Deze grutterij werd gevestigd in het buurhuis van het pand dat wij hier bespreken: de tegenwoordige fotostudio Van der Plas.

Hoewel het interieur van een grutterij wel iets weg heeft van dat van een molen, gaat er voor een molenaarszoon natuurlijk niets boven een échte molen. Ary pakte omstreeks 1728 de kans om in Naaldwijk korenmolenaar te worden, dan ook met beide handen aan. Hij pakte zijn biezen en schreef de heer Van Wassenaer een brief waarin hij de laatste verzocht zijn broer Lucas van Wouw of iemand anders in zijn plaats als grutter aan te stellen. Op 19 september 1729 kreeg Lucas van Wouw officieel toestemming de grutterij van zijn broer voort te zetten.¹³ De zaken gingen blijkbaar goed en

op 21 april 1732” kon hij ook het pand naast de grutterij kopen: het pand waar dit artikel om draait. Lucas was inmiddels in december 1730 getrouwd met Neeltje Gerrits Vermeulen, ‘jongedochter van Hazerswoude’, die hem drie kinderen zou schenken: Jacob (1731), Magdalena (1732) en Martha (1741).

Na zo’n twintig jaar als grutter werkzaam te zijn geweest, begon ook Lucas, in navolging van zijn broer, naar iets anders uit te zien. Daarbij begon hij zijn ‘grutneeringe’ te verwaarlozen. In 1750 werke hij ongeveer een half jaar in Den Haag als molenaarsknecht. Zijn eigen knecht, Jan Ouwehand, moest maar zien dat hij de grutterij draaiend hield, wat niet erg lukte; volgens ooggetuigen stond de grutterij al die tijd leeg. Eenmaal weer thuis werkte Lucas een korte tijd in de grutterij, om vervolgens een maand of drie met een ‘sand en schilp (schelpen) schuit’ in de weer te zijn. Toen was voor zijn klanten de maat vol. Verschillende meelkopers en winkeliers deden hun beklag bij het dorpsbestuur.” Ze mopperden dat Lucas’bakken, die gevuld behoorden te zijn met gruttemeel, nu vol zaten met turf en bezems, en dat ‘soo hij bij occasie nog iets heeft, hij dat alsdan koopt tot Voorschoten, of in ’s Hage, of tot Leijden’. De ambachtsheer van het dorp, die dit ook ter ore kwam, besloot een eind te maken aan deze wantoestand. Op 24 mei 1751 gaf Unico Wilhelm graaf van Wassenaer-Obdam aan Cornelis Schoenmakers, ‘minderjarig jongman’, toestemming een nieuwe grutterij in Wassenaar op te richten, met als argument dat de grutterij van Lucas van Wouw in staat van verval verkeerde.¹⁶ Bovendien verbood hij op 14 maart 1752 Lucas van Wouw het beroep van grutter nog langer uit te oefenen. Lucas heeft toen zijn woonhuis verkocht aan Cornelis Schoenmakers die hier zijn nieuwe grutterij vestigde, terwijl de voormalige grutterij van Lucas (de tegenwoordige fotostudio) bewoond bleef door zijn familie tot in 1753. In dit laatste jaar kocht Cornelis Schoenmakers ook dit huis, maar verkocht het onmiddellijk door aan Job Wassenaer, waarbij werd vastgelegd dat ‘de verkoper de sijdmuur van dit huys altijd sal mogen witten, om daerdoor ligt te krijgen in sijn verkoopers huys, ende laetstelijk, dat den kooper ‘t ende van de oude grutterije nooyt hoger sal mogen timmeren als ses voet yut de grond’.”

Verbouwd tot grutterij

Cornelis Schoenmakers verbouwde het pand in 1752 tot grutterij. Daarbij is waarschijnlijk ook de huidige voorgevel aangebracht. Boven de centraal geplaatste voordeur kwam een gevelsteen met het jaartal 1752.¹⁸ Deze steen is helaas bij een verbouwing in 1906 verwijderd.

In november 1752¹⁹ werd een regeling tussen graaf Van Wassenaer-

afb. 3. Reconstructie van de voorgevel van de Oude Grutterij zoals die er uitzag in de periode 1752-1906. Tekening door Robert van Lit, 1984.

Obdam en Cornelis Schoenmakers schriftelijk vastgelegd. De graaf had in ruil voor zijn toestemming bedongen dat er een 'eeuwige en onlosbare rente' op de grutterij werd gevestigd. Dat betekende dat de grutter voortaan ieder jaar op 1 april een bedrag van zestig gulden moest overhandigen aan de 'Hoog Geb. heere . . . Grave van Wassenaer' of aan diens vertegenwoordiger. In dezelfde maand stapte Cornelis in het huwelijksbootje met Anna Cornelisdr. van der Valk, een 'minderjarige jongedochter' uit Poeldijk. Twee jaar later trouwde hij, weduwnaar geworden, opnieuw; nu met Neeltje Pietersdr. Witsenburg uit Hoogmade. Meer dan 150 jaar zouden er grutters werkzaam zijn in het door Cornelis Schoenmakers gestichte bedrijf.

Een grutterij was veelal zowel het bedrijf waarin de grutten gemaakt werden, als de winkel waar grutterswaren verkocht werden. De grutter was eveneens zowel de man die de grutten maakte, als de winkelier die ze verkocht. Vaak gingen deze beroepen samen. Het beroep leeft nog voort in familienamen als Gorter, De Grutter, De Gruyter en Grutterink. Grutten zijn tot kleine stukjes gebroken zaadkorrels van boekweit. Het woord 'grut' of 'grutte' komt in het oudere Nederlands voor als gruis, met andere woor-

den als iets dat fijn verbrokkeld of althans klein is. Het woord wordt nu nog gebruikt in de term 'klein grut' voor allerlei klein goed, variërend van klein fruit tot kleine kinderen.

Boekweit was sedert omstreeks 1500 een belangrijk voedingsgewas. De boekweitzaden bevatten naast zetmeel diverse waardevolle bestanddelen als eiwit en aminozuren. Het was voornamelijk de 'gewone man' die boekweitmeel gebruikte voor onder andere het bakken van brood, pannenkoeken en poffertjes, terwijl ook gruttepap veel gegeten werd. Het diende vooral ter vervanging van het veel duurdere koren. De vraag naar boekweit nam dan ook toe als de graanprijzen stegen, zoals in de 16de eeuw en tegen het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw het geval was. J. le Francq van Berkhey²⁰ schreef in 1776 'dat er ten platten lande onder de geringen, en zelfs de middelmaatig vermogenden, doorgaans tweemaal in de week boekweiten koeken en grutten met siroop gegeten worden'. Aan het begin van de 19de eeuw begon de aardappel het boekweit als goedkoop volksvoedsel te verdringen en sedert circa 1880 is de rol van boekweit als belangrijke cultuur uitgespeeld.²¹

In de grutterij

In de grutterij werden de boekweitzaden van hun zwarte schilletje ontdaan en gebroken tot schone grutjes of vermalen tot fijn gruttemeel. Dit gebeurde in de zogenaamde breekstoel tussen twee maalstenen: de draaiende bovensteen of loper, en de vastliggende ondersteen of legger. De bovensteen werd, evenals andere werktuigen in de grutterij, door middel van raderen, schijven en touwen in beweging gebracht door het grote houten kroonwiel dat door één of twee paarden rond werd getrokken. De rosmolen, waarvan het kroonwiel een onderdeel was, moet het meest in het oog springende element van de grutterij zijn geweest.

Om het boekweitzaad te kunnen breken, moest het eerst goed gedroogd worden. Dit gebeurde in de eest (droogoven), een ondiepe, gemetselde bak, waarvan de bodem werd gevormd door het eestkleed, een fijn geperforeerde metalen plaat waarover het zaad werd uitgespreid.

De hoofdtak van de grutter bestond uit het telkens weer reinigen en sorteren van zaad, grutten en meel, hetgeen gebeurde met verschillende soorten zeven en wanmolens. Het zeer kwetsbare boekweitzaad vergde een soort bewerking waarbij vooral bedachtzaamheid van groot belang was.²²

Na ruim tien jaar als grutter werkzaam te zijn geweest, deed Cornelis Schoenmakers zijn grutterij in 1763 over aan Ary van Maeswinkel, die het bedrijf zou voortzetten. In de akte van overdracht²³ werd het goed als volgt beschreven: 'Een huys, erve en grutterije, met desselfs stallinge en thuyne

daeragter, soo als het jeegenswoordig bij den verkooper bewoond en gebruvkt werd ... en **dat** met alle hetgeene daerinne aerd- en nagelvast is, het eestkleed, de losse zeeven, krenselkist en gruttekisten daeronder begreepen'.

In het zelfde jaar, 1763, trad Ary van Maeswinkel in het huwelijk met Maertje Vaandrager. Tien jaar later kwamen de beide echtelieden en enkele van hun kinderen kort na elkaar te overlijden. De grutterij werd overgedragen aan Ary's broer Huybrecht die in Vlaardingen woonde. Deze deed het bedrijf in 1776 over aan Willem van der Tak.²⁴ Deze grutter zou later zitting nemen in het dorpsbestuur; op 9 september 1788 werd hij beëdigd als schepen van het ambacht Zuidwijk.²⁵ Zijn kinderen zetten de grutterij later voort.

Op 23 januari 1834 werd de grutterij geveild in het Nieuwe Wapen van Wassenaar van kastelein Jan van Bever.²⁶ Opdrachtgevers tot de veiling waren Nicolaas, Willem en Jannetje van der Tak, 'gezamentlijk de gruttersnering uitoefenende', en Maria Johanna van der Tak, de echtgenote van de schilder en glazenier Jacob Ledegang. De omschrijving van het goed luidt als volgt: 'Eene hechte, sterke en in goeden staat onderhouden ruime grutterij, met het daaraan verheeld kapitaal, hecht en weldoortimmert woonhuis, erve en tuin, waarin sedert vele jaren de gruttersnering met goed succes is geëxerceerd en nog wordt gecontinueerd, bevattende dit perceel een roijaal voor- of winkelhuis, twee zijkamers, achterkamer, groote keuken, kapitale kelder, knechtskamertje, groote zolders tot berging van boekweiten en grofmeel, paardenstal met hard steenen kribben voor vier paarden, koeststal voor vier stuks vee, wagenhuis, twee hooizolders, tuinhuis en volière, staande en gelegen in het beste gedeelte van het dorp Wassenaar'. De 'eeuwige en onlosbare rente' (1752) van f 60,-- per jaar komt ook nog ter sprake. Hij blijkt inmiddels bij akte d.d. 21 juni 1801 verminderd te zijn tot f 20,-- ~~jaarlijks~~ ten behoeve van de ambachtsheer van Wassenaar en Zuidwijk. De verkopers verklaren echter vrolijk 'dat zij sedert den jare 1810 daarvan gene betaling gedaan hebben'! De koper van de grutterij moet nog extra betalen voor de volgende zaken: 'eene toonbank met de zoldering en glasraam, acht bakken in soort, een stel maten tot het kwart mud en vier ronde strijkstokken, een paar koperen schalen, een dito blikje en een schepertje, twee blikken tregters, een buil met de kist, een gruttenkist, een krenselkist (krensen = zuiveren van graan), een doppenbuil met de kist, het ziftwerk met de zeeven, elf stuks handzeeven, twee kuipen en een stoftonnetje, achttien losse bakken, een harp (= soort zeef), vijf schoppen, een los kaartje van het ziftwerk en twee losse trappen'.

Voor de volgende grutters verwijzen wij naar het lijstje van eigenaars (zie bijlage).

afb. 4. Slager W.A.J. Alkemade voor zijn winkel, omstreeks 1910. Verzameling A.A. G. van der Kleij, Wassenaar.

Slagerij

In 1906 is het de Leidse vleeshouwer Aldert Ruigrok die het pand koopt. Deze laat de zaak verbouwen tot een slagerij. De voorgevel krijgt een nieuwe pui naar het ontwerp van architect P.K.J. van Oerle. Uitvoerder is de Wassenaarse aannemer A.C. Leijen. De architect stelt op 5 april 1906 een gedetailleerde 'Omschrijving' van de verbouwing op, die hij de gemeente ter beoordeling toezendt. Naast de nieuwe pui komt er in het gebouw een nieuwe winkelruimte, waartoe een binnenmuur moet worden weggebroken, en onder andere een nieuw toilet. En niet te vergeten: 'Op de voordeur een zink op ijzeren koekop'. De oplevering zal op 30 juni 1906 plaatsvinden. Ruigrok blijft niet lang eigenaar. In april 1908 doet hij zijn zaak over aan de Wassenaarse vleeshouwer W.A.J. Alkemade Azn. In 1913 wordt het goed gesplitst. Het voorhuis met de winkel blijft eigendom van Alkemade, maar de vroegere stal, die inmiddels is getransformeerd in vier arbeiderswoningen, wordt verkocht aan de tuindersknecht P.J. de Greef. De winkel wordt in 1920 verkocht aan de vleeshouwer J.C. Hoogeveen die het pand sinds 1912 had gehuurd. Alkemade en Hoogeveen waren bevriend, een vriendschap die dateerde uit de tijd dat ze beiden werkzaam waren als slagtersknecht bij de firma Van den Berg in Noordwijk."

afb. 5. Het achterhuis van de Oude Grutterij in de tijd dat het was opgedeeld in vier arbeiderswoningen. Op de achtergrond enkele huizen aan de Achterweg. Verzameling P.A. Hoogeveen, Wassenaar.

afb. 6. J.C. Hoogeveen met zoon en personeel voor zijn slagerij. Van links naar rechts: Koos Bakker, onbekend, Gerard Verwer, Koos van Vliet, P.A. Hoogeveen (zittend op koe), J. C. Hoogeveen, Theo Bölting en Willem Knaap. Verzameling P.A. Hoogeveen.

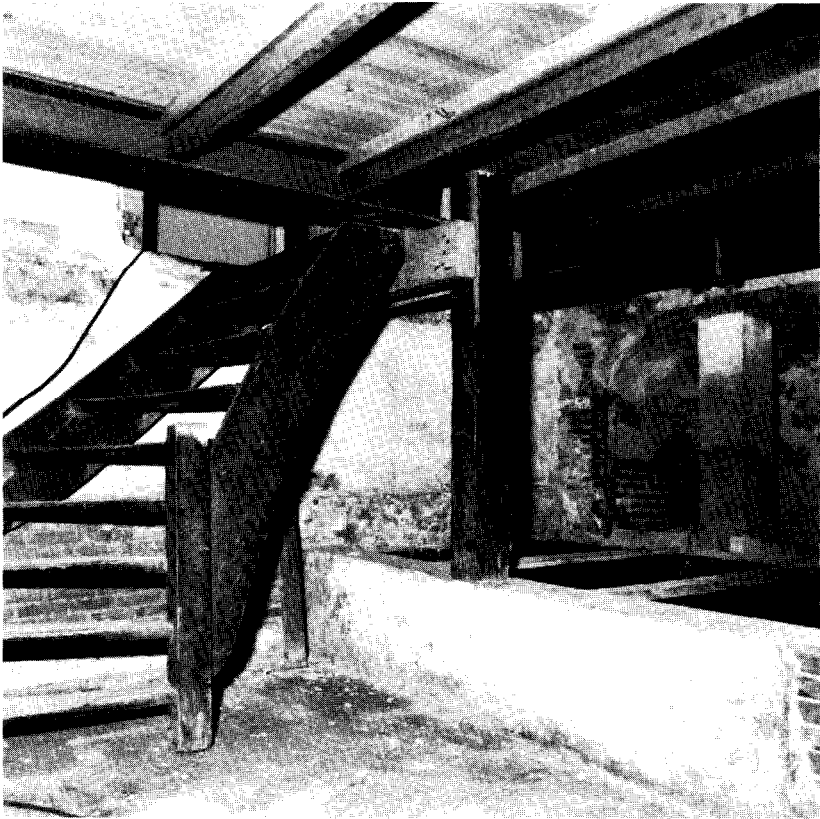
De gemeente in de stal

In januari 1010 werden de gemeente Wassenaar drie complexen woningen te koop aangeboden, waaronder de vier arbeiderswoningen in het achterhuis van de slagerij. De gemeenteraad had hier wel oren naar, aangezien er behoefte bestond aan woonruimte voor de veldwachter en enige personeelsleden van de reinigingsdienst. De koopsom was billijk en op 28 januari werd het voorstel de vier pandjes aan te kopen, met algemene stemmen door de Raad aangenomen. De huisjes werden voorlopig ondershands verhuurd; het grootste voor *f* 2,50 per week, de drie kleinere voor *f* 1,50. Hoewel de huisjes pal naast het raadhuis lagen, had de gemeente ze vóór de transactie blijkbaar niet goed bekeken. Toen dit verzuim alsnog werd goedge maakt, kon men niet anders doen dan de conclusie trekken dat het 'arbeiderswoningen zijn van geringe waarde, die gebleken zijn voor ambtswoning niet te voldoen'. Zo viel op 7 oktober 1920 het raadsbesluit de woninkjes openbaar te verkopen. Daarbij liet de gemeente zich niet de kans ontglippen de Achterweg iets te verbreden door een schutting op het terrein ongeveer een meter naar achteren te verplaatsen. In 1931 werd het achterhuis gekocht door J.C. Hoogeveen, waardoor het weer met de slagerij verenigd kon worden.

De slagerij was slechts door een smalle steeg van het toenmalige raadhuis gescheiden. Dat leverde wel eens grappige taferelen op. Als er bij een huwelijk een getuige ontbrak, werd nogal eens een beroep gedaan op slager Hoogeveen. De witte jas werd dan uitgetrokken en enkele tellen later zat Hoogeveen keurig bij de plechtigheid.

Naarmate de omzet groeide, trok Hoogeveen meer personeel aan. In de loriejaren telde het bedrijf wel acht à negen knechts die alleen zondags thuis waren. De rest van de week waren ze in de kost bij de baas. Voor hen was op de eerste verdieping van het achterhuis een gemeenschappelijk woon- en slaapvertrek ingericht. Volgens zoon P.A. Hoogeveen kon het soms heel gezellig zijn met zo'n grote groep. Er werd in de vrije tijd gekaart en pret gemaakt. Dat kon echter niet in weken waarin zo'n tien stuks vee door het bedrijf gingen; dan werd er keihard gewerkt. Hoogeveen leverde vlees van hoge kwaliteit, dat onder meer werd afgenomen door kasteel Oud Wassenaar. Prominente gasten als Churchill konden hier genieten van de produkten van Wassenaars' topslagerij. In 1950 kwam slager J.C. Hoogeveen tijdens een medisch onderzoek plotseling te overlijden. Zijn zoon Piet Hoogeveen volgde hem op. De jaren zeventig waren voor de slagerij niet de makkelijkste. De veranderingen in de samenleving werden voelbaar in de personeelssfeer, in het veeleisender management van de zaak en in het koopgedrag van de consument. Bovendien werke P.A. Hoogeveen met de zekerheid dat er geen opvolger zou zijn, omdat zijn zoon er niet voor voelde. Op 10 juli 1978 sloot de slagerij voorgoed zijn deuren.!' De nieuw-e eigenaar, de Amsterdamse b.v. Verza 1, was aanvankelijk van plan het pand te slopen. Achter een nieuwe gevel in oude stijl zou een winkelcentrum met bovenwoningen verrijzen. Deze plannen gingen uiteindelijk niet door en nadat de winkel ruim vier jaar had leeggestaan, werd op 27 oktober 1983 de Wassenaarse ondernemer J. Haasnoot door koop de nieuwe eigenaar. Deze liet het pand ingrijpend moderniseren naar ontwerp van architect L.N.H. de Bruijn. Een groot aantal tussenmuren werd weggebroken, waardoor een riant winkelruimte ontstond. Daarbij werd de oude kelder opgeknapt en in de winkel opgenomen. De architect zal ongetwijfeld met gemengde gevoelens terugdenken aan dit project. Tijdens een bezoek aan het toen nog vervallen gebouw, samen met de heer Haasnoot, zakte hij plotseling door een plat dak om enkele meters lager op de vloer te belanden. Hij hield aan dit avontuur enkele gebroken ribben over.

Op woensdagmiddag 16 mei 1984 om drie uur speelde het carillon in het torentje van het Oude Raadhuis 'In naam van Oranje doe open de poort'. Op dit teken werd de voordeur van de nieuwe woninginrichtingszaak van de heer Haasnoot geopend" en konden de honderden genodigden het gerenoveerde pand binnengaan. De Oude Grutterij ging een nieuwe fase in.

afb. 7. De kelder van de Oude Grutterij vóór de verbouwing, 4 december 1983. Foto door Jan van der Plas, Wassenaar.

De opgraving

Tijdens de ingrijpende verbouwing werd in januari 1984 de archeologische werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar door de heer **Haasnoot** in de gelegenheid gesteld een onderzoek te verrichten in de voorkamer, waar toen de houten vloer was weggesloopt. Nadat een laag zand was verwijderd, kwamen de resten van een plavuizen vloer te voorschijn. Deze plavuizen waren roodbakkend, ongeglazuurd, en hadden het formaat 30,5 x 30,5 x 5,5 cm. Nadat de plavuizen waren verwijderd, kon de **werkput** dieper worden gemaakt. Vervolgens werd een uit drie treden bestaande, stenen trap gevonden. Deze trap bleek toegang te hebben gegeven tot een

kelder, waarvan de wanden konden worden vrijgemaakt. Ook de keldervloer bleek uit plavuizen te bestaan. De bovenkant van de kelder was geheel weggebroken. Het restant van de kelder bleek vol puin gestort te zijn. Tussen het puin bevonden zich opvallend veel fragmenten van groen vensterglas, waaronder veel afvalstukjes die getuigen van de werkzaamheden van een glazenier. Ook kwamen enkele stukjes van een gebrandschilderd glas te voorschijn, waaronder één met de incomplete afbeelding van (vermoedelijk) een vrouw. Tevens werd een hoeveelheid tegelfragmenten geborgen. Het meest karakteristiek zijn de tegels met het 'ossekop-motief als hoekvulling, waarbij de hoofdafbeelding bestaat uit een mannen of een vrouwenfiguur. Tussen het puin zijn ook drie koperen duiten gevonden, waarvan twee uit het hertogdom Gelre (1690) en één uit Holland. Deze laatste munt is dermate sleets, dat het jaartal (waarschijnlijk 1710) of 1720) niet meer met zekerheid te ontcijferen valt.

Aan de zijde van de voorgevel bevond zich in de vloer van de kelder een schrobputje, waarvan de kraagommanteling aan de bovenzijde bestond uit secundair gebruikte kloostermoppen. Tussen het stenen trapje en de voor gevel werd tenslotte een oudere toegang tot de kelder aangetroffen, die middels een dun muurtje was dichtgezet. Achter dit muurtje bevonden zich twee stenen traptreden die ieder waren voorzien van een houten stootrand!

De bouwgeschiedenis

Tijdens de verbouwing was er helaas geen gelegenheid om uitgebreid bouwkundig onderzoek te doen. Archeologische waarnemingen zijn alleen gedaan in de voorkamer. Ook in de u-inkelruimte van de slagerij is bij graafwerkzaamheden muurwerk gevonden, maar dit is niet gedocumenteerd. Desondanks valt er toch wel iets over de bouwgeschiedenis te vertellen.

Tot 1906 heeft het pand eeuwenlang een centraal geplaatste voordeur gehad met daarachter een portaal en een hal die loodrecht op de voorgevel naar achteren liep. In de 17de eeuw lag links van de voordeur een opkamer met daaronder een grote kelder die vanuit het portaal bereikbaar was. Op een gegeven moment is deze kelderingang gedicht en werd meer naar achteren een nieuwe ingang gecreëerd. Direct achter deze kelder bevond zich een tweede kelder, die ook nu nog aanwezig is. Rechts van de voordeur bevond zich het voorhuis. Dit bezat waarschijnlijk al in een vroeg stadium een verdieping, hetgeen blijkt uit een mogelijk 17de-eeuwse deur met bijbehorend, geprofileerd kozijn, die hier aanwezig waren op de scheiding tussen voor- en achterhuis. De deur werd in 1979 door de toenmalige eigenaar

afb. 8. De Oude Grutterij na de verbouwing, 20 mei 7.984. Foto door Robert van Lit.

meegenomen, het kozijn werd verwijderd tijdens de laatste verbouwing.³²

In 1752, of iets eerder in de 18de eeuw, is de voorste kelder grotendeels gesloopt en is de tneede kelder waarschijnlijk verlaagd, waardoor de beide opkamers lager kwamen te liggen. In 1752 werd het pand verbouwd tot grutterij en kreeg toen waarschijnlijk de symmetrische voorgevel zoals we die kennen van foto's uit de periode vóór 1906. Boven de voordeur werd een gevelsteen met het jaartal 1752 geplaatst.

De volgende ingrijpende verbouwing dateert uit 1906. In de voorgevel werd een winkelpui aangebracht, bestaande uit helder gele baksteen, enkele reeksen blauwe bakstenen, alsmede elementen van grijze hardsteen.³³

Zeer ingrijpend was de verbouwing van 1983/84. Zowel beneden als op

de verdieping werd een groot aantal tussenmuren gesloopt, waardoor het vaak 'hokkige' karakter van het pand totaal verdween. Op de begane grond werd aldus een zeer ruime verkoopruimte gecreëerd. De kelder werd geres-
taureerd en voorzien van een fraai uitgevoerd houten plafond. Het houten
trapje dat toegang gaf tot de kelder, werd door de heer Haasnoot geschon-
ken aan mevrouw R.J.M. Begeer die het plaatste in de orangerie op haar
landgoed Berbice in Voorschoten. Er voor in de plaats kwam een brede ste-
nen trap. De kelder is nu opgenomen in de winkel en vormt daar een sfeer-
volle blikvanger. Op verschillende plaatsen zijn de zware zolderbalken in
het zicht gekomen.

Al met al vormt de winkel nu een aardig samenspel tussen historische en
hypermoderne elementen. Aan de voorgevel veranderde ook weer het één
en ander. De gele en blauwe steentjes uit 1906 werden weggewerkt achter
platen grijze hardsteen. De voordeur met zijn typisch rasterwerk maakte
plaats voor een geheel glazen exemplaar.“ En alle vensters werden vernieuw-
laagd tot even boven het straatniveau. Wat men ook van deze vernieuwin-
gen mag denken, ze zijn altijd beter dan de plannen uit 1979. Waren die uit-
gevoerd, dan was van de Oude Grutterij immers geen steen op de andere
blijven staan.

BIJLAGE

Lijst van eigenaars van de Oude Grutterij sedert 1600

Vóór 1600 Joris Gerritsz. de Waerdt

1614 Jan Cornelisz. van der Cleij, schout van Wassenaar

1634 Cornelis Jansz. van der Cleij en Pieter Jansz. van der Cleij, schout van Wasse-
naar

de weduwe van Pieter Jansz. van der Cleij

Johan van der Cleij, baljuw en schout van Wassenaar

Maria Bogaert, weduwe van Johan van der Cleij

1695 Pieter van Pijnacker

1719 Pieter van Wieringe, meester molenmaker

1732 Lucas Jacobsz. van Wouw, grutter

1751 Cornelis Pietersz. Schoenmakers, grutter

1763 Ary van Maeswinkel, grutter

1774 Huybrecht van Maeswinkel

1776 Willem van der Tak, grutter

1834 Willem Vogels, koopman, en Willem Jacobsz. Beijersbergen, gepensioneerd
opziener der domeinen

1853 Pieter Beijersbergen, winkelier

1876 Willem Coenraad ter Heijde, grutter en winkelier

1906 Aldert Ruigrok, vleeshouwer

- 1908 Wilhelmus Adrianus Jacobus Alkemade Arieszn, vleeshouwer, later bloemkweker
- 1913 splitsing
slagerij
- 1920 Johannes Cornelis Hoogeveen, vleeshouwer
- 1913 **vier arbeiderswoningen**
(voormalige stal)
- 1913 Petrus Jacobus de Greef, tuindersknecht
- 1919 Johannes Pietersz. Ruygrok, 'bloembollenkweker en wethouder
- 1919 Gemeente Wassenaar
- 1920 Albertus Jacobus Beijersbergen, stalhouder
- 1931 Johannes Cornelis Hoogeveen, vleeshouwer (stal weer verenigd met de slagerij)
- 1957 Petrus Adrianus Hoogeveen
- 1979 Verza 1 b.v. te Amsterdam. Directeur: Jacob Hendrik van Zanten
- 1983 Iromy b.v. te Muiden, Directeur: Johannes Rudolphus Franciscus Bruijs
- 1983 J. Haasnoot Wassenaar Beheer b.v. Directeur: Justus Haasnoot

NOTEN

1. Dit artikel is een bewerking van een viertal artikelen die zijn opgenomen in de bijlage "In en om de Oude Grutterij" van het *Wassenaars Nieuwsblad*, 16 mei 1984. Auteurs van deze artikelen zijn: 4. Bakels, E.M.Ch.M. Janson, P.R. de Kievit, R. van Lit en W.C. Olyslagers.
2. Zie voor de woning van Van Bergen: E.M.Ch.M. Janson, *Van Bierstecker tot Wijnkoper. Vierhonderd jaar geschiedenis van een huis in Wassenaar* (Wassenaar 1969).
3. H.J. Honders vermeldt in zijn *Uit de historie van de Dorpskerk te Wassenaar* ('s-Gravenhage 1937) 55, dat van 1580 tot 1612 de predikant van de dorpskerk woonde in een "huls dat ongeveer gestaan moet hebben waar nu slager Hoogeveen woont". Uit ons archiefonderzoek is inmiddels gebleken dat deze predikantswoning niet ter plaatse van de latere slagerij stond, maar meer in de richting van het Plein.
4. Algemeen Rijksarchief (A.R.A.), Rechterlijk archief (R.A.) Wassenaar en Zuidwijk 7, fol. 266. De akte werd op verzoek van Jan Cornelisz. van der Cleij gepasseerd voor de schout van Voorschoten, Cornelis Claesz. van Rijn, aangezien schout Van der Cleij zelf partij was en de akte derhalve niet kon passeren.
5. P.R. de Kievit en R. van Lit, *De Oude Pastorie aan de Schoolstraat. Vijf eeuwen historie van en Wassenaars woonhuis* (Wassenaar 1982).
6. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 12, fol. 63.
7. Zie noot 5.
8. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 20, fol. 270.
9. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 22, fol. 94.
10. A. Bicker Caarten, *Stenen poldermolens in Rijnland. Bijdrage tot de kennis van de windwatermolens in het hoogheemraadschap van Rijnland* (Zaltbommel 1981) 45.
11. Robert van Lit, *Wassenaarse Oudheden* (Nieuwkoop 1978) 21.
12. G.A. Wassenaar, Oude archieven tot 1895, inv. nr. 531.
13. Als noot 12.
14. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 23, fol. 31v.

15. G.A. Wassenaar, Oude archieven tot 1895, inv. nr. 531.
16. Als noot 15.
17. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 25, fol. 71
18. De gevelsteen met het jaartal 1752 wordt genoemd in de eerste (voorlopige) inventarisatie van monumenten in Nederland uit 1915.
19. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 25, fol. 57.
20. J. le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, deel III:3 (Leiden 1776) 1489.
21. Het voorgaande werd ontleend aan: A.J. Bernet Kempen, *In en om de Grutterij* (Zutphen 1979).
22. Als noot 21.
23. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 26, fol. 119.
24. A.R.A., R.A. Wassenaar en Zuidwijk 90, fol. 161v.
25. E.M.Ch.M. Janson, "Verslag van de werkgroep Archiefonderzoek 1969-1973", *Wassenaar.. toen. Een bundel historische schetsen*, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Historische Vereniging "Oud Wassenaar" (Rijswijk 1982) 227.
26. A.R.A., Notarieel archief Zuid-Holland vóór 1843, standplaats Wassenaar, inv. nr. 8383, akte 4, 23 januari 1834, opgemaakt door notaris J.A. van Bergen.
27. Als noot 26.
28. Brief J.J. Alkemade te Noordwijk d.d. 28 september 1984 aan de redactie van het *Wassenaars Nieuwsblad* naar aanleiding van de bijlage "In en om de Oude Grutterij" (zie noot 1).
29. Het voorgaande werd ontleend aan: W.C. Olyslagers, "Slager Hoogeveen mocht staatsman Churchill verwennen", "In en om de Oude Grutterij", bijlage van het *Wassenaars Nieuwsblad*, 16 mei 1984.
30. (1. Verhaar), "Opening van Haasnoot Interieurs in de Langstraat", *Wassenaars Nieuwsblad*, 23 mei 1984.
31. Het voorgaande werd ontleend aan: A. Bakels, "De opgraving in de voorkamer", "In en om de Oude Grutterij", bijlage van het *Wassenaars Nieuwsblad*, 16 mei 1984. Meer informatie over deze opgraving kan men vinden in het door de heer A. Bakels bijgehouden opgravingsdagboek, dat berust in het archief van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar.
32. De deur berust bij de heer P.A. Hoogeveen. Het kozijn werd door de heer J. Haasnoot geschonken aan de Stichting Historisch Centrum Wassenaar.
33. Bij deze verbouwing moet de gevelsteen met het jaartal 1752 uit de gevel verwijderd zijn. I.G. Oosterling vermeldt in zijn *Wassenaar, oase in de randstad* ('s-Gravenhage 1968) 11, dat de gevelsteen "naar de Lakenhal in Leiden is verhuisd". Dit blijkt echter niet juist te zijn. Waar de steen dan wel is gebleven, bleek niet meer te achterhalen. Ook een oproep in het *Wassenaars Nieuwsblad* (in 1978) leverde niets op.
34. De oude voordeur werd door de heer J. Haasnoot geschonken aan de Stichting Historisch Centrum Wassenaar. Helaas ontbreekt de ijzeren koeiekop, die in 1978 door de heer P.A. Hoogeveen is meegenomen.

DE “KATWIJKSCHЕ МААТСCHАPPIJ TOT UITOEFENING VAN KUST- EN STEURHARING-VISSCHERIJ” 1838-1858

door

J.M.W. Hopstaken

De N.V. Katwijksche Maatschappij was door haar bedrijfsvorm en omvang in de Nederlandse visserij van de negentiende eeuw een opvallende verschijning. Naamloze vennootschappen waren in die dagen schaars, en zeker in de visserij zeer bijzonder. Bovendien mocht de onderneming, die twintig jaar lang de grootste bommenrederij van Katwijk was, zich verheugen in de steun van de overheid. Koning Willem 1 in eigen persoon en het Fonds voor de Nationale Nijverheid, een van ‘s konings scheppingen ter bevordering van de Nederlandse welvaart’, toonden zich bereid geld in het bedrijf te steken. Allerhande correspondentie en de rapporten, die de Katwijksche Maatschappij vanaf 1842 volgens haar eigen statuten verplicht was jaarlijks uit te brengen aan haar deelnemers, bleven bewaard in diverse archieven en bibliotheken.’ Op grond daarvan kon dit artikel geschreven worden, waarin ik een beeld wil geven van de motieven voor de oprichting en de factoren die de resultaten van de Katwijksche Maatschappij bepaalden. Hieronder volgt echter eerst een kort overzicht van de visserij langs de kust van Holland in de eerste helft van de negentiende eeuw, en een beschouwing van de specifiek lokale factoren die in Katwijk voor de visserij van belang waren.

Katwijk en de visserij aan de Zijde

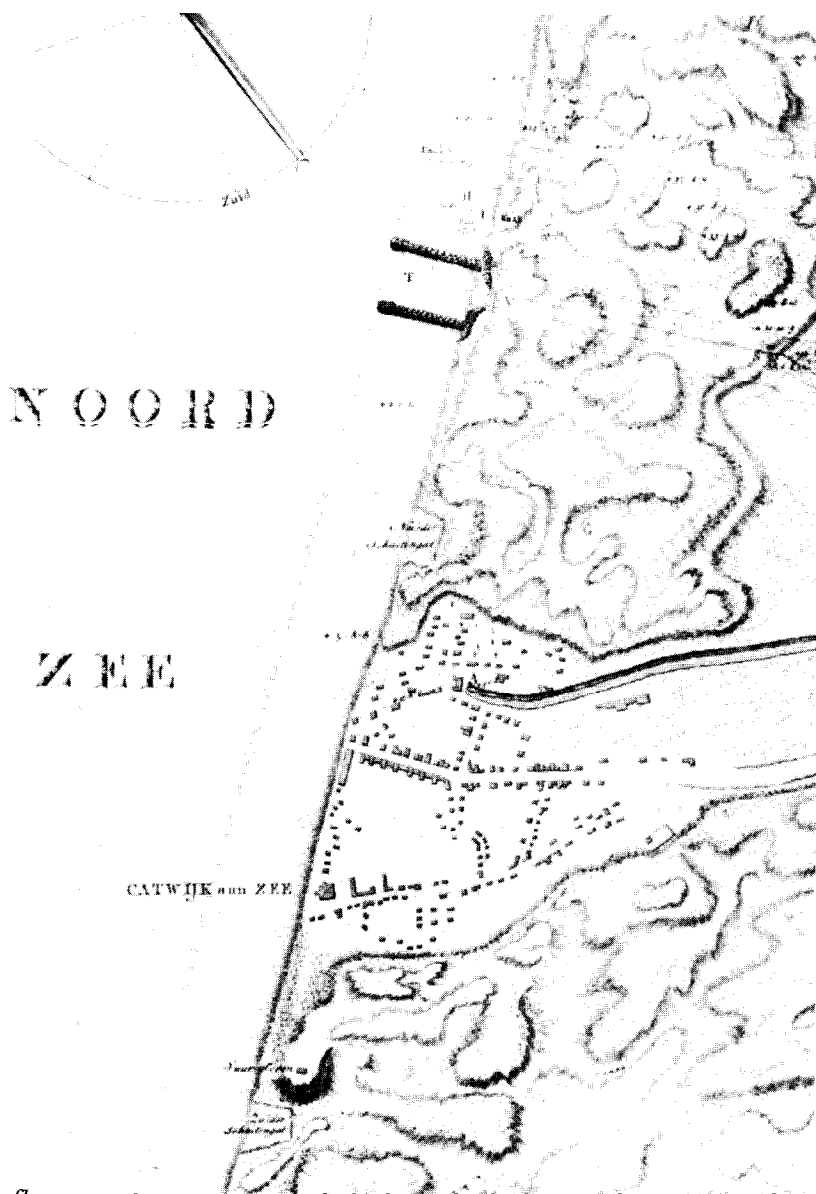
De visserij van de dorpen langs de Hollandse Noordzeekust of de Zijde viel van oudsher in twee delen uiteen: De steurharingvisserij en de kustvisserij.” Van half augustus tot eind december zeilden de vissers van Scheveningen, Katwijk en Noordwijk naar het Diepwater bij Yarmouth voor de verse haringvisserij. Zij gebruikten daarvoor de vleet: een groot aantal, voor Katwijk 32 of 36, met een lange kabel aan het schip verbonden drijfnetten, die een gordijn vormden, waarin de haring bleef steken. Na de vangst werd de haring gesteuurd, dat is gezouten en in tonnen gelegd, en uiteindelijk aan wal gerookt. Het snel bederfelijke eindproduct noemde men bokking. De

kustvisserij, die ook door de dorpen in Noord-Holland bedreven werd, leverde platvis (schol, tong) en rondvis (kabeljauw, schelvis) op. Van half november tot half februari werd met de beug gevist, dat waren lange lijnen waaraan aas bevestigd zat. Daarna werd tot in de zomer het schrobnet gebruikt, dat was een zakvormig net dat over de zeebodem gesleept werd. Vanwege het ontbreken van havens langs de kust moesten de vissers gebruik maken van platbodemschuiten, die van het strand vertrekken en er landen konden. Het meest gangbare scheepstype was de wat logge en langzame, maar zeer stabiele bomschuit, die halverwege de achttiende eeuw de kleinere visserspink vervangen had.”

Aan het begin van de negentiende eeuw was de uitoefening van de steurharingvisserij aan velerlei regels gebonden, waarvan het verbod haring te kaken wel de voornaamste was.⁵ Door de pekelharingvissers aan de Maas een kaakmonopolie toe te kennen probeerde de overheid de belangrijk geachte export van maatjesharing te beschermen en te bevorderen. Dat was ook de reden voor de toekenning van overheidspremies per uitgeruste haringbuis. In 1818 zagen regering en parlement zich door de grote protesten van de steurharingvissers tegen deze voorkeursbehandeling gedwongen de Zijdenaars eveneens premies en een steurmonopolie toe te kennen. Om het herstel van de winterbeugvisserij te stimuleren werd vanaf 1825 ook die gesubsidieerd. De schrobnetvisserij werd in het geheel niet gesteund. Wel was het gebruik van de schrobnetten in de wintermaanden verboden om schade aan jonge vis te voorkomen. Al deze reglementen en premies verdwenen één voor één na 1850, en met de nieuwe visserijwet van 1857, waarin vrijheid van bedrijfsuitoefening centraal stond, begon een nieuw tijdperk voor de visserij.”

Ondanks alle beperkingen wist de visserij aan de Zijde zich in de eerste helft van de negentiende eeuw goed te herstellen van de schade, die zij door het gedwongen stilliggen in de Franse tijd na 1795 had opgelopen. Het aantal uitgeruste schuiten ter steurharingvisserij en de totale omzet groeiden sterk, met name na 1835.⁷ Het aantal gevangen haringen verdubbelde van gemiddeld 3 tot 3,5 miljoen in de periode 1824-1833 tot gemiddeld 6 à 8 miljoen van 1834-1843. De besomming groeide nog sterker van gemiddeld f 65.000 in de jaren 1824-1833 tot ongeveer f 110.000 van 1834-1838 en ruim f 180.000 in de daaropvolgende vijf jaren. De gemiddelde omzet per schuit gaf slechts een lichte stijging te zien, en nam pas na 1853 fors toe. Die groei was vooral te danken aan een toenemende vraag in België.

Over de kustvisserij is veel minder bekend, maar zij bleef van belang, ondanks de teloorgang van de winterbeugvisserij.⁸ Aanvankelijk leken de premies een gunstig effect te hebben, doch de totale afwezigheid van rondvis voor de kust was aanleiding tot een langzaam verval na 1835. Daarna

afb. 7. Detail van een topografische kaart der beide Katwijken, 1803. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

werd deze tak van visserij enkel om wille van de premie bedreven, en na afschaffing van de overheidssteun in 1853 verdween zij dan ook zo goed als helemaal. Het belang van de schrobnetvisserij in deze periode wordt vaak onderschat door een gebrek aan gegevens." Voor Katwijk zijn echter wel cijfers bekend, waaruit blijkt dat deze tak van visserij zich aardig wist te handhaven. Tot ongeveer 1835 kwam daar zo'n 70 à 80% van de totale omzet voor rekening van de schrobnetvisserij. Dat belang nam daarna wat af door de groei van de steurharingvisserij tot ongeveer 50% in 1860. De omzet per schuit bleef met uitzondering van de jaren veertig op min of meer redelijk niveau.

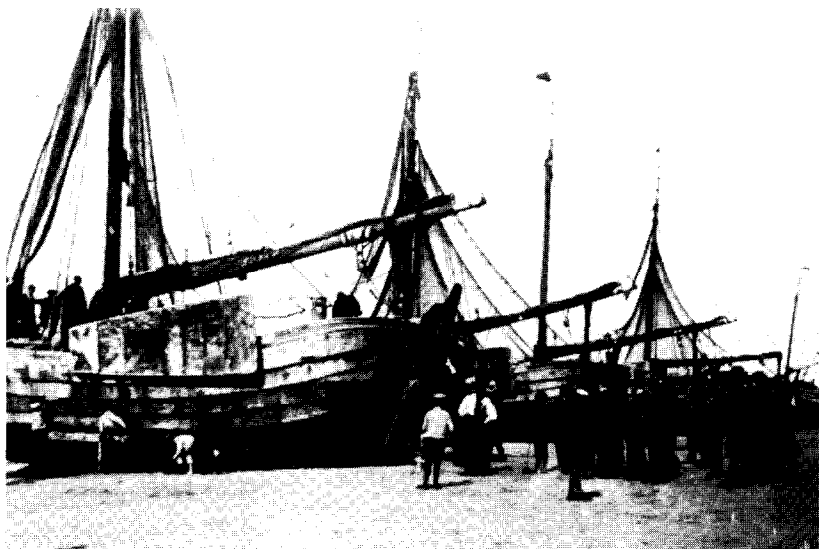
De groei van de visserij aan de Zijde kwam dus voor het grootste gedeelte voor rekening van de steurharingvisserij. Opvallend daarbij was het contrast tussen de onafgebroken vooruitgang te Scheveningen" en de stagnatie te Katwijk. De oorzaak voor het achterblijven van Katwijk in deze periode zal gezocht moeten worden in specifiek plaatselijke factoren die de produktiekosten en de afzetmogelijkheden bepaalden." De produktiekosten voor de visserij in beide plaatsen liepen niet zover uiteen, en bleven behoudens incidentele schommelingen gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw tamelijk stabiel. De uitrustingskosten waren in 1818 ten opzichte van 1795 wel flink gestegen, maar deze ontwikkeling zette niet door.¹² Zowel te Scheveningen als te Katwijk waren de arbeidskosten voor de reder afhankelijk van het welslagen van de visserij, aangezien de bemanning uitbetaald werd met een deel van de opbrengst.¹³ Het aanbod van arbeidskrachten was ook overal meer dan voldoende, dankzij de snelle bevolkingsgroei in Nederland na 1815." Daarentegen waren de afzetmogelijkheden voor Katwijk veel ongunstiger dan die voor Scheveningen. De omvang van de markt voor goedkope visprodukten nam sterk toe in de eerste helft van de negentiende eeuw door het ontstaan van een nieuwe klasse fabrieksarbeiders in het zich snel industrialiserende België. Volgens de schatting van een tijdgenoot verdween driekwart van de gedroogde schol en bokking voor 1830 naar het Zuiden." Na 1834 opende de stoomvaart op de Rijn nieuwe perspectieven voor de handel met de Duitse staten, doch deze bleef ver achter bij de afzet in België." Voor 1835 had Katwijk echter nog te kampen met twee belangrijke hinderpalen: de stedelijke belastingen te Leiden en het pondgeld. Van oudsher werden in talrijke steden in het land belastingen geheven op de verkoop van vis. Na lang aandringen wisten de kust vissers de stadsbesturen van Rotterdam en Amsterdam in 1825 en 1828 ervan te overtuigen deze belastingen af te schaffen. Belangrijker voor Katwijk was Leiden, waar men pas na verhulde dreigementen van Gedeputeerde Staten in 1835 overstag ging.¹⁷ Het pondgeld was een aloud heerlijk recht geheven op vis, in het bezit van de heren Van

Wassenaer Catwijk. Al vaker hadden de Katwijkse reders geprobeerd dit recht, dat kon oplopen tot 3 à 5% van de ruwe opbrengst, afgeschaft te krijgen, en in de Franse tijd hadden ze zelfs geweigerd het te betalen. In 1829 was de maat vol en begonnen de reders weer een proces. Na vele verwikkelingen wist de raadsman van de Katijkers, mr. D. Donker Curtius, in 1834 van het Haagse gerechtshof de opheffing van het pondgeld te verkrijgen.¹⁸

De cruciale factor voor de stagnatie van de Katwijkse steurharingvisserij lijkt de bereikbaarheid van de markt te zijn geweest. Katwijks meest kwetsbare plek was namelijk het ontbreken van een afzetgebied nabij, en daardoor een te grote afhankelijkheid van de Belgische markt. Na 1795 hadden Katwijk en Noordwijk hun clientèle in Amsterdam af moeten staan aan de Zuiderzeevissers, terwijl Scheveningen nog altijd kon blijven terugvallen op zijn klanten in Den Haag en Rotterdam. Het afzetgebied nabij beperkte zich voor Katwijk en Noordwijk tot het Rijnland, met name Leiden, en ook het wat verder landinwaarts gelegen Gouda.¹⁹ Bij zo'n kleine thuismarkt lag het gevaar voor overproductie en extreem lage prijzen al heel gauw op de loer. Bij afzetcrises in België, zoals in 1830 en 1842, zien we deze verschijnselen dan ook heel duidelijk optreden. Daarbij kwam nog de slechte toestand van het transportsysteem: pas in 1854 kwam de spoorwegverbinding met België tot stand. Niet in staat met de langzame vrachtaarders hun licht bederfelijke bokking snel naar het Zuiden te vervoeren en eveneens nauwelijks in staat hun produkt in de directe omgeving kwijt te raken, bleven de Katwijkers bij grote vangsten met enorme hoeveelheden vis zitten, die niet dan tegen zeer lage prijzen te verkopen viel. Katwijks slechte ligging ten aanzien van de markt was dus de voornaamste belemmering voor de ontwikkeling van haar visserij. Desondanks leek de toestand zich rond 1835 te verbeteren, en met name de overheid gaf aanleiding door het verhogen van de steun aan de steurharingvisserij tot het ontplooiën van nieuwe initiatieven, waarvan de oprichting van de Katwijksche Maatschappij een goed voorbeeld is.

Oprichting en organisatie

Op 26 januari 1838 deden mr. Nicolaas van Beeftingh, Jacob Cazaux en Dirk Taat een "Plan van deelneming in eene Maatschappij ter uitbreiding der Kust- en Steurharingvisserij te Katwijk" het licht zien. De 26-jarige Taat²⁰ was de enige die als een echte Katwijker aangemerkt kon worden. Hij was, evenals zijn vader en grootvader, reder en scheepmaker, en werkte vanaf 1834 samen met Van Beeftingh in de touwfabriek te Katwijk aan de Rijn, en vanaf 1836 in een rederij. Mr. Nicolaas van Beeftingh²¹ werd in 1783 geboren als zoon van een Rotterdams regent en koopman, studeerde

afb. 2. Katwijkse bomschuiten op het strand. Foto ca. 1790. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

te Leiden en was verwant aan de bekende Amsterdamse, patriotse bankiers Van Staphorst. Hij was een aantal jaren als koopman te Amsterdam actief voor hij zich als pannembakker te Valkenburg vestigde. Als commissaris van de “Katwijksche Straatweg” in 1822, en door de aankoop van de Katwijkse touwslagerij raakte hij betrokken bij het zeedorp. Jacob Cazaux²² was een 29-jarige, blinde touwdeskundige, die bij Van Beeftingh in huis woonde. In 1839 werd hij de derde compagnon in de touwfabriek en het jaar daarop rustte hij met Taat apart nog een vijftal schuiten uit.

Alliedrie de heren hadden door de touwslagerij, en Taat in het bijzonder nog eens door zijn scheepmakerij, belang bij een bloeiende visserij. De “...zoo zeer gezonkene Nijverheid van het oudtijds zoo aanzienlijke Vischersdorp Katwijk aan Zee op te beuren” was dan ook hun doel. Zij werden daarnaast aangemoedigd een rederij op grote schaal te stichten door het vervallen van het pondgeld in 1834, de verhoging een jaar later van de steurharingpremie, en de te verwachten aanleg van spoorwegen of “ijzerbanen”. Ook de goede teelten van 1836 en 1837 zullen wel een rol gespeeld hebben. Een toelichting en uitgebreide berekeningen (opgesteld door Cazaux) bij het Plan van deelneming gaven aan dat, bij een goede administratie, een gemiddelde opbrengst van 6 à 7% mogelijk moest zijn. Deze berekeningen behelsden een nauwkeurige weergave van de

opbrengst van de schrobnet- en steurharingvisserij te Katwijk over ruw-
weg de laatste twintig jaar, en van de kosten van uitrusting en onderhoud
van een bom, geschikt voor het uitoefenen van deze twee takken van visse-
rij. Na al deze vertrouwenwekkende cijfers werd ten slotte nog een beroep
gedaan op de naastenliefde en burgerzin en wees men op het gunstige uit-
stralingseffect voor de Katwijkse gemeenschap. Op 28 februari bleek tij-
dens de eerste voorlopige vergadering dat de belangstelling voor de nieuwe
Maatschappij zeer groot was. Voorzichtig was eerst gemikt op een kapitaal
van f 60.000 maar Van Beeftingh c.s. hadden de mogelijkheid opengelaten
dat bedrag te verdubbelen. Onmiddellijk werd op 210 van de 240 aandelen
ingetekend, oftewel voor f 105.000. De Maatschappij had voor de inves-
teerders dan ook een aantal aantrekkelijke kanten. In het Plan van deelne-
ming werd gesteld, dat bij voorkeur het recht van leveranties aan lokale
bedrijven, liefst nog van aandeelhouders, gegund moest worden. Om de
werven en de arbeidsmarkt niet al te zwaar te belasten was besloten de
Maatschappij in fasen op te bouwen. Het kapitaal hoefde daarom niet
ineens in zijn geheel beschikbaar te zijn. De investeerders konden in termij-
nen van 5 en 10%, uitgesmeerd over vier jaar, aan hun verplichtingen vol-
doen.

Helaas mankeerden nog f 15.000 en daarvoor werd, net als door zovele
anderen eerder, een beroep op de koning gedaan.²¹ De administrateur voor
de Nationale Nijverheid, Netscher, toonde zich in zijn rapport aan de
belanghebbende minister zeer vriendelijk over de Maatschappij. De solide
werkwijze, de eenvoudige inrichting en uitgebreide berekeningen konden,
aldus Netscher, “gerustelijk” doen rekenen op de beloofde winst. Hij stelde
dan ook voor de helft van de resterende 30 aandelen voor rekening te laten
komen van het Fonds voor de Nationale Nijverheid²⁴, een schepping van
Willem 1 uit 1821, die tot doel had de Nederlandse welvaart te bevorderen
door het verstrekken van financiële hulp aan nieuwe of zich vernieuwende
bedrijven. Op de andere helft zou de koning persoonlijk kunnen intekenen,
en geheel conform dit advies besloot de vorst op 25 april tot overheidsdeel-
name.

Na deze beslissing kon op 2 mei 1838 de oprichtingsakte verleden wor-
den.” Het doel van de Maatschappij werd daarin omschreven als: het aan-
bouwen van een aantal bomschuiten voor het beoefenen van de steur-
haring- en schrobnetvisserij. De duur van de onderneming werd bepaald op
twintig jaar, tenzij eerder 60% van het kapitaal verloren ging. In dat geval
moest de Maatschappij ontbonden worden, indien de aandeelhouders niet
anders beslisten. Een eventuele winstdeling zou niet meer dan 5% mogen
bedragen, de rest moest in een reservefonds gestort worden, dat maximaal
f 60.000 of de helft van het kapitaal mocht omvatten. Dat fonds diende

vooral om de bomschuiten, die na gemiddeld elf jaar versleten waren, te kunnen vervangen.

Als eerste werd de directie en administratie opgedragen aan Dirk Taat. Als vergoeding voor zijn werkzaamheden ontving hij, net als de zeelieden, een deel van de onzuivere opbrengst. Voor de schrobnetvisserij was dat $2\frac{1}{2}\%$, en voor de steurharingvisserij $1\frac{1}{2}\%$, met een maximum van f 80. De directeur diende alle verliezen van de schrobnetvisserij te waarborgen en zorg te dragen dat alle goederen verzekerd waren. Tot zijn taak behoorde verder nog het voordragen van de stuurlieden, die door de vijf commissarissen benoemd werden. Deze commissarissen hielden het dagelijkse toezicht, waarvoor zij geen enkele vergoeding ontvingen.“” Zodra de opbouw van de Maatschappij voltooid was moesten directeur en commissarissen jaarlijks in een vergadering van deelhebbers rekening en verantwoording afleggen. Bij Koninklijk Besluit van 4 juni 1838 no. 17 werden de statuten van de Katwijksche Maatschappij goedgekeurd.” Dat was een van de vereisten waaraan een naamloze vennootschap in die dagen moest voldoen. Vele ondernemers schrokken terug voor de strakke richtlijnen waarlangs die statuten opgesteld dienden te worden en vele investeerders hadden bezwaar tegen de afstand tussen hen en de directie. Voor de Katwijksche Maatschappij maakten de strakke richtlijnen niet zoveel uit, aangezien het visserijbedrijf zelf al strikt gereguleerd was. Bovendien was een zekere afstand tussen directie en deelhebbers in dit geval onvermijdelijk, omdat het beoogde kapitaal nooit door Katwijk alleen bijeengebracht kon worden. Toch was de keuze voor de N.V.-status zeer uitzonderlijk: nog in 1850 telde men slechts 137 van dergelijke ondernemingen, meest verzekeringsmaatschappijen.²⁸ Indien men het risico wenste te spreiden of uit kapitaalgebrek met anderen moest samenwerken dan werd in de visserij meestal de voorkeur gegeven aan de partenrederij.²⁹ Bij die bedrijfsvorm bracht ieder een deel van het kapitaal in, nodig om een vissersschuit te bouwen en te exploiteren gedurende de gemiddeld elf jaar van haar bestaan. Zo'n part was vrij verhandelbaar of overdraagbaar, en men had geen last van overheidstoezicht.

Wie waren nu die kapitaalbezitters die niet aarzelden hun vastrentende leningen – althans voor het moment – te vergeten, en die bereid waren deze ongewone bedrijfsvorm te aanvaarden? In totaal telde de Katwijksche Maatschappij 112 deelnemers, waarvan zo'n 85% niet meer dan een of twee aandelen voor zijn rekening nam.“” Bijna de helft van het kapitaal kwam van wat grotere of grote geldschietters, zoals de initiatiefnemers en hun familieleden, de koning, het Fonds voor de Nationale Nijverheid en enkele particulieren. Katwijk zelf leverde slechts een achtste van het geheel. Opvallend is dat het meeste geld – f 38.500 – uit de stad Leiden kwam.

afb. 3. Bomschuit in zee voor Katwijk. Foto uit 789.9. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Veel van de Leidenaars werden geworven door de handelaar in effecten A. Librecht Lezwijn³¹, die natuurlijk dacht aan de aan makelaars in het vooruitzicht gestelde kwart procent courtage. In totaal was ongeveer 60% van het kapitaal uit het Rijnland afkomstig. Het overige werd gefinancierd door oude zakenrelaties van Van Beefthingh in Rotterdam en Amsterdam, alsmede enige personen in Den Haag. De aandeelhouders van de Katwijksche Maatschappij vormden een gemeleerd gezelschap. Allerhande notabelen en renteniers, alsmede kooplieden en kleine spaarders stonden aan de zijde van enige bij de visserij betrokken Katwijkers.

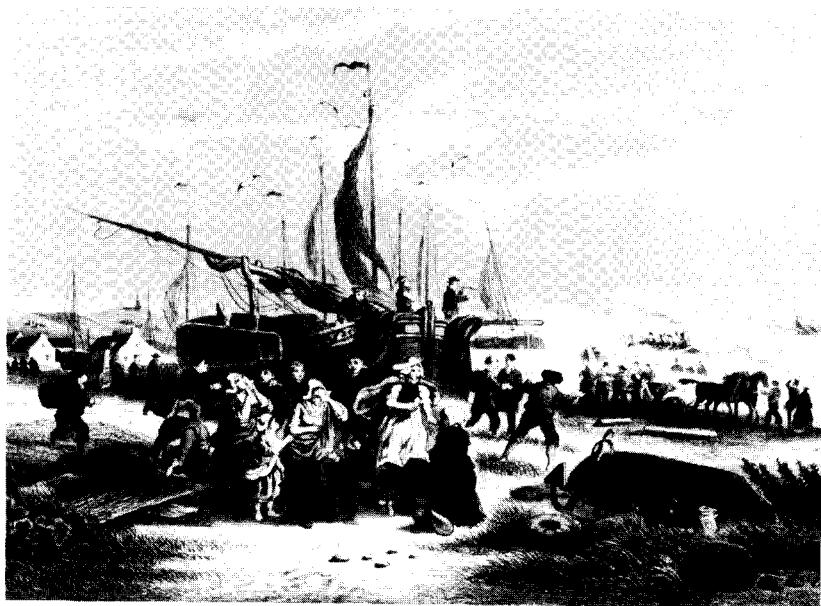
Resultaten

Op 1 juli 1838 kon de eerste schuit van de Katwijksche Maatschappij in zee gebracht worden, en in het najaar nam zij met drie bommen deel aan de steurharingvisserij. De vloot werd daarna geleidelijk uitgebreid tot achttien vaartuigen in 1842, waarvoor de Maatschappij, inclusief de inventaris, f95.000 of f 5.300 per schuit moest uittrekken.“ De door het opleven van de scheepsbouw sterk gestegen prijs van eikenhout maakte het onmogelijk te voldoen aan de oorspronkelijke doelstelling van twintig schuiten. Toch betekende deze aanbouw een verdubbeling van het aantal Katwijkse uitrustingen,

Over de eerste teelt was Netscher in een rapport heel tevreden, en er kon zowel in het eerste als in het tweede jaar een rente over belegde of nog niet gebruikte gelden uitgekeerd worden.‘,’ Nog tijdens de opbouwfase, in 1840, moest de Maatschappij haar eerste kleine verlies incasseren. De directie schreef dat toe aan een ongunstige wijziging van het premiestelsel, en aan de slechte uitkomst van de schrobnetvisserij. De aandeelhouders vermoedden kennelijk dat de oorzaak elders lag, en verlangden, onder dreiging van niet-betaling van de resterende stortingen, dat het bestuur rekening en verantwoording aflegde. Over de reactie van de directie zijn we door een gebrek aan gegevens helaas niet ingelicht, maar de heren zullen waarschijnlijk wel aan die eis hebben moeten voldoen, ofschoon ze statutair nog niet verplicht waren zich te verantwoorden. Wellicht was dat ook de oorzaak voor het aftreden van Katwijks burgemeester mr. G.A. Salomon Huygens als commissaris in 1842.³⁴

Gedurende de periode dat de Maatschappij met achttien schuiten op haar volle capaciteit draaide, dat wil zeggen van 1842 tot 1852, lieten de aandeelhouders meermaals van zich horen. Daartoe hadden zij ook alle reden, want er werd haast onafgebroken verlies geleden. In 1844 bepaalden de deelhebbers dat voortaan met vier bommen de winterbeugvisserij bedreven moest worden in de hoop dat zo de resultaten zich zouden verbeteren. Het jaar daarop drongen zij, ondanks de minimale winst, aan op de uitkering van 1% dividend. Toen begin 1848 de balans een verlies van een kwart van het kapitaal aangaf hadden de meeste aandeelhouders alle hoop verloren. Zij benoemden in mei op de jaarvergadering een commissie van deskundigen die moest onderzoeken of de Maatschappij nog wel kon voortbestaan.” De conclusie van de experts bevestigde de twijfels omtrent het beleid van de directie, want de commissie meende dat de verkoopwaarde van de bezittingen van de Maatschappij veel te hoog getaxeerd was, en tot onder 40% van het maatschappelijk kapitaal gezakt was. Volgens artikel twee van de statuten kon in dat geval, zo meenden zij, de Maatschappij opgeheven worden.

Bedroefd over de “verdachtmakingen” aan het adres van het bestuur, en met name aan mr. N. van Beeftingh, schreef de commissaris J. Cazaux een uitvoerig verweerschrift, waarin hij tegen opheffing pleitte. ³⁶ Het verlies was volgens hem niet terug te voeren op slecht beheer, doch op “van menschen onafhankelijke omstandigheden”, zoals slechte vangsten, premievermindering, en stremming van de afzet in België door de hoge invoerrechten op vis die daar van 1842 tot 1846 geheven werden. Uit de jaarverslagen was al gebleken dat de Maatschappij slechts een enkele maal had weten te voldoen aan de normen voor de gemiddelde besomming per schuit, zoals die waren opgesteld in het Plan van deelneming.” Bovendien

afb. 4. Redding van schipbreukelingen van bomsschuiten tijdens een storm. Litho van H. W. Last uit 1868. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

was in dat Plan uitgegaan van een vloot van twintig schuiten, en was er geen rekening gehouden met diverse onkosten, alsmede het besluit van de deelhebbers om de beugvisserij te gaan beoefenen. Cazaux meende dat er geen grond bestond aan te nemen dat de resultaten van de visserij slecht zouden blijven, en dat bij verkoop nu een groter verlies geleden zou worden dan bij voortzetting van de Maatschappij. De aandeelhouders toonden zich niet ontvankelijk voor zijn argumenten, en het nu uitgebroken geschil tussen directie en deelhebbers omtrent de opheffing werd voorgelegd aan drie scheidslieden. In die functie werden bij akte van compromis door de Leidse arrondissementsrechtbank benoemd: mr. S.P. Lipman, advocaat te Amsterdam, voor het bestuur; mr. G.M. van der Linden, advocaat bij de Hoge Raad, voor de aandeelhouders; en als superarbiter jhr. mr. J.Th.H. Nedermeyer ridder van Rosenthal. Deze drie illustere juristen kwamen tot de slotsom dat het de balanswaarde was die telde en niet de verkoopwaarde. Aangezien het verlies op de door de deelhebbers goedgekeurde balans 26% en geen 60% beliep, bestond geen grond de Maatschappij op te heffen?

Nadat een poging van de deelhebbers om de statuten te veranderen, onder andere om vrachtaart te kunnen bedrijven, mislukt was”” ondernam

de directie allerlei pogingen door diverse proefnemingen de inkomsten te vergroten, en probeerde zij door verschillende maatregelen de kosten te drukken. Het “vertier” of de afzet dacht men te verbeteren door het voor gezamenlijke rekening van de Katwijkse reders laten uitventen van vis te Amsterdam. Ook in samenwerking met andere rederijen, Taat & Van Beeftingh en Taat & Cazaux, werd van 1850 tot 1853 geëxperimenteerd met de kabeljauw- en kerfvaart. Aan kerfvaarders was het toegestaan in de zomermaanden haring te kaken, en die als aas voor de kabeljauw vangst te gebruiken. Een eventueel overschot aan “aas” mocht onder allerlei beperkende bepalingen verkocht worden, en bracht in die dagen een redelijke prijs op.⁴⁰ Deze proefnemingen geven de indruk een laatste wanhoops-offensief te zijn van een onderneming in moeilijkheden. De resultaten verbeterden er in ieder geval niet door, integendeel de kostbare experimenten waren flink verliesgevend. Door de veroudering van de vloot kreeg de Maatschappij bovendien te kampen met hoge kosten. Door de aanhoudende verliezen was het reservefonds nooit tot volle wasdom gekomen, maar de directie wist onder grote inspanningen, waarbij ook een beroep op de gewone middelen gedaan moest worden, tussen 1850 en 1856 dertien bomschuiten te vernieuwen. In 1853 was de Maatschappij gedwongen drie schuiten op te leggen, en het jaar daarop werd een bom overzeild. De vloot van de Katwijksche Maatschappij bestond daardoor in haar laatste drie, actieve jaren nog uit veertien vaartuigen, waarvan slechts een schuit niet vernieuwd was. Deze hele operatie was mede mogelijk door de plotselinge ommekeer van de resultaten na 1852. Drie jaar achtereenvolgend, van 1853 tot 1855, maakte de Maatschappij winst. Naast vernieuwing van de vloot werd die meevaller vooral gebruikt om het hoog opgelopen verlies, in 1852 bedragende f 53.664,85 of 45% van het kapitaal, terug te dringen. Voor de gunstige ontwikkelingen na 1852 vallen verschillende oorzaken aan te wijzen. Het stopzetten van de onfortuinlijke proefnemingen, en een algemene verbetering van vangsten en prijzen mogen wel de belangrijkste redenen zijn geweest, maar ook andere zaken speelden een rol, zoals de totstandkoming van de langverwachte spoorwegverbinding met België in 1854, en een verandering van het overheidsbeleid ten aanzien van de visserij.” De geleidelijke verlaging en uiteindelijke afschaffing van de premies na 1850 betekende voor de reders in eerste instantie een forse aderlating, want die premies konden zij altijd geheel in eigen zak steken. Deze tegenvaller wisten de Katwijkse reders echter te compenseren door het opleggen van een loonoffer aan het personeel, dat bestond uit het optrekken van het redersaandeel in de zuivere besomming van de steurharingvisserij van 1/18 tot 13/20, en het verhogen van het redersaandeel in de ruwe besomming van de schrobnetvisserij met 2% tot 22%.⁴²

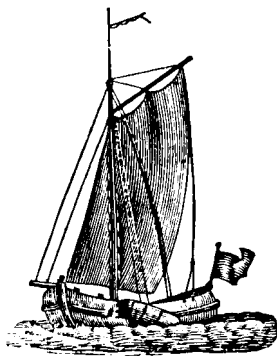
Vanaf 1854 kon de Maatschappij haar kaakervaring, opgedaan met de kerfvaart, weer gebruiken. Vooruitlopend op een wetswijziging werd de kustvisserij in dat jaar dispensatie verleend van het kaakverbod. In haar laatste vier haringteelten kon de Maatschappij dus ook ter pekelharing varen, maar het belang daarvan moet niet overschat worden. De bokking bleef voorlopig het belangrijkste artikel aan de kust, en de pekelharing was niet meer dan een aardige bijverdienste” net als de verkoop van zeesterren of “vijfvoeten” als mest.” De inrichting van de netten, al jarenlang een onderwerp van zorg voor de directie, leverde in 1854 ook eindelijk wat op. Uit Vlaardingen werd een andere manier van tanen overgenomen, die de kosten met maar liefst 1/7 verminderde.

Op 18 december 1857, zes maanden voordat de termijn van twintig jaar na de oprichting verstreek, moesten de deelhebbers beslissen of de Maatschappij voortgezet diende te worden. De resultaten waren niet erg bemoedigend. Na drie jaar winst werd in 1856 maar liefst f 9.787,59⁵ verloren. Dit recordverlies viel toe te schrijven aan twee faillissementen. Een zware slag werd aan de Maatschappij toegebracht door het bankroet van de viskoper T. van Duyvenboden, want de directeur had slechts 5% van de aan deze handelaar voorgeschoten gelden op de balans gezet. Dirk Taat kwam in 1857 zelf in moeilijkheden.” De ondeugdelijke administratie van al zijn rederijen en andere ondernemingen was de oorzaak van zijn eigen faillissement. In een akkoord met de schuldeisers ontvingen deze 10% van hun geld. De Katwijksche Maatschappij schoot er zo’n f 7.500 bij in. Daarmee was de nekslag n-el gegeven. Ondanks een nog steeds optimistisch betoog van de commissarissen over de goede vooruitzichten van de visserij besloten de aandeelhouders met grote meerderheid tot opheffing.

Inmiddels was Dirk Taat na zijn faillissement van het geldelijk beheer ontheven. In zijn plaats werd als directeur voor de duur van de liquidatie G. Verdoes tegen een salaris van f 300 plus f 1.50 onkostenvergoeding benoemd. Hij maakte haast met zijn werk, want al eind januari 1858 vond te Katwijk aan Zee een grote veiling plaats van de bomschuiten en andere goederen van de Maatschappij. De verkoop bracht f 56.534,05 op, en dat was meer dan verwacht.” Op 29 juli 1858 werd de rekening strekkende tot finale ontbinding van de Katwijksche Maatschappij tot uitoefening van Kust- en Steurharing-Visscherij aan de deelhebbers voorgelegd, en kon na goedkeuring de directie worden gedéchargeerd. Voor ieder aandeel, waarvoor zij in 1838 f 500 hadden betaald, ontvingen de aandeelhouders in 1858 f 221,50 terug.” Nog net geen 60% van het kapitaal was in die tijd verloren gegaan, terwijl de uitgekeerde dividend te verwaarlozen viel.

Tenslotte dringt zich de vraag op welke factoren deze financiële mislukking bepaalden. Waren dat de ongunstige omstandigheden voor visserij,

OPENBARE VERKOOPING,

op Vrijdag den 29sten Januarij 1858, des voormiddags ten elf ure precies, in het Logement de *Zwaan*, Le *Katwijk aan Zee*, van dertien hechte en sterke Nederlandsche Visschers **BOMSCHEPEN**, ingerigt voor de Haringvisscherij, met derzelver ruim voorzien Tuig en toebehooren; voorts bij afzonderlijke kavelingen, de tot voornoemde Schepen behorende **Haringvloten** en hetgeen verder ten verkoop zal worden aangeboden; alles eigendom van de Katwijksche Maatschappij tot Uitoefening van Kust- en Stoorharingvisscherij, waarvan de ontbinding door Derlhcbbers is vastgesteld. De voorn. Schepen en verdere Goederen bevinden zich te *Katwijk aan Zee*,

alwaar een en ander *drie* dagen vóór en op den dag der verkooping door een ieder kan wnrdn bezigtigd.

Nadere-onderrigtingen zijn te bekomen bij den Directeur van, voorn. Maatschappij, den heer G. VERDOES, te *Katwijk aan Zee*, znomede ten Kantoren van de Notarissen J. M. A. CAZAUX van STA PHORST, te *Rotterdam* en A. E. ROEST van LIMBURG, te *Katwijk aan den Rijn*, bij wie gedrukte **Notitien**, zoo der inventarissen van de Bomschepen, als van de losse kavelingen, op *franco* aanvraag, 8 dagen voor de verkooping, zijn te bekomen, tegen betaling van 50 Centen.

afb. 5. Advertentie voor de veiling van degoederen van de Katwijksche Maatschappij uit de Leydsche Courant van 18 januari 1858.

zoals de directie beklemtoonde, of was dat het slechte beheer waar de deelhebbers de nadruk op legden? Ontegenzeggelijk speelden beide factoren een belangrijke rol. Na een aanvankelijke gelukkige start kreeg de Katwijksche Maatschappij met veel tegenslag te maken. Het ineensstorten van de voor Katwijk zo belangrijke Belgische markt na 1842 als gevolg van misoogsten, epidemieën en een tarievenoorlog met Nederland, was een regelrechte ramp voor de Hollandse kustvisserij. Het wegvallen van die vraag gecombineerd met de recente, kostbare uitbreiding van de vloot zorgde voor het optreden van overproductie. Al die nieuwe schuiten brachten veel te veel vis aan voor de ineengeschrumpelde markt en de prijzen daalden tot een ongekend laag peil. Katwijk was daarbij, door het hiervoor reeds besproken gebrek aan een afzetgebied nabij, nog eens extra in het nadeel. De slechte vangsten van de "hungry forties" en het feit dat vele vissers door de cholera niet eens konden uitvaren, brachten nauwelijks soelaas

in deze miserabele toestand, Voor de beschuldiging van een slecht beheer bestond wel enige grond. Tijdens de crisis van de jaren veertig stelde de directie zich zeer terughoudend op, en pas nadat de dreiging van opheffing geweken was toonden zij zich wat actiever. Maar juist dit nieuwe beleid, met name de kabeljauw- en kerfvaartproeven, was goeddeels verantwoordelijk voor de voortduring van de verliezen. De uiteindelijke slechte afloop werd bepaald door de deconfiture van directeur Dirk Taat, die zijn oorzaak beslist vond in slordig beheer. Een derde, belangrijke factor lijkt mij daarnaast de bedrijfsvorm en de omvang van de onderneming te zijn geweest. Het bestuur kon, omdat zij met de belangen van vele personen rekening moest houden, niet snel en slagvaardig reageren. Andere rederijen te Katwijk, allemaal eenmansbedrijven of partenrederijen, deden het iets beter omdat zij flexibeler op marktomstandigheden konden inspelen. Zo stuurde de reder F.E. Meerburg in 1848 een bomschuit met vis direct overzee naar Oostende." Bovendien had de Maatschappij te kampen met hoge afschrijvingen en grote vernieuwingskosten van haar enorme vloot.

De financiële mislukking mag echter niet doen vergeten dat de Katwijksche Maatschappij wel aan haar doel heeft beantwoord, namelijk het bevorderen van de welvaart te Katwijk. Ruim honderd vissers en vele ambachtslieden hadden twintig jaar lang hun dagelijks brood te danken aan de Katwijksche Maatschappij, maar dat zal voor de meeste aandeelhouders een schrale troost geweest zijn.

BIJLAGE I

Lijst van aandeelhouders van de Katwijksche Maatschappij tot uitoefening van Kust- en Steurharing-Visscherij⁴⁹

Naam	Aantal aandelen
Z.M. de Koning der Nederlanden	15
Het fonds tot aanmoediging der Nationale Nijverheid	15
J.R. Affourtit, koopman, Lisse	1
Jhr. D.F. van Alphen, lid 2e Kamer, Leiden	1
W.C. Baert, zeepzieder, Leiden	1
Mr. N. van Beeftingh, fabrikant, Valkenburg	10
P. van der Dussen van Beeftingh, fabrikant, Rotterdam	10
B. van den Bergh, koopman, Leiden	1
Mr. I.L. Cremer van den Bergh van Heemstede, lid van de raad der stad Leiden, Leiden	2
L.P. Bienfait, koopman, Amsterdam	1
P. van der Meersch douairiere W.O. Bloys van Treslong, particuliere, 's Gravenhage	1
A. Blussé de Jonge, lid en secretaris der Zuid-Hollandsche Commissie van Onderwijs, Leiden	1

G. Bommezijn, kleermaker, Leiden	
C. van der Breggen, particulier, Leiden	
Wed. S.M. Broen-Serres, zonder beroep, Amsterdam	
A. Brown, predikant, Leiden	
Mej. J.M. Brugmans, zonder beroep, Leiden	
Mej. L.F. Brugmans, zonder beroep, Leiden	1
Mr. I.B.C.P. Cau, vrederechter, Leiden	2
R. le Chevalier, koopman, Amsterdam	2
G. Coninck, particulier, Leiderdorp	
J. van Daalen, zonder beroep, 's Gravenhage	
H.M. van Eck, burgemeester, Vianen	
J. van Eeghen, koopman, Amsterdam	
P. van Eeghen, koopman, Amsterdam	1
B. Eigeman, commissionnair, Leiden	2
C.C.L. Favre, commies Departement van Oorlog, 's Gravenhage	
C. de Fremerij, koopman, Leiden	2
P.I. de Fremerij, Raad in Hoog Gerechtshof, 's Gravenhage	
W. van Geer, pannenbakker, Zoeterwoude	
Jhr. mr. D.C. Gevers van Endegeest, lid Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, Oegstgeest	
Jhr. D.Th. Gevers van Endegeest, referendaris Raad van State, 's Gravenhage	
Wed. T. van Ginkel-Van der Wal, rentenierster, 's Gravenhage	2
S.E. Greeff, zaakwaarnemer, 's Gravenhage	
J.G. van der Haak, notaris, 's Gravenhage	
A. Hartevelt Jzn., lid van de raad der stad Leiden, Leiden	4
W. van Heukelom, particulier, Amsterdam	
J.N. Hilkes, grondeigenaar, Amsterdam	
P.G. van Hoorn, lid van de raad der stad Leiden, Leiden	
Mr. G.A. Salomon Huijgens, burgemeester, Katwijk	
Mr. W.B. Huijgens, burgemeester, Sassenheim	2
Wed. J.C. Hummel-Wintzant, zonder beroep, Katwijk	
P. Pama de Kempnaer, lid van de raad der stad Leiden, Leiden	1
J.W. Kerkhoven, makelaar, Amsterdam	
E.J. Koch, particulier, Amsterdam	
C.A. Kruseman, winkelier, Leiden	
J. Kuijper, koopman, Amsterdam	2
Mej. M.J.H. Kuijs, particuliere, Voorschoten	1
P. Lankelma, particulier, Amsterdam	
J.G. la Lau, boekdrukker, Leiden	
C. Leembruggen, lid van de raad der stad Leiden, Leiden	2
J. Leembruggen, zonder beroep, Amsterdam	
Mej. A.E. van Leeuwen, zonder beroep, Leiden	
Mej. W.H. van Leeuwen echtgenote J.M. Huart, zonder beroep, Leiden	
Mej. I.C. van Lelyveld, particuliere, Leiden	
A. Librecht Lezwijn, particulier, Leiden	

Idem voor een nader te noemen persoon	
J. Loopuyt, burgemeester, Schiedam	
H. Luyten, koopman, Krimpen aan de Lek	2
M. van der Marel, kastelein, Katwijk	
J. van der Mark, commissionnair, Leiden	2
H.A. Matthes voor de erven P.A. de Roock, Valkenburg	
F.E. Meerburg, reder, Katwijk	2
Wed. M. Meerburg-Colpaar, particuliere, Leiden	
Wed. J.C. van Meurs-Pauw, rentenierster, Voorburg	2
J.A. de Meijer, medicinae doctor en vroedmeester, Katwijk	2
Mr. H. Obreen, notaris, Leiden	2
A. Ouwehand, smid, Katwijk	
Overklift & Co., commissionnairs, 's Gravenhage	2
J. Parlevliet, koopvaardijkapitein, Katwijk	
Mej. S.J. van Persijn, zonder beroep, Katwijk	
Wed. A.E. Pieters-Meurer, zonder beroep, Delftshaven	3
A.A. Pit, zonder beroep, Zoeterwoude	ti
D. Plokker, reder, Katwijk	
S.J. le Poole, fabrikant, Leiden	2
H. Proper, rustend predikant, Leiden	
Mej. M. Puijman, zonder beroep, Leiden	
J.J. Quant, koopman, Leiden	
P. de Raadt, chef huis van opvoeding Noorthey	
J. Roesteen, directeur lijnbaan, Katwijk	1
H. Roos Bzn., commissionnair, Amsterdam	1
G. Sandifort, hoogleraar, Leiden	2
M. Schaap, koopvaardijkapitein, Katwijk	2
G.J. Schacht, rustend predikant, Leiden	2
J.H. Schmier, koopman, Leiden	2
C.G. Schoorn, zonder beroep, Schiedam	
Wed. C.H. Sluiter-Propert, zonder beroep, Leiden	
H.H. Sluiter, cand. theol., Leiden	
J.C. Smissaert, particulier, Amsterdam	2
F.A. Snellen, medicinae doctor, Zeist	
A. Stadnitski, particulier, Leiden	2
Mej. M.E. van Staphorst, zonder beroep, Zeist	4
H. van Staveren, broodbakker, Katwijk	
Mr. A.O.E. graaf van Limburg Stirum, rentm. Rijnland, Leiden	6
D. Taat, reder, Katwijk	6
Wed. J. Taat-Varkevisser, zonder beroep, Katwijk	2
B. Oostendorp Verbrugge, kapitein schutterij, Rotterdam	2
G. Verdoes, smid, Katwijk	
J. Verdoes, broodbakker, Katwijk	
J. Verloop, timmerman, Katwijk	
A. Verweij Bzn., predikant, Leiden	6
B.W. Verweij, rechtenstudent, Leiden	4
W.A. van der Vlies, kalkbrander, Valkenburg	1

M.A.G. Vorstman, predikant, Gouda	2
W.H. Warnsinck Bzn., fabrikant, Amsterdam	
G. Wendelaar, makelaar, Amsterdam	2
C.L. baron van Wijkersloot van Schalkwijk, bisschop van Curium, Oegstgeest	2
G.H. IJsselstein, koopman. Leiden	
C.J. Zaalberg, houtkoper, Zoeterwoude	1
M. Zeewoldt, rentenier, Katwijk	2
H. van Zegwaard, burgemeester, Voorburg	1

BIJLAGE 2⁵⁰

Winst- en verliesrekening van de Katwijksche Maatschappij, 1840-1856

	Winst	Verlies	Totaal verlies
1840		f 137,29	f 137,29
1841		5.436,07 ⁵	5.573,36 ⁵
1842		6.912,49	12.485,85 ⁵
1843		7.2503 1	19.736,66 ⁵
1844		3.628.19	23.364,85 ⁵
1 8 4 5	f 1.445,71 ⁵		21.919,14
1846		3.974,92 ⁵	27.094,06 ⁵
1847		4.438,75 ⁵	31.532,82
1848		6.919,17	38.451,99
1849		1.015,15	39.467,14
1850		1.453,31	40.920,45
1851		7.838,50	48.758,95
1852		4.8859	53.644,85
1853	1.033,68 ⁵		52.611,16 ⁵
1854	15 11,40 ⁵		51.099,76
1855	4.034,72 ⁵		47.065,03 ⁵
1856		9.787,59 ⁵	56.852,63

Dit artikel is gebaseerd op de ongepubliceerde doctoraalscriptie Vaderlandse Geschiedenis (Zeegeschiedenis) "De Katwijksche Maatschappij tot uitoefening van Kust- en Steurharing-Visscherij 1838-1858. De Hollandse kustvisserij in de eerste helft van de negentiende eeuw op lokaal en bedrijfsniveau beschouwd" Roosendaal 1984. Exemplaren bevinden zich in de bibliotheek van het Gemeente-archief in Leiden, bij de vereniging Oud-Katwijk, en het Visserijmuseum te Vlaardingén. Graag betuig ik mijn dank voor hun kritiek en steun aan prof. dr. J.R. Bruijn en drs. Tanja Kootte.

NOTEN

1. W.M. Zappey, "Het Fonds voor de Nationale Nijverheid 1821-1846", in: P. Boomgaard e.a. (Eds.), *Exercities in ons verleden* (Assen 1982) 27-42
2. Van belang zijn allereerst het Plan van deelneming, te vinden in de Gemeentebibliotheek Rotterdam, Pamfletten 1838 no. 14, en in het Gemeentearchief Katwijk (GAK), inv. no. 4325; alsmede de Akte van oprichting, Staatsblad 1838 no. 17 Correspondentie uit de periode 1838-1858, circulaires en gedrukte rapporten, uitgebracht in 1843, 1844 en 1850 (2 ex.) bevinden zich in een dossier in het Algemeen Rijksarchief (ARA), Ministerie van Financiën, Domeinenadministratie 1841-1868, YY, inv. no. 629 (Verbaal 22 september 1858 no. 52). Voor de rapporten gedaan in 1 X43 (2 ex.), 1 X44, 1846, 1 X47 en 1848, afkomstig van de familie Meerburg, zie GAK inv. no. 4327. De rapporten gedaan in 1849, 1851, 1852, 1854, 1855, 1856 en 1857 zijn te vinden in ARA, Ministerie van Binnenlandse Zaken 1825-1877, Nationale Nijverheid, inv. nos. 596 (Verbaal 1fi augustus 1849 no. 62), 618 (Verbaal 12 augustus 1 X.51 no. 85), 632 (Verbaal 10 juli 1X.52 no. 81), 668 (Verbaal 7 september 1854 no. 92), 685 (Verbaal 9 november 1855 no. 73), 698 (Verbaal 2X augustus 1856 no. 5X), en 720 (Verbaal 11 januari 1858 no. 140). In de bibliotheek van het Visserijmuseum te Vlaardingen bevindt zich een rapport uit 1850, en in de bibliotheek van het Gemeentearchief Leiden (GAL) onder no. 83864 een rapport uit 1853.
3. R. Kramer, "De visserij van de Zijde in de eerste helft van de 19de eeuw", *Holland* 16 (1984) 175-188
4. E.W. Petrejus, *De bomschuit* (Tweede druk; Bussum 1977)
5. A. Beaujon, *Overzicht der geschiedenis van de Nederlandsche zeevisserijen* (Leiden 1885) 210-253; H.A.H. Boelmans Kranenburg, "Visserij in de Nederlanden 1780-1857", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) (Haarlem 1981) X, 210-218
6. D.J. van der Veen, "De Nederlandse haringvisserij 1 X.50-1 900", *Spiegel Historiae* 16 (1 98 1) 521-526; L.M. Akveld, "Adriaan Eugène Maas (1817-1886)", in: L.M. Akveld e.a. (Eds.), *Vier eeuwen varen* (Bussum, z.j.) 270-283
7. *Verslag over de zeevisserijen, uitgebragt door de commissie benoemd bij K.B. van den 9den february 1854 No. 57* (Den Haag 1854) 17-19 en bijlage IV; J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* (Den Haag 1982) 19-20 (I.t.t. de bewering van deze auteur zijn voor 1 X34 van de steurharingvisserij wel vangstcijfers bekend. Zie het hiervoor genoemde *Verslag 7854*)
8. Voor de resultaten van 1 X25-1 830 zie Rijksarchief in Zuid-Holland (RAZH), College van de kleine visserij, inv. no. 7; en voor de periode 1X43-1852 zie *Verslag 7854*, bijlage XIII
9. *Verslag 7854*, bijlage XII
10. *Verslag 1854*, bijlage IV
11. Boelmans Kranenburg, "Visserij", AGN X, 215
12. J.C. Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen* (Den Haag 1926) II, 38-40; *De Hollandsche zeevisserijen en haren aard, omvang en belangrijkheid geschetst* (Rotterdam 1842) 13
13. Berekening bij het Plan van deelneming (Zie noot 2)
14. GAK inv. nos. 1294 en 1295; E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* Z.p. 1978
15. Aldus de gouverneur van Zuid-Holland in zijn jaarrapport over 1 X3 1 aan de Koning, ARA, Staatssecretarie, inv. no. 5750, 8 mei 1832, La. E 13
16. Voor de uitvoercijfers van bokking en verse zeevis na 1846 zie *Verslag 7854*, bijlagen XXIII en XXVI
17. GAL, Notulen burgemeester en wethouders 1835, fo. 43, 49, 105^{vs0}, 114^{vs0} en 200
18. RAZH, Heerlijkheid Katwijk, inv. nos. 216, 217, 218 en 223; W.A. Poort, *Rondom de oude Rijnmond* (Katwijk 1951) 46-47
19. Brief van de burgemeester van Noordwijk aan de gouverneur van Zuid-Holland, 12 december 1829, in een dossier in ARA, Ministerie van Financiën, Domeinenadministratie 184 1-1 868, YY, inv. no. 313 (Verbaal 24 oktober 1849 no. X5)
20. W.A. Poort, "De geschiedenis van een tanig scheepmakersgeslacht", *Nieuwe Leidsche Courant* 19 oktober 1951; J.P. van Brakel, *Katwijkse knipsels* (Katwijk 1974) 65-74; Gemeentear-

chief Rotterdam, Notarieel archief, inv. no. 356 (Contract van vennootschap touwfabriek, 22 juni 1839)

21. *Nederlands patriciaat* [ti] (1926) 4:1 1; *Album studiosorum Lugduni Batavae 1575-1875* (Den Haag 1X7.5) 1195; Van Beefthings dissertatie uit 1805 bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek Leiden no. 240 B 10²; RAZH, notarieel Katwijk, inv. no. 5062 (Verkoopakte lijnbanen Katwijk, 21 april 1834)

22. *Nederlands patriciaat* 7 (1916) X7

23. Zoals bijvoorbeeld Otto baron van Wassenauer Katwijk in 1X2.5, zie ARA, Staatssecretarie, inv. no. 2435 (K.B. 2 februari 1826 no. X4)

24. ARA, Staatssecretarie, inv. no. 4360 (K.B. 25 april 1838 Lit. A no 1)

25. Staatsblad 1838 no. 17

26. Als commissaris fungeerden mr. N. van Beefthingh (1838-1858), J. Cazaux (1X3X-1 858), F.E. Meerburg (1838-1854), mr. G.A. Salomon Huygens (1838-1842), A. Librecht Lezwijs (1838-1849), M. Schaap (1842-1858), D. Plokker (1849-1858), G. Verdoes (1854-1857), en D. Meerburg (1X57-1 85X)

27. Zie noot 25

28. I.J. Brugmans, *Be arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw, 1813-1870* (Tiende druk; Utrecht/Antwerpen 1975) 71

29. RAZH, Notarieel Katwijk, inv. no. 16 (Contract Reederij van zes bomscheepen, 16 februari 1858). Andere voorbeelden zijn Taat & Van Beefthingh, Taat & Cazaux, alsmede de samenwerking tussen F.E. Meerburg en M. Schaap

30. Zie bijlage 1

31. Hem werd de slechte gang van zaken zo kwalijk genomen, dat hij zich in 1849 genoopt zag af te treden als commissaris.

32. Gedrukte missive J. Cazaux, 16 december 1848, in dossier in ARA, Min. v. Fin., Dom. 1X41-1868, YY, inv. no. 629 (Verbaal 22 september 1858 no. 52)

33. Over 1838 f 1,50 per aandeel, en over 1839 f 6,56

34. Circulaires 24 juli en 20 augustus 1841, ARA, Ministerie van Binnenlandse Zaken 1825-1877, Nationale Nijverheid, inv. no. 499 (Verbaal 4 oktober 1841 no. 178)

35. Lid van de commissie waren de heren Barkey, Faber en Van Zegwaard

36. Zie noot 32

37. Voor de steurharingvisserij werd van 1838-1848 gemiddeld per schuit f 1.405,73 in plaats van de norm f 1.600,- besomd, en voor de schrobnetvisserij f 1.666,50 in plaats van f 2.113,-

38. Het arbitraal vonnis is afgedrukt in het Rapport 1849, 18-29

39. Rapport van de commissie benoemd 24 november 1849, GAK inv. no. 4328

40. *Verslag 1854* 70-72, 90

41. *Verslag 1854* passim; J.Th. Buys, "Een nieuw leven", *De Gids* 31 (1867) 95-122

42. Register van besommingen, 1X52-1856, RAZH, Meerburg's Noordzeevervisserij en haring-export 1X23-1974, inv. no. 195

43. Van der Veen, "Nederlandse haringvisserij", *Spiegel Historiae* 16 (1981) 525

44. De Katwijksche Maatschappij besomde aan zeesterren in 1850 f 1.020,61; in 1851 f 1.015,86; in 1852 f 845,43; in 1853 f 626,23; in 1854 f 837,95; en in 1855 f 891,17. Aan pekelharing werd besomd in 1854 f 1.103,19; in 1855 f 1.287,52⁵; en in 1856 f 2.372,67.

45. Taat werd op 17 juni 1857 door de Leidse arrondissementsrechtbank failliet verklaard. Het archief van deze instelling is helaas grotendeels verloren gegaan, zodat over het aantal schuldeisers en de omvang van de schuld geen zekerheid te krijgen is. Meegesleept in zijn val werden eveneens de rederijen Taat & Cazaux en Taat & Van Beefthingh, zie Akten van ontbinding, 30 juni 1857, RAZH, Notarieel Katwijk, inv. no. 15

46. RAZH, Notarieel Katwijk, inv. no. 16 (Proces-verbaal van verkoop, 29 januari 185X); *Verslag omtrent den staat der zeevisscherijen in 1857* (Den Haag 185X) 14

47. Zie het in noot 2 genoemde dossier van de Domeinenadministratie

48. RAZH, Meerburg's Noordzeevervisserij en haringexport 1X23-1974, inv. no. 229

49. Staatsblad 1838 no. 17

50. Gebaseerd op jaarrapporten Katwijksche Maatschappij (Zie noot 2), voor 1838 en 1839 zie noot 33, en voor 1840 zie noot 34.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

H. Suurmond van Leeuwen

In het afgelopen jaar werd weer het nodige bodemonderzoek verricht.

Haarlemmerstraat (C & A).

Aan de Haarlemmerstraat nr. 100 werd een aantal panden gesloopt ten behoeve van de nieuwe vestiging van C & A Nederland. De archeoloog Drs. P. Bitter verrichtte hier gedurende 6 weken een opgraving. Het onderzoek leverde gegevens op over de opbouw van het terrein en over de vroegste bewoning ter plaatse. Vanaf de 13de eeuw werden forse ophogingen aangebracht aan de landzijde van de Haarlemmerstraat (noordelijke Rijndijk) die in noordelijke richting steeds geringer van dikte werden. Afvalkuilen uit de 13de en 14de eeuw werden gevonden met materiaal van een schoenmaker en een houtbewerker, terwijl een groot aantal ijzerslakken de werkplaats van een smid doet vermoeden.

De vroegste sporen waren vlechtwanden van lemen huisjes uit het midden van de 13de eeuw. Ook werden resten van een fikse muur van kloostermoppen, te dateren omstreeks 1400, gevonden. Historisch was geen enkel aanknopingspunt hiervoor te vinden. Dit is bijzonder jammer want deze muur moet toch deel hebben uitgemaakt van een voor die tijd niet onbelangrijk bouwwerk.

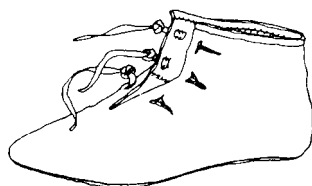
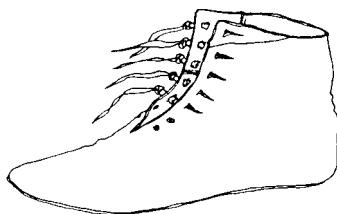
Bij het onderzoek werden uiteraard veel mobiele vondsten aangetroffen, waarvan in de eerste plaats genoemd mag worden een 16 cm hoog Maria-beeld van nog niet gebakken klei (afb. 1). Het 15de-eeuwse beeldje verkeert in slechte staat en wordt thans gerestaureerd.

Voorts is vermeldenswaard een groot aantal 15de- en 16de-eeuwse kookpotten (afb. 2), alsmede twee redelijk complete kannen van gesmoord blauwgrijs aardewerk uit de 14de eeuw.

Bij de opgraving kwam ook veel leer van schoenen te voorschijn. Het langdurig verblijf in de grond heeft het leer flink aangetast, getracht wordt een aantal schoenen te restaureren. Afb. 3 toont een reconstructietekening van de gevonden modellen.

afb. 7. Mariabeeldje, 75de eeuw. Foto drs. A.D.P. van Peursen.

afb. 3. Reconstructietekening van schoenen. Tekening O. Goubitz.

Zijlstraat

Bij werkzaamheden in de Zijlstraat op het vroegere terrein van de firma Fontein werd een ronde gemetselde constructie afgedekt door een natuurstenen plaat aangetroffen. Uit de achterliggende gracht kwamen bovendien drie molenstenen, twee vrijwel nieuwe en één versleten, behorende tot een zogenaamde "kollergang" te voorschijn.

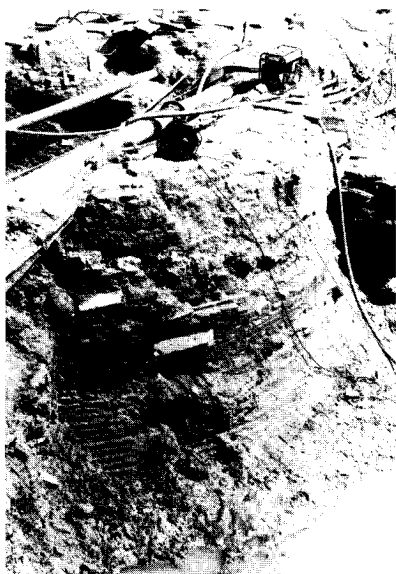
afb. 2. Grapen, papkom en deksel, 15de-16de eeuw. Foto mw. H. Suurmond-van Leeuwen.

Enig speurwerk in archieven zowel als bij personen die voor de oorlog bij de firma Fontein in dienst waren geweest, leerde dat ter plaatse een tras-molen heeft gestaan. Tras is gemalen vulcanisch gesteente, bijvoorbeeld tufsteen, dat, samengevoegd met kalk metselspecie oplevert dat na verharding mortel wordt. Het werd veelal gebruikt voor mortel die sterk en waterdicht moest zijn. Tras werd gebruikt totdat het in de loop van deze eeuw werd verdrongen door Portlandcement. Voor het vervaardigen van tras moet tufsteen worden verkleind. De laatste bewerking was het fijnmalen met een kollergang.

Het baart zorgen te constateren dat zaken van nog geen 50 jaar geleden bijna vergeten zijn; bevordering van de industriële archeologie is dan ook zeer gewenst. De gevonden molenstenen zijn overgebracht naar het Molenmuseum De Valk.

Witte Poort

Op de hoek van het Noordeinde en de Rembrandtstraat werd bij het bouwrijpmaken van het terrein ten behoeve van woningbouw de zuid-oost toren van de 14de-eeuwse Witte Poort ontgraven (afb. 4). Aansluitend aan de toren werd een deel van de stadsmuur, met daarin duidelijke reparaties tijdens of vlak ná de bouw, blootgelegd. Hoofdbrekens bezorgde een straatje op een niveau van 220 cm-NAP. Bij de muurtoren de Pelicaen ten noorden

*afb. 4. Witte Poort aan het Noordeinde.
Foto ir. L. Barendregt.*

van de Witte Poort werd in 1984 reeds geconstateerd dat de schietgaten van die toren onder het huidige waterniveau liggen. Informatie bij vele personen en instanties zoals het Hoogheemraadschap van Rijnland leverde wel veel discussiestof, maar geen bronnen waaruit een lagere waterstand in de 14de eeuw kan worden afgeleid. Zolang het tegendeel niet is bewezen moet worden aangenomen dat het water inderdaad veel lager stond.

In overleg met de constructeur kon het plan voor de woningbouw zo worden bijgesteld dat het gedeelte van de toren en de stadsmuur in de bouwlocatie kon worden gehandhaafd. Het onderzoek stond onder leiding van Drs. A.D.P. van Peursen, die bij de Directie Civiele Werken is aangesteld ten behoeve van het archeologisch bodemonderzoek.

Pieterswijk en Pancras-west

In 1985 werd de gehele riolering in de Pieterswijk en rond de Hooglandse kerk vernieuwd. Van Peursen volgde alle verrichtingen dagelijks op de voet. Spectaculaire zaken kwamen niet aan het licht. Wel werd een aantal gegevens die uit archieven meer of minder bekend waren nader gespecificeerd. Onder andere werden de westelijke en noordelijke muur van het kerkhof rond de Pieterskerk opgemeten en kwamen de locatie van de Hofgracht rond het Gravensteen en de overkluizingen van de Donkeregracht

en de Pieterskerkgracht op verschillende plaatsen aan het licht.

Rondom de Hooglandse kerk werd een aantal opmetingen verricht met betrekking tot de breedte van de vroegere Hooglandsekerkgracht en van diverse aangetroffen funderingen. Voorts werden grondlagen beschreven en bodemvondsten – scherven verzameld.

Kelders onder de Hoogstraat en de Visbrug

De restauratie van de kelders onder de Hoogstraat en de Visbrug ving na vele jaren van plannen maken dit jaar aan. Ter gelegenheid hiervan zal in 1986 een boekje worden uitgegeven door de gemeente Leiden, waarin de restauratie en alle aspecten – zowel technische, (stede)bouw kundige als historische en archeologische – van de kelders onder de Hoogstraat en de Visbrug door een 17-tal auteurs worden belicht.

Bodemonderzoek in Leiden 7984

Dit 172 pagina's tellende boekwerk is grotendeels gewijd aan de opgraving van het Sint Agnieten- en het Sint Michielsklooster in de Camp. Het is een multidisciplinaire verslaglegging geworden met bijdragen van een aantal specialisten. Zo zijn er artikelen respectievelijk over het historisch onderzoek, de gevonden muurresten met bijbehorende mobilia, de pitten en zaden, de leervondsten, de botten en tenslotte de menselijke skeletten. Voorts bevat het boek een algemeen overzicht en bijdragen over een kleipijpenvondst, een fundering naast de Groenhazengracht, materiaal uit de IJzertijd uit de Stevenshofjespolder, een verslag van de opgraving in de Roomburgerpolder (Matilo) en tot slot een rapportage over de gevonden skeletresten en doodkisten op het terrein van het voormalige Pesthuis.

Reorganisatie archeologie in Leiden

In de loop van 1985 besloten Burgemeester en Wethouders het archeologisch bodemonderzoek aan de taak van de Directie Civiele Werken toe te voegen. Dit onderdeel is thans gevestigd in de Stadswerf aan de Willem Barentszstraat, Leiden. De archeologische begeleidingscommissie behoudt haar adviserende taak.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1985

door

E.J. Veldhuyzen

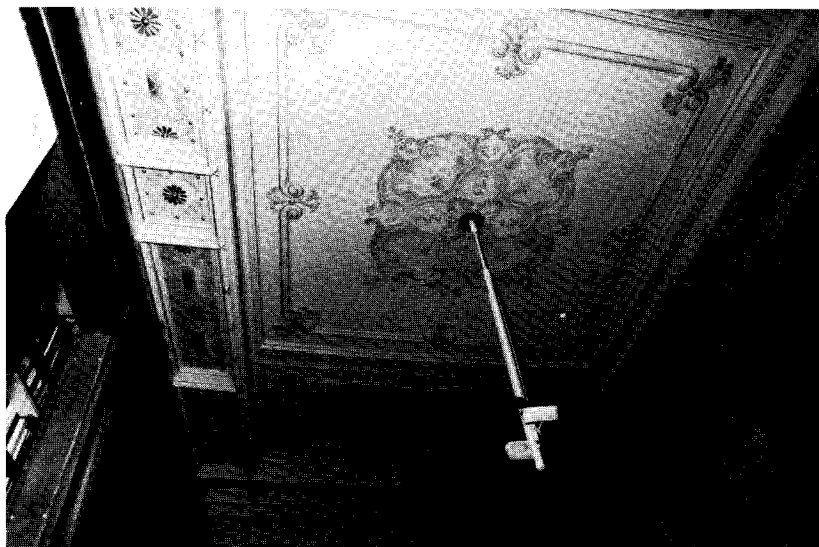
Niettegenstaande de bezuinigingsmaatregelen van de overheid en in de particuliere sfeer gedurende de laatste jaren vonden er in de binnenstad in 1985 nog tal van bouw-, renovatie- en restauratiewerkzaamheden plaats. Deze activiteiten gingen niet onopgemerkt aan het stadsbeeld voorbij en droegen duidelijk hun steentje bij in het stadsgezicht.

Zo werden in de "Pieterswijk" van *Boommarkt 20 en 21*, twee panden die deel uitmaken van een hotelcomplex, de kappen verhoogd ten behoeve van meer ruimte op de zolderverdieping. De dakvorm van nr. 21 werd hierbij gewijzigd. Op de gootlijst van beide panden verschenen nu ook dakkapellen, passend in de stijl van de respectievelijke huizen. Inwendig werd de indeling van de vertrekken geheel gewijzigd naar de eisen van het hotelwonen.

Breestraat 76, een pand met een rijke 19de-eeuwse onderpui, onderging een inwendige verbouwing.

Breestraat 53, een gemeentelijk monument, werd op de begane grond verbouwd, waarbij het fraaie trappenhuis gespaard bleef. Er werden enkele doorgangen gemaakt naar het er naast staande rijksmonument nr. 51, zodat er een gemeenschappelijke ruimte ontstond.

Breestraat 127/129, het "Hof van Holland", veranderde op de begane grond van een kantoorbestemming in een winkelfunctie. Daarbij wijzigde de gehele indeling. Door het sparen van enkele muurgedeelten is de oude indeling nog voor een kenner te reconstrueren. Het oorspronkelijke karakter ging nagenoeg geheel verloren. Wel zijn de marmeren gangvloer, het rijke stucwerk van de wanden en het plafond in de voormalige vestibule en gang gespaard, alsook de zware geprofileerde omlijsting van de deurkozijnen, maar de paneeldeuren zijn verdwenen. Ook is het prachtige vergulde stucplafond in de voormalige achterkamer bewaard gebleven. De voorgevel verloor zijn beide karakteristieke 19de-eeuwse voordeuren, terwijl de

afb. 1. Brrestraat 727

borstweringen onder vensters zó werden verlaagd dat het aanzien van de gevel zo min mogelijk werd veranderd.

Het *Gerecht* en de *Lokhorststraat* werden voor het autoverkeer afgesloten, waardoor een heel regiment van ijzeren paaltjes kon verdwijnen. Het straatbeeld is er een stuk rustiger en aangenamer door geworden.

Houtstraat 6 onderging een inwendige verbouwing, terwijl de vensters op de eerste en tweede verdieping een zesruits indeling met roede kregen.

Langebrug 25a werd gerenoveerd, waarbij aan de achtergevel de vensters werden aangepast aan de stijl van het huis. De voorgevel bleef ongewijzigd, kreeg alleen een verfrissing door het schilderen van de vensters.

Langebrug 48, het voormalige koetshuis van het "Gulden Vlies" aan de Breestraat, kreeg een woonbestemming. Het werd ingedeeld in een aantal wooneenheden, waarbij de waardevolle onderdelen gespaard bleven, zoals het door zuilen ondersteunde bogenstelsel, wat bij sommige vertrekken een wat merkwaardige indruk geeft, doch toch ook weer iets aparts van de woningen maakt. De voorgevel werd zoveel mogelijk gespaard. De grote dubbele opgeklampte staldeuren werden wel vervangen door vaste deuren met een ruitinvulling. De achtergevel kreeg waar nodig een aantal aangepaste vensters erbij.

Maarsmansteeg 2, een enkele jaren geleden gerestaureerd winkelpand, verloor zijn monumentale kleuren. De beide straatgevels van dit waarde-

afb. 2. Langebrug 48

volle hoekpand werden helaas geheel wit gekalkt; ook de kozijnen en ramen kregen een witte verflaag, waardoor het pand veel minder sprekend werd: een verarming van het stadsbeeld.

Mandenmakerssteeg 77, 13, 75 en 77 werden in één ruk weer geschikt gemaakt voor eigentijdse bewoning, waarbij de begane grond voor een winkelfunctie bestemd werd. De voorgevels bleven ongewijzigd. De achtergevels kregen de nodige nieuwe vensters in aangepaste stijl, terwijl de verdiepingen ten behoeve van de woningen een nieuwe indeling kregen.

Het "Van Brouckhovenhofje", *Papengracht 16* werd geheel gerestaureerd en gerenoveerd. Het is een tamelijk groot hofje met een ruim binnenterrein, dat zeer verzorgd werd aangelegd. De gevels aan de straatzijde werden geschilderd, wat het straatbeeld van de Papengracht zeer ten goede komt. Ook het ernaast staande voormalig pakhuys, *Papengracht 18*, werd tot bejaardenwoning verbouwd. De pakhuisko zijnen werden daarbij zodanig tot raamkozijnen getransformeerd, dat het oorspronkelijke karakter van de gevel herkenbaar bleef.

Door nieuwe verkeersregelingen moest er naar de straatindeling van het *Rapenburg* langs de oostzijde tussen de Nonnenbrug en het Kort Rapenburg naarstig gekeken worden. De aangebrachte belijning van de schuinge-

afb. 3. Papengracht 76

plaatste parkeervakken dwars door het rabat (van kinderhoofdjes die eigenlijk in het rijweg-gedeelte thuishoren) en de rijweg met de in keperverband gelegde klinkerkeien is een aanfluiting voor de meest waardevolle gracht van Leiden. Ook de fietsstrook voor het gedeelte bij het Museum van Oudheden die verderop bij de Houtstraat weer verdwijnt en het trottoir van betontegels doet afbreuk aan het karakter van deze stijlvolle gracht.

De *Gijselaarsbank* aan het begin van het Rapenburg is weer teruggeplaatst in geheel dezelfde vorm en materialen als de oorspronkelijke, waarbij het rode glaswerk van de verlichting weer hersteld werd en alle oude terracotta onderdelen hergebruikt zijn. Jammer is het echter dat er veel nieuwe baksteen is gebruikt, die een andere kleur en structuur heeft dan de oude, oorspronkelijke, gesinterde baksteen. Het is te hopen dat de nieuwe steen van de getrapte bekroning op de aansluitende walmuren en van het onderste gedeelte van de bank vanaf het water en het straatniveau snel bijkleurt ten opzichte van de hergebruikte steen van de beide pylonen.

Bij *Rapenburg 24* werden de behoorlijk in ongerede geraakte, rijk met motief en versierde stucplafonds in de gang gerestaureerd.

Van *Rapenburg 40* moet gemeld worden dat in tegenstelling tot hetgeen

in het vorig jaarboekje vermeld staat, niet het gehele pand gerenoveerd werd, maar dat in 1084 de eerste fase gereed kwam, wat inhoudt dat de kap hersteld werd.

Rapenburg 76, een zeer monumentaal pand op de hoek naar het Begijnhof, werd in eerste instantie hersteld door een betere fundatie en een versterking van de constructie, waardoor de stutconstructie, die buiten tegen de voorgevel was aangebracht, verdwijnen kon.

Rapenburg 706, een groot breed pand met lijstgevel en empire-vensters, werd ingedeeld in een viertal wooneenheden. Het betreft hier een inwendige verbouwing waarbij de gevel gelijk bleef.

In het oude stadsdeel rond de “Hogewoerd” werd van het pand *Hogewoerd 77*, een winkelwoonhuis met een karakteristieke 19de-eeuwse winkelpui, het achterhuis tot studio verbouwd en het voorhuis op de verdieping heringericht om opnieuw bewoond te worden. De achtergevel werd daarbij aangepast, terwijl de eerste verdiepingsvensters van de voorgevel gewijzigd werden in stolpramen met een tweeruits bovenlicht, gelijk aan die welke reeds op de tweede verdieping aanwezig waren.

Hogewoerd 46 onderging een inwendige verbouwing.

In het binnenstadsdeel dat omsloten wordt door de Oude en Nieuwe Rijn en de Herengracht, het vroegere zogenaamde “Hogeland”, werd de *Hooglandse Kerkgracht* na rioolwerkzaamheden herstraat, waarbij de beide rijbanen op de vanouds gebruikelijke wijze in halfsteens verband met “kinderhoofdjes” werden bestraat. De niet al te brede rijbanen met in het midden een met baksteen bestraat gebied (ten behoeve van parkeergelegenheid) en de twee bomenrijen houden het karakter van oorspronkelijke gracht hier ter plaatse levendig.

Het woonhuis *Hooglandse Kerkgracht 10* werd gerenoveerd, waarbij de voorgevel, een klokgevel, ongewijzigd bleef. In de achtergevel werd op de begane grond een kozijn met openslaande deuren in aangepaste stijl aangebracht.

Bij *Hoogstraat 4* werd de ingangspartij van de winkelpui gewijzigd; de zware natuurstenen omlijsting bleef intact.

Op *Hooigracht 3-3a-3b* verscheen een nieuw gebouw in moderne trant. De onderpui doet suggereren dat de gevel op een oude “tuinmuur” staat, omdat deze van oude baksteen is opgetrokken, terwijl op het platte dak een glazen “plantenkas” is geplaatst. Het witte woongebouw met zijn vensters, die zwaar omlijst zijn met blauwe en witte tegels, wijkt sterk af van zijn omgeving.

afb. 4. Rapenburg 106. Foto Reinout van Gulick.

afb. 5. Hooigracht 3-3a-3b

Hooigracht 48 kwam na een lange periode van een op een rustig tempo restaureren nu klaar. Het is een interessant pand met een trapgevel, vensters met roedenverdeling en topgevelvensters in de overgang van kruiskozijnen naar schuifvensters met luiken en ramen met roedenverdeling, een vast kalf en geen middenstijl.

Bij *Hooigracht 48a* werd de monumentale tuinmuur die het erf van de Middelweg scheidt, gerestaureerd, zó dat het oude karakter van de muur gespaard bleef.

Hooigracht 50, een als pakhuis in gebruik zijnd woonhuis, werd op de verdiepingen weer heringericht tot woning. Op de begane grond bleef de winkelruimte. De voorgevel werd in steenrode kleur opgeschilderd.

Aan de *Kerksteeg* zijn een aantal nieuwe woningen gebouwd, waarmee de aftakeling van de noordelijke straatwand werd gestopt. Het vol bouwen van de open plekken is een hele verbetering van het stadsgezicht in dit gebied.

Middelstegegracht 25-25a, een huis met een gepleisterde lijstgevel met schijnvoegen, werd geheel gerenoveerd, waarbij de bedrijfsruimte op de begane grond ook weer voor wonen bestemd werd. De bedrijfsdcuren verdwenen en werden vervangen door zesruits schuifvensters. Ook de verdiepingsvensters kregen een zesruits roedenverdeling. Boven het vierruits

afb. 6. *Middelstegracht 25-25a*

afb. 7. *Middelstegracht 65*

empire-venster van de tweede verdieping prijkt in het fries van de gevellijst het geschilderde opschrift: "GODT ALLEEN D' EERE".

Middelstegracht 65 een huis met een tuitgevel, verloor op de begane grond zijn bedrijfsbestemming en daarmee verdwenen ook hier de bedrijfsdeuren, welke vervangen werden door T-vensters. Ook het voordeurkozijn werd gefatsoeneerd, waarbij het dubbele kalf verdween en een paneeldeur werd geplaatst.

Ongeveer halverwege de *Middelstegracht* werden twee blokken met nieuwe woningen gebouwd onder de *nrs. 77 t/m 81a*, waartussen een doorgang onder de nieuwe naam *Blommendaalspoort* werd geschapen die uitkomt op de *Uiterstegracht*.

Middelstegracht 733, een eenvoudig huisje, werd gerenoveerd, waarbij het negenruits schuifvenster weer gecompleteerd werd, terwijl in het voordeurkozijn weer een paneeldeur werd aangebracht. Op de gootlijst verscheen een dakkapel.

Middelstegracht 139/141, twee panden die jarenlang in verval stonden en waar iedereen oog op had, omdat deze twee huizen staan tegenover het opengevalen terrein dat als parkeerruimte wordt gebruikt, zijn weer geheel gerestaureerd. In de gevels kwamen vensters met roedenverdeling en 19de-eeuwse bovenlichten boven de voordeuren.

Nieuwe Rijn 72 is een prachtig pand met een lijstgevel, dat gerestaureerd werd en in appartementen ten behoeve van bewoning door studenten werd verdeeld. De prachtige plafonds in de benedenkamers en hal, waarvan enkele in de oude kleuren werden terug geschilderd, en de schitterende trapleuningen die daarbij werden hersteld, zijn het vermelden waard.

Van *Nieuwe Rijn 73* wijzigde de onderpui weer, waarbij de roedenverdeling in het linker onderraam en in de beide grote deuren verdween. Voor de deuren kwamen grote hardglazen deuren in de plaats. In de beide kozijnen werden ook luifels aangebracht. Het toch nog aanwezige oude karakter in de ondergevel is door deze wijzigingen vrijwel geheel verloren gegaan.

Nieuwe Rijn 43, een monumentaal pand met een rijke winkelpui-omlijsting en rococo-panels op de gootlijst, kreeg een nieuwe kap.

Van *Oude Rijn 7* werd de ondergevel gewijzigd, waarbij al het metselwerk verdween en een met vlak hout beklede onderpui werd aangebracht; een schamel resultaat werd hiermee bereikt.

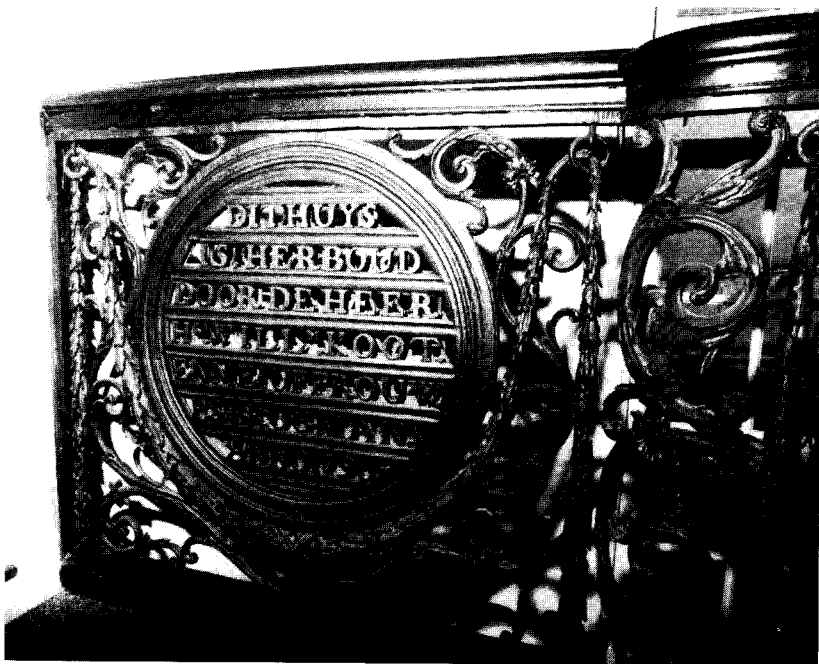
Oude Rijn 43 werd gerenoveerd, waarbij de trafo-ruimte verdween en daarmee de toegang vervangen werd door een venster. Alle T-vensters van de verdieping kregen weer een empire-indeling naar analogie van het nog bestaande empireraam op de begane grond. Het deurkozijn werd vervangen door een breder met een monumentale dubbele deur met gietijzeren rooster en een nieuw snijraam.

Van der Sterrepad 7, een woning ondergebracht in twee voormalige achterhuizen van *Oude Rijn 29* en *31*, kreeg in de kozijnen op de begane grond openslaande deuren ter vervanging van de empire-vensters.

Uiterstegracht tussen 32 en 34, vroeger Sophiapoot geheten, tegenwoordig Sophiahof, is een rijtje van 5 woningen, die werden omgevormd tot een blokje van drie woningen. De huisjes waren geheel vervallen, maar zijn goed gerenoveerd, waarbij de voorgevel gespaard bleef en het de oude indeling van om en om een venster en een voordeur behield. Daardoor zijn er wel een paar deuren buiten gebruik gekomen en vastgezet, maar het karakter van deze gevelwand bleef hierdoor behouden. Eén venster is vervangen door een open doorgang naar een ander binnengebied achter de huisjes gelegen. De achtergevel van het rijtje woningen werd geheel nieuw opgetrokken en kreeg een aantal verticale vensteropeningen.

Uiterstegracht 36, een eenvoudig pandje met een asymmetrische gevel, werd gerenoveerd en draagt uitstekend bij tot het bewaren aan het historische karakter van deze voormalige gracht. Op de begane grond heeft het een zesruits venster en op de verdieping een 25-ruits roedenvenster.

Tussen *Uiterstegracht 40 en 48* is een doorgang gemaakt naar een nieuw binnengebied dat de naam "Van der Lubbehof" heeft gekregen. Het is een

afb. 8. Nieuwe Rijn 72

binnenplein met nieuwe woningen dat op een aardige manier is aangelegd en ingericht.

Uiterstegracht 54 en 54a zijn opnieuw opgetrokken woningen in hedendaagse bouwtrant, die zich aardig voegen naar de omringende oudere bebouwing.

Uiterstegracht 56, een tot pakhuis verworden huisje, werd geheel gerenoveerd. De grote deuren op de begane grond werden vervangen door twee zesruits vensters en een deurkozijn. Op de verdiepingen werden de onderamen weer van een roedenverdeling voorzien. Ook de achtergevel werd geheel gewijzigd in een passende bouwstijl. De grote dubbele bedrijfsdeuren werden ook hier vervangen door twee in dit geval T-vensters en een achterdeur. De verdiepingsvensters werden eveneens vervangen door twee T-vensters, terwijl in het topgevelvenster een zesruits openslaand raampje kwam.

In het “Marendorp” werd een belangrijk hoekpand in het hartje van het winkelgebied, *Haarlemmerstraat 772*, dat jarenlang in de stutten had

gestaan, gerestaureerd, waarbij de winkelpui in aangepaste vorm gewijzigd werd. De zijgevel onderging een kleine wijziging doordat het begane grond venster vervangen werd door een ingangskozijn met een empire-deur en een verzorgde deuromlijsting en op de eerste verdieping het dubbele raamkozijn vervangen werd door een negenruits schuifvenster. De overige vensters in de voor- en zijgevel werden van een roedenverdeling voorzien.

De 19de-eeuwse winkelpui van *Jan Vossensteeg* 56 verloor zijn borstweringen en oorspronkelijke winkel deur. Tussen de geprofileerde houten penanten van de oude pui kwam van het straatpeil tot aan de puibalk een hardglazen invulling met aan de rechterzijde een paneel deur.

Koddesteeg 11, een pakhuis, werd tot woonhuis ingericht, waarbij het pand een nieuwe achtergevel kreeg en in de voorgevel de luiken door openslaande deuren achter Franse balkonhekjes vervangen werden. Er kwam een voordeurkozijn naast de bedrijfs deur.

Aan de "Marekerk", *Lange Mare* 48, werden een aantal bouwkundige mankementen aan de kap, de daken en de goten, als ook aan de natuurstenen voorgevel hersteld. Inwendig werden er herstelwerkzaamheden verricht aan het pleisterwerk en de kozijnen en deuren, naast een aantal herstellingen en verbeteringen aan het glas-, en schilderwerk, de bliksem- en brandweer-installatie en de bestrijding van vochtproblemen.

Oude Rijn 38, een pand dat oorspronkelijk een geheel vormde met het naastgelegen pand nr. 40, maar nu door een geheel andere gevel-indeling, een andere baksteensoort en een andere kleur dakpannen een volkomen eigen gezicht heeft, al bundelt de gemeenschappelijke dakvonn beide panden harmonisch aan elkaar, werd gerenoveerd, waarbij de voorgevel met zijn T-vensters en geboven bovendorpels ongewijzigd bleef.

Oude Rijn 44c, onderdeel van een groot complex en dat eertijds de Armenbakkerij huisvestte, werd nu voor diaconie en vluchtelingen hulp ingericht en gerestaureerd. Boven de ingang aan de binnenplaats prijkt als herinnering de naam "De Bakkerij".

Oude Rijn 56/58, een bankgebouw met zijn karakteristieke stijl van gele verblendsteen en hardstenen gevelblokken uit 1878, waarvan de hoofdtoegang een aantal jaren terug was verplaatst naar de Hooglandse Kerksteeg, kreeg op de oorspronkelijke plaats zijn hoofdingang aan de Oude Rijn terug. Het indertijd gemaakte venster verdween daarbij weer.

Oude Rijn 738 is een pand dat door de verbreding van de Pelikaanstraat een hoekpand werd. Het werd geheel gerestaureerd. Bij de restauratie is er veel bouwhistorisch onderzoek gedaan; er zijn daarbij bijzonder interessante gegevens opgetekend en gedocumenteerd.

Van *Oude Vest* 705, een groot huis, kwam de restauratie na een langdurige

afb. 9. Oude Vest 171-171a, voor en na de restauratie.

periode klaar. De renovatie van het pand met zijn voorname voorgevel en empire-vensters op de verdiepingen vond voornamelijk inwendig en aan de achterzijde plaats,

Oude Vest 171-171a, tegenwoordig Hekkensteeg (oorspronkelijk het laatste gedeelte van de Duizenddraadsteeg) 1 t/m 13, onderging een opvallende restauratie. Het zijn opmerkelijke panden met hoofdzakelijk 19de-eeuwse bouwstijl-kenmerken. De beide achtergevels van de huizen aan de Oude Vest vertonen een quasi vakwerk stijl, terwijl de woningen aan de Hekkensteeg een merkwaardige bovenbouw vertonen. Het geheel is met zorg in de vergestoken, wat de restauratie ook bijzonder op doet vallen. De poortdoorgang met de houten gewelven, alsmede de omlijsting van de poort aan de voorgevel zijn het vermelden waard. In het fries van het hoofdstel boven de poortdoorgang staat in grote letters vermeld: "Hier was gevestigd LEIDSCHE STOOM-BIERBROUWERIJ 'DE POSTHOORN' M.H. VAN WAVEREN". Dit opschrift met het aangebrachte biertonnetje in de bekroning van deze poortdoorgang herinnert aan de hier eertijds gevestigde bierbrouwerij, waarvan er meerdere aan de Oude Vest hebben bestaan.

Aan de *Voldersgracht* (nrs. 47-51) zijn een drietal woningen gebouwd met ondergevels van witte metselsteen en houten bovengevels. Wat de schaal

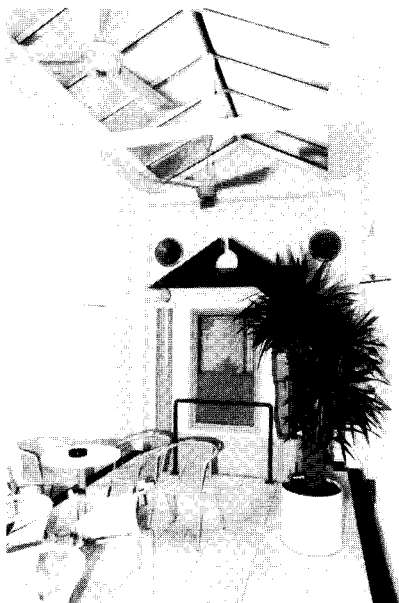

afb. 70. Voldersgracht nrs 47-57

betreft passen de huizen goed in het straatbeeld. Wat het materiaalgebruik betreft wijken de huizen van het historisch stadsgezicht opvallend af.

In de wijk “De Camp” werd in het pand *Haarlemmerstraat 26*, een winkelwoonhuis met een mooi 19de-eeuwse winkelpui, gerenoveerd. De portiek in het midden van de winkelpui verdween daarbij, doch de daarvoor in de plaats gekomen hardglazen deuren doen gelukkig weinig afbreuk aan de pui, in tegenstelling tot de bovenin de pui aangebrachte reclame, die te overheersend en te bot aandoet. Het metselwerk rondom de ingang naar de bovenwoning werd in steenrode kleur geschilderd, wat tezamen met de deurpartij, waarin een deur met smeedijzeren rooster, de monumentaliteit van het pand versterkt.

Lange Mare 73 onderging een herstellingsbeurt, waarbij het T-venster in de voorgevel vervangen werd door een negenruits schuifvenster, gelijk aan die van de andere vensters. De voor- en zijgevel werden opnieuw gevoegd.

afb. 11. Doelensteeg 8

In de “Academiewijk” werden de panden *Doelengracht 76* en *Doelensteeg 8*, die met elkaar verheeld zijn, op de begane grond ingericht voor een horeca-bestemming, terwijl de verdiepingen in woonappartementen werden opgedeeld. Uitwendig werd een zijgevel en een achtergevel aan de tuinzijde in aangepaste vorm gewijzigd. Aan de Doelengrachtzijde werd de tuitgevel opnieuw gevoegd met een dagstreep. In het voorportaal van Doelensteeg 8 prijkt een mooie tocht-pui met glas-in-lood vensters en een in figuren gezandstraalde glazen deur.

Op *Kaistwstraat 6-20* verrees een nieuw woongebouw voor studenten in een afwijkende baksteenkleur en van een grof eveneens afwijkend baksteenformaat.

Van *Kaiserstraat 9*, een beschermd monument, werd de kap hersteld, waarbij “o, schande!” de oud-Hollandse dakpannen werden vervangen door sneldekpannen van een koude rode kleur, die afbreuk doen aan het karakter van het pand met zijn fraaie trapgevel.

Aan het *Noordeinde nr. 2a* werd de voormalige Zeevaartschool onder handen genomen. Daarbij werden gevels met de kunststenen onderdelen gerestaureerd en blinkend in de verf gezet. Door het slopen van het ernaast staande gebouw (dat op zich zelf ook een bijzondere bouwhistorische waarde had vanwege het uit de bouwtijd karakteristieke betonskelet) komt

de Zeevaartschool nog beter uit. Inwendig werd het gebouw geheel heringericht, waarbij de lambrizing met houten panelen, de paneeldeuren en de geprofileerde omlijsting in het nog enige waardevolle vertrek verdwenen.

Rapenburg 37 en 33 uerden met elkaar verheeld tot kantoorruimte, waarbij het gehele interieur werd aangepast aan de behoefte van de kantoor werkzaamheden, maar waarbij de monumentale aspecten ruimschoots zijn ontzien. Het is een fraai kantoor geworden met waardevolle betimmeringen, deuren en kozijnen.

Rapenburg 43, een schitterend pand, dat architectonisch deel uitmaakt van een complex van drie huizen, met een fronton op het middelste huis en een grote kap, Ionische pilasters en natuurstenen ondergevel, werd geheel gerestaureerd. Het pand heeft een prachtig interieur met veel monumentale waarde.

Bij *Rapenburg* 6.5 kreeg de stoep nieuwe gebeeldhouwde hardstenen palen naar het oude model. Een schande is dat niet zoveel mogelijk het oude materiaal is hergebruikt. De nieuwe palen hebben een grovere frijnslag dan de oorspronkelijke.

De monumentale tuinmuur tussen de panden van *Rapenburg* 83 en 87, die van ouderdom en door stormgeweld was ingestort, werd weer geheel opgebouwd. Ook dergelijke objecten, die oude binnenstadstuinen van elkaar scheiden, zijn van belang behouden te worden.

Vliet 38 werd gerenoveerd, waarbij de verdiepingsvensters werden gefatsoeneerd en een twaalfruits roedenverdeling kregen. In de plaats van de vlakke voordeur kwam nu weer een paneeldeur.

In de het stadsdeel "Noordvest" werden twee uiterst kleine woonhuisjes, *Langegracht* 2 en 4 gerenoveerd. Ze zijn ter plaatse zeer waardevol voor het stadsgezicht als aanvulling op het in restauratie zijnde hoekpand.

Na de Morspoort kwam nu ook het herstel van de *Morspoortbrug* gereed. Deze brug werd geheel naar het model van de laatst aanwezige ophaalbrug herbouwd. Alleen het moderne wapen op de hameipoort werd vervangen door een model dat gelijk is aan die welke op de voorlaatste (negentiende eeuwse) brug prijkte.

Oude Singel 80 onderging een eenvoudige renovatie; de voorgevel bleef daarbij ongewijzigd.

Tussen *Oude Singel* 86 en 94 kwam nieuwbouw gereed in een complex, waarin woningen zijn ondergebracht. De voorgevel past wat de schaal en het materiaal gebruik betreft aardig in de omgeving. Alleen de rood geschilderde balkons verstoren het historische karakter van de Oude Singel. In de gevel is een gevelsteen, waarop een gepolychromeerde afbeelding

afb. 72. Oude Singel 86-94

met het opschrift "WOL1638", aangebracht, die herinnert aan de wol-industrie die in Leiden was gevestigd.

Van *Oude Singel* 106 werd de bovengevel gerestaureerd. De onderramen van de verdiepingvensters werden daarbij van een ruitverdeling voorzien, zodat de empire-vensters weer compleet zijn.

In het eertijds geheten "Noord-Rynevest" (tussen Herengracht en Zijlsingel) werd *Groenesteeg* 59 een eenvoudig huisje met een bakstenen klokgevel op nieuw gemetselde penanten.

In het laatst bij de binnenstad getrokken stadsdeel (tussen de Nieuwe Rijn en de Zoeterwoudse singel), vroeger "Zuid-Rynevest" geheten, onderging het woonhuis *Vierde Binnenvestgracht* 11 een renovatie.

Divarsbolwerkstraat 1a werd gerenoveerd, waarbij de vensters op de begane grond een T-indeling kregen, terwijl de T-vensters op de eerste verdieping vervangen werden door empire-vensters gelijk aan die van de tweede verdieping. De gepleisterde klokgevel, die van horizontale schijnvoegen is voorzien en ook de gepleisterde zijgevel werden geheel opnieuw geschilderd. Vermeldenswaard zijn de ronde paneeldeur met omlijsting op de hoek en de zijingang, eveneens met paneeldeur en omlijsting.

Op de *Geregracht* onderging een hele rij (onder de nrs. 8 t/m 36) min of meer gelijkvormige huisjes in een keer een renovatiebeurt. Zelfs een gesloopt huisje kwam in oude stijl terug. Omdat de gevelwand van de Geregracht hier nog zo compleet was, is de renovatie van deze woningen waardevol geweest.

afb. 13. Geregracht

Haverstraat 57 t/m 67 is een rijtje sterk in verval geraakte woninkjes en pakhuizen, die opnieuw opgebouwd en gerenoveerd werden. Het is een welkome verbetering aan het pleintje dat hier ontstaan is. De grote, oude, wijdvertakte boom die hier gespaard is, geeft met de historische bebouwing een bijzondere sfeer aan het pleintje.

ADVERTENTIES

heeft de papieren: fijne linnen soorten, boekbinders materialen, kortom een heel sterk gespecialiseerde kollektie kunstschilder- en tekenartikelen. En daarnaast een uitgebreide kollektie boeken over al deze en andere onderwerpen. Kom maar eens kijken op de

Botermarkt 12 – Leiden
tel. 071-13.13.69

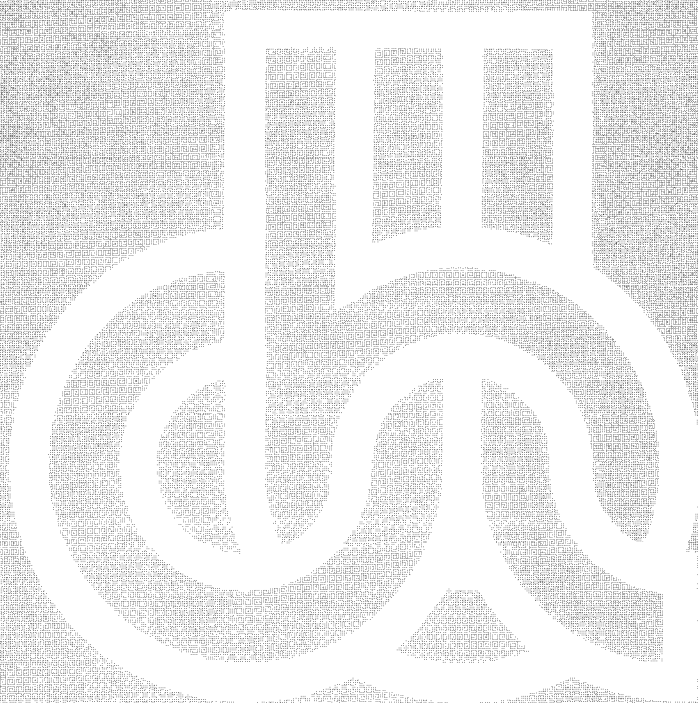
UW WERKPLEK

kunt U naast zoveel andere praktische dingen uitzoeken in onze nieuwe speciaalzaak! Buro's (in hout of staal), kasten (ook met roldeuren), anatomisch aangepaste stoelen (voorkomt rugklachten): in vele uitvoeringen. Daarnaast hebben wij een grote keus in elektronische fluisterzachte schrijfmachines/tekstverwerkers. Kom vrijblijvend kijken in één van onze speciaalzaken

Kantoormachines en -meubelen BV
Speciaalzaken in Schrijfwaren
Breestraat 122-124 en 145 Leiden
tel. 071-123.211

**een nieuw gezicht
voor vertrouwde
kwaliteit...
al 25 jaar**

drukkerij beugelsdijk leiden bv

hooigracht 69-77 2312 kp leiden telefoon 071-13 44 19/20

CREDIT LYONNAIS BANK NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolingsingel 63, Rotterdam.
66 Kantoren in Nederland.

Leiden, Kort Rapenburg 20, 071-126244.

Affiliaties/vestigingen in het buitenland:

London -Manchester

New York • Los Angeles

Curaçao

Antwerpen -Brussel

Düsseldorf • Frankfurt • Hamburg

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen
voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer
aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor
bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk
gewenst vervoer.

Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door
bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-892222

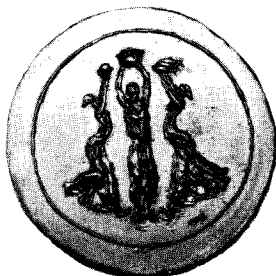
Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-614646

Herenstraat 79 Tel. 070-901716

*Lucas van Leyden b.v. - Juwelier
(J.H.J. Mentink)*

*geeft een penning uit bij gelegenheid van
EEN EEUW 3 OCTOBER-VEREENIGING*

ontwerp: Ineke van Dijk

afmeting: rond 0 65 mm

*voorzijde: een man, in vreugde de hutspot dragend,
en 2 blijde, dansende vrouwen met
brood en haring*

keerzijde: de Leidse sleutels, met rondschrift:

Haec Libertatis Ergo

1886 3 October 1986

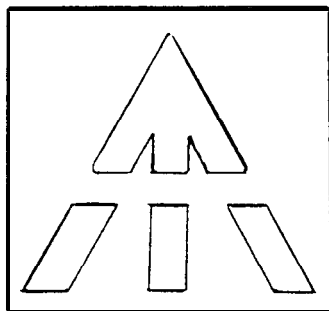
levering: in brons 97,50

brons verzilverd 125,00

925/1000 zilver 395,00

Breestraat 75 2311 CJ Leiden Tel. 071-142350

*Inkoop - verkoop van juwelen, goud, zilver en occasions
Taxaties - Expertises - Ontwerpen - Restaureren*

Additief

Additief brengt verlichting in uw administratie

Additief B.V. is een organisatie die u elk gewenst administratief specialisme biedt:

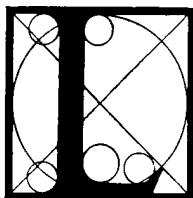
- Financiële administratie
- Debiteuren- en crediteurenadministratie
- Loon- en salarisadministratie
- Opstellen van maand-, kwartaal- en jaaroverzichten
- Samenstelling jaarrekening
- Verzorgen loon- en omzetbelasting

enz.

Uw administratie kan geheel of gedeeltelijk buiten de deur... en voordeliger dan u denkt.

Voor alle inlichtingen:

Additief B.V.
Zoeterwoudsesingel 62
2313 EL LEIDEN
Tel.: 071-144241

loridan b.v.

leiden
pieterskerkhof 38
telefoon 071-146541

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

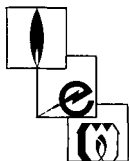
- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

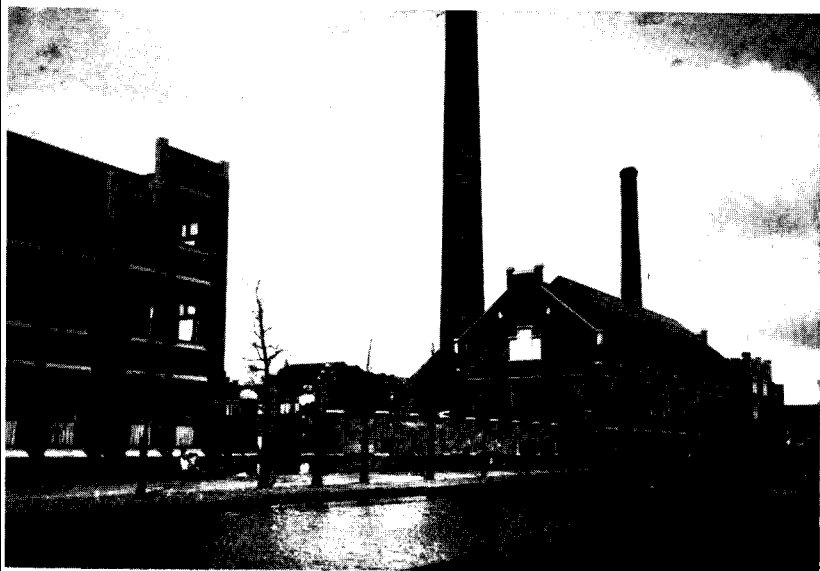
DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746*

Energiebedrijf Rijnland

Lelden • Langegracht 70

Gas

Elektriciteit

Warmte

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

**GEREEDSCHAPPEN
Huishoudelijke-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

**DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN**

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

**LEIDEN - NIEUWE BEESTENMARKT 7-11
LAMMERMARKT 3-7
TELEF. 071-126627**

DRUKKERIJ DELTABACH

071-899241 Energieweg 25
Zoeterwoude-Rijndijk

Organisatie-,
handels- en
reklamedrukwerk
is bij ons
in goede handen. —
Snelle levertijden
zijn mogelijk,
omdat wij
fotozetsel, litho's,
loodzetsel en cliché's
zelf vervaardigen. —

Een eigen binderij-afdeling zorgt
voor een feilloze afwerking.
Ook voor computer-
formulieren!

VAN DER VELDE

Kennedylaan 118, Leiden-Zuid
Tel. 071 - 769322

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O

Leiden-Wassenaar-Rijnsburg-Katwijk-Oegstgeest
Sassenheim-Leiderdor

CONCERTEN

TONEEL

BALLET

TAALCURSUSSEN

LEZINGEN

FILMS

CREATIVITEITSCURSUSSEN

STUDIEDAGEN

EXCURSIES

OPERA

Vanaf f 25,- per gezin of f 12,50 per persoon per jaar bent U inschrijver van de Leidse Volksuniversiteit - K&O en ontvangt U maandelijks het geïllustreerde programmablad van K&O en heeft U recht op gereduceerde toegangsprijzen.

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O, OUDE VEST 45
LEIDEN, TELEFOON: 071-14 1141

DE DICHT BIJ HUIS BANK.

nutsspaarbank

Distriktskantoren - Leiden
Doezastraat 35 - Oude Rijn 56

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1985	11
Jaarrekening 1985	15
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1985	19
Jhr. mr. François Henri van Kinschot 1899-1985	27
Jan Catharinus van Wageningen 1907-1985	31
De Latijnse school en de rectorswoning, door J.F. Dröge	35
Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders, door dr. C. Willemijn Fock en drs. R.E.O. Ekkart	53
Boudewijn van Rees, een vergeten secretaris, door drs. R.C.J. van Maanen	77
De studententijd van Co Modderman, door drs. W. Otterspeer	102
Communisten in Leiden aan de vooravond van de eerste wereld- oorlog: de sociaal-democratische partij (SDP), afdeling Leiden van 1909 tot 1914, door drs. Jaak Slangen	134
Hoe Freud in Leiden Mahlers huwelijk redde, door Ariejan Korteweg	165
Gevelstenen in Leiden II, door J.P. Zwanenburg	175
De Oude Grutterij in Wassenaar, door Paul de Kievit en Robert van Lit	187
De "Katwijkse maatschappij tot uitoefening van kust- en steurharing-visscherij" 1838-1858, door drs. J.M.W. Hopstaken	205
Archeologische kroniek, door H. Suurmond-van Leeuwen	225
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1985, door E.J. Veldhuyzen	230